

РОССЕЙНИ ИЛМУЛА АКАДЕМИЯСЫНЫ
КЪАБАРТЫ-МАЛКЪАР ИЛМУ АРАСЫНЫ
ГУМАНИТАР ИЗЛЕМ ИНСТИТУТУ

Толгъурланы Зейтун

ЭСТЕТИКА КЁЗ КЪАРАМ

(ана литература бла байламлы)

НАЛЬЧИК • 2013

УДК – 821.512.142.0
ББК – 83.3(2Рос=Балк)
Т – 52

Печатается по решению Ученого совета
Института гуманитарных исследований КБНЦ РАН

Толгуров З.Х. Эстетическое отношение к действительности и эстетическая мысль балкарского народа. – Нальчик: Издательский отдел КБИГИ РАН, 2013. – 220 с.

Монография посвящена комплексному анализу эстетического отношения к действительности и эстетической мысли балкарского народа. Предметом анализа являются поэзия Д.-Х. Шаваева, К. Мечиева, фольклорный материал, а также творчество К. Кулиева, К. Отарова, балкарская литература 1920–2000 годов. Автор книги показывает, что в эстетическом отношении к действительности балкарского народа много общего с русским народом и народами Северного Кавказа. Однако общность в данной проблеме с народами России не исключает национальной специфики в выборочном и оценочном отношении балкарского народа к действительности, что и стало главной проблемой данного исследования.

ISBN 978-5-91766-074-5

© КБИГИ РАН, 2013
© Толгуров З.Х., 2013

1. ЭСТЕТИКА КЁЗ КЪАРАМ

Малкъар халкъны сёз искусствосу кёп жылладан бери айный, бийик даражагъа жетгенди. Къулийланы Къайсынны, Отарланы Керимни, Зумакъулланы Танзиляны эм башха поэтлерибизни чыгъармачылыкъ ишлери миллет маданиятыбызны жарыкъ бетли этип, халкъыбызны атын ыспас бла айтдырадыла. Къара сёз бла жазылгъан повестье, романла да суратлау жаны бла кенг жолгъа чыгып, Шимал Кавказны, да окъуучуларына белгили болгъандыла. Анга кёре, тил илмубуз да литература, искусство бла байламлы ёсгенди. Ол жаны бла бизни халкъыбыз кишиден оспар сёз эшитирча туююлдо. Жыл сайын литератураны тинтген илму, окъуу китапла басмаланадыла. Ёсюп келген тёлуюбно окъутууда да даражабыз жетишимлиди: ана тил бла литератураны окъутхан бийик билимли устазларыбызны асламын махтарчады. Къабарты-Малкъар къырал университетде ана тил бла литератураны бёлюмю 50 жылны ичинде жаш адамланы бийик билимли устазласыз деп, шагъат къагъытла берип турады. Алай эсе, быланы барысын да жангыртып, сагъыннганыбызны сылтаун да жашырыгъа керек туююлдо: башында сагъынылгъан шартла бла байламлы малкъар халкъ жетишимли болгъан угъай, кёп миллетлени окъуу жаны бла озгъан окъуна этгенди, деген оюм тохташханды. Анга кёре, билирге тийишли болгъан шартланы барысыны юслеринден ангылауубуз, илму сёзуюбоз бармыды деп, сагъышланнганда, алыкъын билгенибизни билмегенибиз озгъанына жарсыргъа тюшеди. Аны айтханым: миллет маданиятлары бусагъат заманнга XX–XXI ёмюрлеге тийишли болгъан халкъладан артха къалмаз ючюн илмубуз бла маданиятыбыз жетишмеген илишанлагъа эс бурургъа къайсы бирибизге да борчду. Биз былайда эстетика кёз къарамы бла эстетика фикир дегенча илму тинтилмей къалып тургъанын унутургъа керек туююлбюз.

Кертида, эстетика кёз къарам бла эстетика фикир деген сёзлени мағаналары бирмидиле, аны сиз къалай ангылайсыз деп соргъанда, кёпле тюз жууап бераллыкъ туююлдоле. Тап литератураны тарыхын билгенле, аны окъутуп тургъан устазла окъуна, ол тюрлю соруулагъа эс

бурмайдыла, билмейдиле деп, биз кишини терслемейбиз: терслик бийик билим берлик окъуу юйледеди, илмулу адамлададыла.

Адамла тюбешип, кѳрген, билген затларыны юсюнден ушакъларында «ариуду», «аламатды» (прекрасное) деген сѳзлени терк-терк къатлайдыла, керекли, керексиз жерде да ол тюрлю ангыламланы болушлукълары бла кѳп шартлагъа багъа бичебиз. Алай табийгъат, юйюр-турмуш шартлагъа «ариудула», «аламатдыла» деп багъа бичерча къаллай ѳлчемлеге таянабыз, тюзмюдюле биз сайлагъан ѳлчемле огъесе аланы биз, сагъыш этмей, тил тюбюбюзге келген сѳзлени айтыпмы къоябыз? Бу тюрлю соруула илму бла байламлы болгъанларыны юсюнден сагъышланмайбыз.

Былайда ачыкъ айтыргъа тийишлиси: окъуучу бла байламлы миллет адамларыбыз эстетика кѳз къарам бла эстетика фикирни бир бирлеринден башхалыкъларын билалмайдыла. Малкъар халкъны эстетика кѳз къарамы къалай айнып келгенди, аны айныуу не бла байламлыды, деген соруулагъа алыкъын жууап жокъду.

Ол тюрлю соруулагъа, къабыл кѳрюрча, жууап тапхан да тынч туююлдо. Тынч болса эди, XVIII–XIX ѳмюрледен башлап, бюгюнлеге дери дуниягъа белгили философла, алимле даулашларын тохтатыр эдиле (Дидро, Кант, Гегель, Чернышевский, Калантар, Белик, Плеханов, Буров, Пospelов...).

Эстетика кѳз къарам «ариу» шартлагъа таянады, аладан башланады, деп кесаматларгъа боллукъ эди. Алай ол тюрлю оюм толу туююлдо. Аны бла чекленип къалсакъ, биягъы «жарты моллалыкъны» тузагъында къалырбыз.

Эстетика кѳз къарам (эстетическое отношение к действительности) «ариулукъ» деген ангыламдан кенгди. Болсада ансыз эстетика кѳз къарамны ангылар онг жокъду.

«Ариулукъну» ангылаулары хар миллетни бирча туююлдоле. Анга кѳре, аны ангылауу тюрлене, миллетни эси, жашауу айныгъаны бла байламлыды. Ол жаны бла малкъар халкъ тынгылы ѳсген да этгенди, дерге боллукъбуз.

Керти хар зат заман бла тенг тюрленип баргъанлыкъгъа, ариулукъну кесаматлау иги жанына тюрленип да бармайды. Миллетни эси ѳсгенликге, адет-къылыкъ умуту баш ѳлчем болуп да къалады:

*Къаран турдум баргъанынга,
Чачынг жете табанынга!*

Бусагъат дунияда «чач эшмелери табанына жетген тиширыугъа», эштада, ариулукъну юлгюсюдо деп, кѳпле айтырыкъ болмазла.

Аны чертгенибиз: малкъар халкъда ариулукъну жаланда заман айнытхан эсни, ол тежеген шартланы ѳлчем этип, чекленирге не хазна жарасын. Нек дегенде, Шимал Кавказчы халкъланы адет-къылыкъ

төрелери, умутлары заманга кёре, башха бет алып бармайдыла. Орус, француз миллетлеге «ариу» кёрюннген шартланы малкяр халкыны келечилери кюсемезге да боллукьдула.

Алай бла «ариулукъ» неди деген соруугъа жууапла кёп тюрлюдюле. Сёз ючюн, айтхылыкъ немецли философ И. Кант: «Ариулукъ инсанны ич дуниясыды, билимиди, ангылаууду», – деп жазгъанды. Хар инсанны ич дуниялары, ангылау кьолайлары бирча болмагъаныча, «ариулукъга» кёз кьарамлары да бирча туююдю. Болсада адамны ич дуниясы кеси аллына «ариулукъну» магъанасын тутмайды. И. Кант белгилегенге кёре, инсанны ич дуниясы «ариулукъга» айланыр ючюн ол «тыш дуния бла кёз кёрген кьудурет шартла бла байламлы болургъа керекди». Башха сёз бла айтсагъ'а, «ариулукъга» мурдорлукъ этген адамны ич кьудуретини бла кёзге урунган шартланы бирликлериди. Юлгю орунуна алгъанда, аулакьда ёсген жангыз тал терекге кьарагъанла барысы да «ол нечик ариуду» деп, бичим сёзлерин айтырыкъ туююдюле, бир-бирле аны ариулугъуна эс бурурла, башхасы уа – сансыз кьарап, озуп кетер. Ариу шартха «ариулукъну» белгисинеча кьаратхан инсанны ич маданиятыны, кёз кьарамыны байлыгъыды. Аны бла бирге, «ариулукъну» магъасын ангылагъан, табийгъат, жашау шартланы айдалыкъларын неда юйюр-турмушха хайырлыкъны эсге алмайды. Адамла табийгъат шартланы ырысхыгъа, айдаларына кёре кьубултсала, ала «ариулукъга» тенг боллукъ туююдюле, деп жазгъандыла немецли философла И. Кант да, И. Фихте да. Табийгъат шартла айда, хайыр берликлери ючюн «ариулукъга» саналыргъа керек туююдюле, кьарагъан кёзге зауукълукъ бергенлери ючюн «ариулукъну» белгилерине саналадыла, дегендиле биз сагъынган эки философ да.

«Ариулукъ» неди деген сагъышларына, философла не тюрлю жууап этселе да, ахырында аны кёз кёрген шартла, жашау болумла бла байламлы этмей кьоймагъандыла. Сёз ючюн, французлу алим Дидро ол жаны бла экили эди, алай аны экилилигин кьудурет шартлагъа ийнаныуу хорлагъанды. Орус халкыны белгили жазыучусу Н. Чернышевский айтханнга кёре, «тыш дунияны» илишанлары, шартлары кеслери алларына, инсанны ич дуниясы бла байламлы болмасала да, «ариулукъну» белгилеридиле дегенди. Артдаракьда кеси фикирин напчалап, биз ангылауубуз бла келишген «тыш илишанлагъа», «ариулагъа», «аламатлагъача» кьарайбыз, – дегенди.

Алай бла, Н.Г. Чернышевский да «ариу», «аламат» деген ангыламланы белгилей, «тыш дуния» бла инсан кёз кьарамны бир бирлеринден айырмайды. Дуния, жашау шарт не «ариу», «аламат» эсе да анга ол багъаны бичдирген адамны маданиятлыгъыды. Маданиятлыгъы жетишмеген, ангылауу такьыр адам «ариулукъга» тийишли кесамат эталмайды, неда «ариулукъга» багъа бичмезлиги да белгиледи.

Башха жаны бла къарагъанда уа, Н.Г. Чернышевскийни жазгъанына кёре, мюлк жюрютгенле бла, мюлксюзлени, урунуу бла байламлы адамланы «ариулукъну» ангылаулары бирча туююлдо.

Не даулаш, сабанчы бла суратчы «ариулукъну» тенг ангыламайдыла. Суратчы, жазучу «ариулукъну» белгисинеча, кьууанып къарагъан болумланы сабан сюрген, кьой кютген адамла сансыз этип да кьоярла.

Алай биз былайда «ариулукъну» ангылауда миллетни, сёз ючюн, малкъар халкъны, кёз къарамы кьаллайды, ол неден башланып, кьалай ёсе, айный келгенди, деп соруу салгъанда, жамауат жашауну ёсюу жолуна къараргъа керекбиз.

Башында сагъына келгенибизча, «ариулукъгъа» кёз къарам, аны ангылау хар миллетде бирча туююлдо. Эштада, былайда ол миллетни маданиятына кёре болады, дерге тийишлиди.

Миллет маданият кеси юч бёлюмден кьуралады: биринчи бёлюмю – ол мюлк ырысхы кьурауда усталыкъды (жамычы, башлыкъ, кийиз-кюйюз, жыйрыкъ, аякъ кийимле); экинчиси – ниет ырысхыла белгилеген маданият (нарт таурухла, жомакъла, халкъ жырла, сёз искусство дегенча); ючюнчюсю – мардалагъан маданият (адетле, төреле, динни излемлери).

Дуния шартлагъа, адамны инсанлыгъына да «ариулукъгъача» багъа бичдирген, бюсюреу бердирген миллет маданиятны юч бёлюмюню бирликлериди.

Алай ол кесаматлыкъ иште мардалыгъын маданиятны магъанасы барысындан да уллуду. Бютюнда инсанлыкъны, адамны кьылыгъыны – ылыгъыны юсюнден сёз баргъанда. Ол себепден малкъар халкъда «марда» деген ангылам алыкъын магъанасына чып тюшюрмегенди. Бизни санаубуз башланнгынчы окъуна атлары айтылгъан философладан (Платон, Гераклит, Демокрит, Сократ) келген ёлчемди «марда» демеклик. Хар нени да «мардасы» барды, дегендиле ала.

«Мардагъа» сыйырмагъан, ол не да болсун, башха бет алады, энчилигин тас этеди.

Аны бла байламлы – малкъар халкъ «мардалыкъгъа» бек сакъ, анга кёре «ариулукъгъа» багъа бичген миллетледен бириди, дерге тийишлиди. Кертиди, кёп санлы уллу миллетлени асламында «марда» деген ангыламны магъанасына хазна эс бурулмайды. Инсанланы кьылыкъ-ылыкъларына марда маданиятха кёре багъа бичилмейди. Ол себепден, сёз ючюн, тиширыулары «ариулукъларына» кёз къарамы да торленнгенди.

Былайда айтыргъа тийишлиси – мюлк-ырысхы кьурауу бла байламлы маданиятны «ариулугъундан» излеми башхады. Сёз ючюн, жамычыны, кийиз-кюйюзню «ариулукъларына» ёлчем усталыкъды. Юйню, хунаны, чалыны «ариулукъларына» ол багъаны бичдирген кьол усталыкъды. Заман белгилеген усталыкъгъа кёре ишленнген мекамгъа «ариуду»

демезча туююлду. Башхача айтханда, «мардалыкны» заман кеси белгилейди, усталыкны белгилегенича.

Ариулыкну шартына саналган инсанланы барысы да бирча ариу кёрюмгени кертиди. Ол жаны бла адамны ич кудуретини магбанасы уллуду. Бютюнда искусствону тюрлю-тюрлю белюмлерин алып айтсак – терен магбаналы, бийик суратлау даражалы чыггармаланы ангылап, хар ким да тийишли багъа бичалмайды. Алай инсан сезим, ангылау бла байламлы болмагъан ариулыкну шартлары да аз туююлдуле, сёз ючюн, табийгъат, терекле, гюл хансла, жашилленген ёзен, кёк кырдык дегенча.

Ариулыкну (красота, прекрасное) эришиден неда азирейликден энчилей ким билмейди, аны не илму сагъышлыгъы барды, дерге да болурла бирле. Айхай ол тюрлю оюм да жахилликни белгисиди. Сагъына келгенибизча, «ариулык» неди деген соруугъа жууап бир инсанны оюмуна кёре табылып, тамамланса эди, кёп ёмюрледен бери алимле даулашмаз эдиле. Аны бла бирге, «ариулык» (красота) неди деген соруу адам улу кесин таныгъанлы бери жорюйдю. Бизни ёмюрюбюзню санауу башлангынчы жашагъан белгили философ Платон «ариулыкну» юсюнден сагъышланып, ол «эки тюрлю болады» деп жууаплагъанды. Бир тюрлюсю «эр киши бла байламлыды», неда эр кишиликни «ариулугу»: жигитлик, ётгюрлюк, кертчилик, батырлык, къарыу усталык, башхалагъа тенглик, билеклик эте билмеклик. «Ариулыкну» экинчи тюрлюсю «тиширыу бла байламлыды» (женская красота) деп билдиргенди. Аны баш илишанлары: субайлык, назиклик, аналык, хыйла билмеклик, шош, тынч кылыклык, озгурлукдан азатлык, жорек жумушаклык дегенча. Платон айтханнга кёре, «ариулыкну эки тюрлюсю да бир бирлеринден энчидиле: «эр кишини» ариулугу тиширыугъа ушамайды, жарашмайды, «тиширыуну ариулугу» эр кишиге жарашмагъаныча.

Малкъар халкъ, эки ариулыкну да туура Платон айтханча энчилемеген эсе да, аланы эрттеден бери бир бирден айыра келеди. Сёз ючюн, эр киши кесин тиширыуча жорютсе, неда тиширыугъа тийишли усталыкны къабыл кёрсе, анга «кыызбай» деп, чам ат аталмай къалмагъанды. Аны сагъыннганыбыз – бизни аз санлы миллетибиз эр кишиге бла тиширыугъа тийишли эки ариулыкну энчиликлерин кёпледен тынгылы ангылап, инсанларына анга кёре багъа биче, жашауну алай къурагъанды. Халкны ол тюрлю эстетика кёз къарамы фольклор чыггармаланы, сёз искусствобузну да сюжет ызларын, сыфатла къауумунда белгилегенди.

Алай Платон айтхан эки тюрлю ариулыкну энчиликлери болгъаныча бирликлери да уллуду, ол бирлик башха жашауну тамырларындырып, бирлик бла байламлы ючюнчю ариулыкну да айнытады. Сёз искусствону къуралыу жибине жан салгъан, айтханыбизча, эки ариулыкну энчиликлери бла аланы бирликлериди.

Болсада ариулукъну юсюнден Платонну оюму тири айнымагъанды, кѣп алимле уа сансыз этип окъуна къойгъандыла.

Ариулукъ бла байламлы даулашла, сагъыннганыбызча, бюгюнледе да селеймегендиле. Аны юсюнден оюмла кѣп тюрлюдюле. Кѣпле ариулукъ жаланда искусство кесиди, къалгъан болумла, дуния къудурети барысы да искусствону тамырландырып, айнытхан шартладыла, деп да кесаматлайдыла.

Искусствону ариулукъуна не аз да ишеклик тюшюрмей, ъз ариулукълары бла адамланы сейирсиндирип, къуандыргъан болумла, табийгъат шартла аз туюндюле. Сѣз ючюн, А. Белик кесини «Эстетика и современность» деген китабында быллай юлгюлеге эс бурады: жашилленнген ъзенле, талала, шош чайкъала тургъан кѣл, шууулдагъан мирзеу сабан, отлай тургъан сюрюу, кѣкню кенглигинде жюзюп баргъан булутладегенча. Туугъанжерингиариулукъу, аны табийгъатилишанлары – барысы да бизни къуандыргъан ариулукъду, аны белгилеридиле. Неда чакъгъан кѣгет терекле, эркин саркъгъан черек суула, жылы жауун, жылы жай кече, инсанланы бир бирине таза суюмекликлери.

Болсада ариулукъну ол тюрлю шартлары тюрленип, адамны жарсытхан, башха бет алгъанлары да кертиди. Аны быллай юлгюле бла ангылатыргъа боллукъду: чакъгъан кѣгет терекле – къуругъан терекле, эркин саркъгъан черек суула – бузлагъан черекле, жылы жауун – сууукъ жауун, суюмеклик – кѣрюп болмаулукъ, дегенча.

Кязим Хажини лирикасын эсибизге тюшюрсек, анга кѣре суюмеклик бла байламлы быллай юлгюлени тизмеси къуралады: келген суюмеклик – кетген суюмеклик, Аллах берген суюмеклик – Аллах сыйыргъан суюмеклик, толгъан суюмеклик – толмагъан суюмеклик, насыплы суюмеклик – насыпсыз суюмеклик д.а.к.

Жамауат жашауну, табийгъат болумланы былача кѣргюзтюлген чюйреликлери искусствону, бютюнда суратлау литератураны жюрюшюн къурайдыла. Жашау жаланда жамауатха тынчлыкъ бла ырахатлыкъ берген шартладан къуралса эди, адамланы итиниюлуклери азайып уллу кѣллюкге хорлатыр эдиле. Искусствону да жилиги юзюлюр эди.

Къайсы миллетде да бек сейирлик ариулукъгъа жигитлик бла батырлыкъ, Ата журтун, туугъан жерин къоруулагъанда, къан-жан да берирге таукеллик, халкъыны аллында ниет тазалыкъ – былача илишанла санала келгендиле. Инсанны аллай шартлары хар заманда неда хар иште ачыкъланып, жамауатха туура болуп бармайдыла. Ала толугу да, тынгылы да ачыкъланыр ючюн туугъан жерине, халкъыны азатлыгына сугъанакълыкъ этгенле бла сермеширге керек болады. Жамауат жашауну, аздан айтханда, эки тюрлю бети барды – адам дегенинг ол эки бетни да уланы болалмайды – бирин сайлайды. Бирин сайлап, анга кертичиликде жашагъан инсан башхасына къажауду. Алай бла сайлагъан ниет

ырысхыларын кьоруулар ючюн адам адам бла ёрелешеди. Къазаутха кирген инсан а кеси жокъламаса да башханы ачытыргъа, къан тёгерге керек болады. Алай бла биреуню жигитлиги, Ата журтуна суюмеклиги ачыкъланыр ючюн ол башханы неда башхаланы жашау жолларын юзеди, сакъат этеди. Къысха айтханда, ёз ниети, кёз къарамы бла келишмегенле бла ёрелешмей къалмайды.

Жашауну бир бирлери бла келишмеген эки тюрлю бети къурайды, белгилегенибизча, искусствону от жагъасын, суратлау литератураны бушуулу (трагедия) жанрлары аны бла байламлыдыла. Айтханыбызча, жашауда, искусствода да бир ариулукъ сакъланыр ючюн башха ариулукъ жоюлады, – деп жазады А.И. Буров.

Керти Буровну фикирин напчалап сёлешгенде, окъуучула ийнанып сайлагъан «ариулукъ» хорласа, биз сайлагъан ариулукъ башха ариулукъну жойду деп, жарсымайдыла, къууаннган да этедиле. Искусствону борчу да олду: жазычу кесини умутуна кёре ариулукъгъа жамаутны ийнандырып, ниетин, сезим дунясын бютюн таза да, кенг да этерге итинеди.

Искусство кеси да ариулукъну шартыды, андан башха ариулукъ жокъду, деген оюмну тежеген алимле да аз туююлдоле. Табийгъат, жамаут, жашау бла байламлы ариулукъну шартлары уа деп, кёп алимле сорадыла. Ала уа искусствогъа мурдорлукъ этедиле, аны айнытадыла, деген фикирлерине ийнандырыргъа итинедиле.

Кертиди, анга не даулаш, искусствону жаратып анга жан салгъан жаланда суратчыны, неда жазычуну оюму, кёз къарамы бла сагъышы туююлдоле. Сёз орунуна, жазычуну алсакъ, искусствону от жагъасын къурап, умутун жамауатына билдирирге итиндирген жашауну жюриюшюдо, тийрени шартларыдыла. Жазычу аланы сансыз этип, жаланда кесини энчи илхамын тежесе эди чыгъармалары «къаран» болур эдиле. Айтханыбызча, жазычуну кёллендирген, сейирсиндирип сагъышландыргъан жашау болумладыла. Аны фахмусу, ич дунясы не къадар тынгылы эсе, ол къадар уллу, гитче шартха да эс буруп, бийик искусствону чырагъын жандырады:

Ийнегим, къашха ийнегим!

Санга ыразыды жюрегим:

Сютюнго айран этебиз,

Санга алгъыш эте, ичебиз.

Мёчюланы Кязим

Арбазларында ийнеклери, эшеклери болгъан, босагъа алларында эски къумгъанлары сюелген юйюрле кёпдоле, алай ол тюрлю шартла Кязимча акъылманланы, закий поэтлени кёллендиргендиле бийик искусствону тиллендирирге:

*Къумгъаным, эски къумгъаным,
Биз бирге кѣп кюн ашырдыкъ,
Къыйын кюнде, тынч кюнде да
Биз экибиз бирге турдукъ.*
Эски къумгъаныма

Алай бла табийгъат болумла, жашау, тарых шартла ариулукъну белгилери болуп, ѳзкъадарлары бла айныйдыла, тюрленедиле, жангырып, искусствогъа, артыкъда сѳз искусствогъа нюзюрлюк этедиле. Неда жазыучуну, шайырны чыгъармачылыкъ ишге кѳллендиредиле. Болсада жашау шартла бла искусствода ачыкъланнган шартла бир туююлдюле. Башха сѳз бла айтханда, литература жашауну къатламайды, аны ызындан сюркелмейди. Жарсыугъа, бизни миллетибизде кѳпле, жахилликге хорлатып, искусство жашау болумланы, тарыхны эниклеген сунадыла, ол оюмларына кѳре суратлагъа, суратлау литературагъа да багъа бичедиле – «ушайды жашаугъа» неда жашауда былай болмайды деп. Тѳппеланы Алим кесини «Жол куюю» деген повестин басмалагъанда, биз ол сѳзлени кѳпледен эшите тургъанбыз. Тап жазыучуладан окууна Къулийланы Къайсынны «Жаралы ташына» бюсюремей, ташны жаралы болуп да ким кѳргенди, деп да кесаматлагъандыла.

Суратлау литература, жашаугъа тыяна эсе да, ол кеси энчи дуняды. Жазыучуну къошакъ оюмуна, илхамына бла кѳз къарамына кѳре къуралгъан. Былайда жазыучуну суратлау дунясында къайсы къауумну магъанасы уллуду деп соргъанда, анга жууап тапхан къыйынды. Жашау шартланамы огъесе жазыучуну къошакъ оюму? Кертиди, жашауну журюшю болмаса, суратлау чыгъарманы да от жагъасы къуралмайды, жазыучу жаланда алагъа базынып, чекленсе да – башха туююлдю.

Суратлау литератураны къурап, жашнатхан, суюсегиз а учургъан эки къанатды: жашау бла жазыучуну къошакъ оюму, кѳз къарамы. Ол угъай чыгъармачылыкъ ишни искусствону даражасына жетдирген, «ариулукъну» эм жангы дунясы этген жазыучуну фахмусу бла умутларыдыла. Алайсыз, жашау, табийгъат шартла миллетни сынагъан къыйынлыкълары, къылыкъ илишанлары, белгилеге айланып, окуучуну эсинде жашамаз эдиле («Жаралы таш» Къулийланы Къ., «Состар таш» Бабаланы Ибрахим, «Къаяда гюлле», «Тынгылауукъ таш» Зумакулланы Т.)

Табийгъат, жашау, тарых болумланы искусствода «ариулукъгъа» айландыргъан жазыучуну энчилигиди, фахмусуду. Фахму терен болса, суратлау литературада учхун, бийик даражалы болгъаны белгилиди.

Суратлау литератураны жилиги, чархы дерге да боллукъду, чюйреликди. Чюйрелик не къадар терен болса, чыгъарма да ол къадар бийик даражалы болады деп жазгъанды бизни ѳмюрню санауу

башланнгынчы жашагъан белгили философ Гераклит. Суратлау литературада огъурлукъ бла кюйсюзлюкню, жангылыкъ бла эскини, ариу кылыкълы инсанла бла терс кылыкълылары араларында сермеш, туююш-уруш селеймейди. Чыгъарманы тюз кылыкълы жигитлери терслик ишле бла неда терсликни сюрген адамла бла сермешде сыналадыла. Терс ниетли адамлагъа сансыз къарагъан, неда кюрешин ахырына жетдирип, муратына жеталмагъан жигит миллетни келечисине саналыр амалы жокъду, анга кёре уа чыгъарманы суратлау кючю да окъуучуну къууандырлыкъ туююлду.

Чыгъарманы (повесть, роман болсун) жигити миллетге игилик этер ючюн кюрешледе чыныгъады, аны кылыкъ-ылыгъы да кюреш бла байламлы ачыкъланады.

Суратлау литератураны ол тюрлю илишанларыны юсюнден айта, жигитлени даулашлары, бирбирлерине кёлкълалдылары, чурумла, энчи куюю чюйрелик бла байламлы эселе да, чюйрелик туююлдуле. Чыгъармасын жаланда алагъа кёре къурап чекленнген жазуучуну билими такъырды, айхай фахмусу да жаймады, дегре тийишлиди.

Суратлау литература, артыкъда аны повесть, роман, сахна чыгъарма дегенча жанрлары, жангыз инсанны жашауна жораланмайды. Аны борчу миллетни кылыкъ энчиликлерин, акъылын-эсин, къадарын жыйышдырып, ачыкълауду. Айхайда, суратлау чыгъарма эрттеден тохташдырылгъан жоругъуна бойсунуп, анга табынмаса, искусствогъа саналмаз эди. Окъуучуларына билдирип ниетин, насийхатын, ёз умутун да жазуучу сайлагъан жигитлерини сыфатларын къурап, муратына алай жетеди. Чыгъарманы хар баш жигитини жашау къадары, кылыкълы инсаннга ышанады. Сёз орунуна айтханда, кёп окъуучула Гамлетге, Отеллогъа, Андрей Болконскийге, Григорий Мелеховха эм башхалагъа ёз заманларында жашагъан адамла сунадыла. Болсада аланы, барысын да жазуучуну кёз къарамы бла кёшакъ оюму къурагъандыла. Башха сёз бла айтханда жазуучуну оюму туудургъанды аланы. Ол тюрлю жигитлени болушлукълары бла жазуучу миллетни кылыкъ-ылыгъын, жашау тёрелерин жыйышдырып шартлайды. Алай ол борчун тынгылы тамамлар ючюн, жазуучу жигитлерини сагъышларын, дунягъа кёз къарамларын да ачыкълап, сыфатларын къуаргъа керекди. Окъуучугъа аланы энчи кылыкълы бла къадарлы жигитле сунарча.

Юлгю орунуна, Тёппеланы Алимни «Азатлыкъ» деген романыны баш жигитлеринден бири Айдарукъ деген бийди. Жазуучу аны ич дунясын, дунягъа, миллетге да кёз къарамын тынглы кёргюзторча сыфатын къурагъанды. Анга кёре, биз анга энчи кылыкълы, хар нени да тюз ангылагъан инсаннгача къарап, тюз ниетлилигине ыспас этип, бушуулу къадарлылыгъына да инжилебиз. Болсада инсан урушну

жылларында Айдарукъча эсли да, бушуулу да къадарлы бийле кѣп эдиле. Тѣппе улу аны жашауун, къылыкъ-ылыгъын шартлап, малкъар халкъны бийлери барысы да кюйсюзле тюйюл эдиле, миллетлерине игилик этерге итиннген, тѣрелерине сакъ кѣзден къарагъанла аз тюйюл эдиле деген оом бла малкъар бийлени махтау шартларын жыйышдыргъанды.

Тѣппеланы Алимни «Жол кюйю» деген повестини жигити Бекир Ата журт урушдан албугъартып, ъз жанына тынчлыкъ излеген, мурдарлыкъдан артха турмагъан адамды. Былайда, окъуучула Бекир бла таныша, бизни халкъда аллай кир ниетли мурдар адамла болгъанмыдыла деп, сора тургъандыла. Тѣппе улу аны къайдан тапханды, деп. Жарсыугъа, къайсы миллетни да, инсанлыкъларын малтап, халкъгъа айып келтирген адамлары аз тюйюлдюле. Бекир аллайланы бириди, сыфаты кимни да элгендирича къуралгъан. Болсада аны сыфаты бла жазычу сатхычланы, Ата журтуна, туугъан жерине сансызланы дуниягъа кѣз къарамларын жыйышдыргъанды.

Башында атлары сагъынылгъан эки сыфат бла (Айдарукъ бла Бекир) байламлы окъуучулагъа эсгертирге тийишлиси: аланы ич дуниялары ачыкъланып, къаллай ниет бла жашагъанлары шартланыр ючюн араларында келишимсизлик, чюйрелик болургъа керекди. Башхача айтханда, тюз къылыкълы жигитле бла терс къылыкълы жигитлени араларында къажаулукъ селеймейди. Алай бла суратлау литературада жигитле эки къауумгъа юлешинип, эки жагъагъа чыгъадыла. Жагъаланы биринде ариулукъну белгилеген жигитле жашайдыла, кюреш бардырып, ариулукъгъа жол ачадыла. Экинчи жагъадагъыла ариулукъгъа къажаудула, ол угъай биз алагъа азирейликни бла терсбоюнлукъну белгилеридиле, дерге борчлубуз.

Ариулукъну шартларын тынгылы ачыкълап, окъуучуну ызындан элтир ючюн ол азирейлик бла бетден-бетге тюбетип, аны ангыларгъа керекди. Анга кѣре искусствону аякъландырып, жашнатхан ариулукъду неда тамашалыкъды, демеклик азды. Тамашалыкъ (прекрасное) бла эстетика кѣз къарам тенг тюйюлдюле – тамашалыкъ неда ариулукъ эстетика кѣз къарамны къурагъан бутакъладан бириди. Эстетика кѣз къарамгъа тюзлюкге бла тамашалыкгъа сыйынмагъан, алагъа чюйре келген шартла, жашау болумла къошуладыла.

Алай бла эстетика кѣз къарам неди, деп соруу салынса, ол жашау табийгъат шартладан сайлау этип, багъа биче билмекликди дерге тийишлиди.

2. ЭСТЕТИКА КѢЗ ҚЪАРАМНЫ АЙНЫУУ

Бурун заманлада, мажюсюлюк тохташхынчы, кѣп халкъланы дунияны ангылауларын фитналыкъ (магия) белгилегенди.

Ол жаны бла жамауатланы араларында хазна башхалыкъ болмагъанды. Сёз ючюн, славян халкъны бла малкъарлыланы (таулуланы) хыйны – халмаш кёз къарамларыны ушашлыкълары уллуду. Аны ангылагъан да къыйын туюлду. Эрттегили заманда адамны жан сакъларгъа онгу аз эди, душманы уа – кёп. Жашар ючюн ол табийгъат болумладан, жаныуарладан, тюрлю-тюрлю аурууладан, жауундан – къардан, сууукъдан дегенча къайгъыладан кесин къорууларгъа керек эди. Алай бла адамны жашауу анга хата, палах келтирик къудурет болумла бла уруш – туююш этгенге тенг эди. Сауут-саба деп билмеген инсан ол туююшде къалай хорларыкъ эди. Анга кёре, аны саууту сёз эди. Башхача айтханда, адам жаланда сёзюне базыннганды. Адамны сёзюне базындырып, анга ийнандыргъан жахиллиги эди. Сёзюню болушлугъу бла табийгъат болумланы, шартланы жорюшлерин тюрлендирип, излегенин этдирирге, бойсундургъанлыгына толу ийнанып болгъанды. «Бурунгу адам табийгъатдан, дуния къудуретинден да кесини хыйны-халмашын бийикге салгъанды, анга базыннганды», – деп, жазады халкъ чыгъармачылыкъны тинтген алим Малкъондуланы Хашимни жашы Хамит (Малкондуев Х.Х. «Обрядово – мифологическая поэзия балкарцев и карачаевцев» Нальчик, 1996. 16 чи бет)

Адам кесини хыйны-халмашына асыры базыннганы, андан башха жашауда бир тюрлю кючу-къарыу болмагъанына ийнанганы сёзлени сайлауунда тынглы ачыкъланады:

*Бар, эмина, кир эмина Гезамгъа,
Къалкъы, эмина, жукъла эмина Гезамда.
(I, 19-чу бет)*

Бу тюрлю юлгю бла байламлы башхалагъа къарасакъ да, аланы асламында биз инсанны буйрукъ берген ауазын эшитебиз. Тюрлю-тюрлю табийгъат болумлагъа, ауруулагъа, жаныуарлагъа айтханын этдиргенине адам толу ышанады, нек дегенде кесини хыйны-халмашын хорларыкъ кюч жокъ сунады ол.

Аны ангылар ючюн жилин бла байламлы хыйны-халмашланы бирин юлгюге кёргюзтсек да тамамды:

*Апу жилиян, супу жилиян,
Кертейленнген керти жилиян
Жел къамичинги ал, жилиян,
Жел жамычынги кий, жилиян,
Жел атынга мин, жилиян
Жел тешикке кир, жилиян,
Дасайгъанлы дасыт, жилиян,
Дагъыстаннга кет, жилиян*

Быллай хыйны-халмашлада магъаналары ангылашылмагъан сёзле аз туююлдоюле: «Апу, супу» не магъаны ачыкълайдыла – аны айтхан къыйынды. Эштада аны хыйны – халмашы къурагъан кеси биле болур эди. Алай биз не ары-бери десек да, ол эки сёз халмашчыны кеси-кесине асыры базыннганын, айтханына бой салдырырча сёз къуаргъа уа эркинлиги болгъанына ийнаннганын кёргюзтедиле. Анга кёре башха хыйны-халмаш былай башланады.

Уфу, жилиян», къуфу жилиян, Куф жилиян

Хыйны-халмашланы асламы буйрукъ этимледен къуралады дерге да боллукъду (ал, жилиян; кий, жилиян; мин жилиян; кет, жилиян).

Аны ангылагъан къыйын туююлдою: буйрукъ этим сёзле хыйны-халмашчыны бла табийгъат шартланы, байламлыкъ энчиликлерин ачыкълайдыла. Ол сёзлеге кёре адам табийгъатны бийиди, табийгъат аны буйругъундан чыгып, албугъартмазына ишексизди. Хыйны – халмашчыны табийгъатха ол кёз къарамына башха сёз сайлау төреси да толусунлай бойсунады: юлгюге алгъанда, жилиян бла байламлы сегиз тизгинли хыйны-халмашда «жилян» деген сёз хар тизгинде къатланады: къатланады десек да адам жилияннга сегиз кере тебинеди, къоркъутуп, буюкъдуруп, айтханын этдирирча. Алай бла малкъар халкъны хыйны – халмашлары буйрукъ сёздю деп кесаматларгъа боллукъду. Кёп алимле хыйны – халмашны жанр энчилиги бармыды, бар эсе ол къаллайды деп, соруу салып, анга кеслерича жууап да этгендиле.

Хыйны – халмашчы кесини муратына кёре сёз къауум сайлай, аланы суратлау – ачыкълау даражалары бармыды деп, эсине алмагъанды, алай аны итиниюлюгю, сезим къадары сёзлеге суратлау – ачыкълау кюч береди, бийик искусствогъа тенг этгенди деп, жазады белгили алим В. Аникин (2. Русские заговоры и заклинания. М. 1998. Стр. 7).

Керти да малкъар халкъны хыйны-халмашларыны жанр энчиликлери недедиле, аланы чыгъармачылыкъгъа тенг этерге тийишлимиди деп сагъышланнганда, аланы поэзияны даражасына жетдирген шартла бюгюнледе окъуна бийик багъа бичерчады. Биз аны ангылар ючюн, поэзия деп, чыгъарманы къаллай тюрлюсюне айтылгъанын да билирге керекбиз.

Суратлау литератураны юч уругъуна да жан салгъан фикирди. Фикири жайма чыгъарманы ёмюрю къысхады. Алай поэзияны уа башха урукъладан энчи этген шартла кёпдоюле: сёзле сайлау, аны инсанны къайнасына толугъа бойсунуу, юлгюге айтханда. Неда ушаш тауушла бла тынгылы хайырлана билмеклик, анга кёре тенгешдириуле, ушашдырыула, учунуу, дегенча. Бу сагъынылгъан илишанла белгилеген, аланы поэзияны даражасына тийишли этген шартладыла. Биягъы жилиян бла байламлы хыйны-халмашны юлгюге алсакъ, ол сагъынылгъан илишанлагъа окъуучу эс бурлукъду.

Аны айтханыбыз: хыйны-халмашны хар тизгининде «жел-жилян» деген сёз байлам кьатланады, башхалары аны бла чекленмей, ол тюрло аллитерациягъа кьошакъ этилип аны кючлендиреди («жел жамычынгы кий, жилян»).

Кьатланып, кьыстау-кьыстау айтылган этим сёзле уа хыйны – халмашчыны кьайнасын бла ийнаныууну теренлигин бла кёз кьарамын ачыкьлайдыла. Хыйны – халмашланы окьуучу акьылы – эси бла сезип, алай ангылатыу сёзлеге сыйынмагъан илишанлары да аз туююлдюле: ала кертда поэзияны энчиликлеридиле. Малкьар халкьны хыйны-халмашларында ол энчиликлени сезмей кьоарыкъ туююлдю:

*Уф, жилян, куф, жилян,
Тешигинге кир, жилян,
Тешигингден чыкъ жилян,
Мен санга хата этмейме,
Сен да этме манга хата.
Созулмуч, созгьун, жилян,
Созгьур, созгьур, созулгьун
Усуз болуп, сызгьыргьын*

Малкьар халкьны (Кьарачайлыланы да) хыйны-халмаш поэзиясы башха миллетни хыйны – халмашларыча кьуралгъанды. Ол угъай аланы бир – бирден айырып, энчилеген кьыйынды, ала кепге урулгъанча, бир мардагъа бла жорукъгъа, сыйынадыла. Украинланы, орус халкьны, немецилени, узакъ айрыкамлада жашагъан абаригенлени хыйны – халмашларын алып, тенгleshдирип кьарасакъ да башхалыкъ кёрлюк туююлбюз. (Т.В. Топорова. «Язык и стиль древнегерманских заговоров» деген китапха кьарагъыз. Москва, 1996 г.). Аны сылтауу узакъ заманлада халкьланы ангылаулары, жашаугъа кёз кьарамлары бирча болгъаны бла байламлыды. Башха сёз бла айтханда, эстетика кёз кьарамларына кёре кьурала эди хыйны-халмаш поэзиялары.

Юлгю орунуна алгъанда, немец халкьны хыйны-халмашларыны тутуругъу, аланы тизгинлерин белгилеген этим сёзле болгъандыла. Бош этимле угъай, дау этген, буйрукъ берген этимле. (4. Т.В. Топорова «Язык и стиль древнегерманских заговоров». Москва 1996 г. 16 – чи бет).

Бурун заманлада кьайсы миллетни да инсаны ёз кючюнден сора башхагъа ийнанмагъанды, аны ангыламына кёре дуния кьудурети толусунлай анга бойсунады, бойсунмай жагъын эте эсе да айтханындан чыкьмазча этерге амал табарына ийнанганды. Ол себепден хыйны-халмашланы баш жигити буйрукъчу адам болгъанды, дерге тийишлиди. Иш аны бла да чекленмейди. Хыйны-халмаш сураглау-ачыкьлау даражасына кёре поэзияды, демеклик да азды алай эсе, ол литератураны

къайсы уругъуна жууукъду – хапарлаугъамы, (эпос) неда ачыкълау урукъгъа (лирика) огъесе сахначыгъамы жууукъду? Бу тюрлю соруулагъа кѣп алимле жууап излегендиле. Биринчиси, экинчиси, ючюнчюсю да туююлдю, – деп жазады Н. Познанский. – Тюзюн айтханда уа ол ючюсюн да бирикдиреди. Теория жаны бла къарагъанда уа хыйны-халмашла юч урукъну да шартларын бирикдирген (Синкретическое) искусствуду (5. Н. Познанский «Заговоры» Москва 1995 г. 4 – чю бет).

Алай, ким не десе да, хыйны-халмашчы ъз сѣзюне базыннган эсе да, анга ышанып чекленмегенди – айтхан сѣз къауумуна кѣре ол сахначылыкъ да этгенди. Юлгю орунуна: бурун заманлада жангы туугъан сабийни бешикге салырдан алгъа, киштикни бѣлеп, былай айтхандыла:

*Сени кибик жукъулу болсун,
Сени жукъунг – аныча болсун,
Кѣзлеринг – аны кибик жютю болсун
Жашау кюнюнг, жетили болсун*

«Бѣрю ауузун байлауда» быллай сахначылыкъ тѣре болгъанды: «Бѣрю аууз байлайыкъ» – деп, балтаны алып алай юч кере айтхандыла, сора арбазда не къош аллында тургъан тюккючге ургъандыла. Алай аны тюккючге уруп аллында юч кере тюкюрюп былай айтхандыла:

*Жанлымыса, къанлымыса,
Ауузнг къурушун,
Тишлеринг бирне бирине киришсин.*

Бу башында кѣргюзтюлген юлгюле Малкъондуланы Хамитни шагъат къагъытларындан алыннгандыла. Керти, ала таза хыйны-халмашла туююлдюле: мажюсюлюк келгенде къуралгъандыла.

Анга кере чертирге тийишлиси: малкъар халкъны хыйны-халмашларында сахна оюн ачыкъ этилмей эсе да, аланы таянчакъ, тутурукъ сѣзлери (буйрукъ этимле) сахначылыкъ излеген, аланы тежеген сѣздедиле (Уф, жилиан, куф жилиан, тешикге кир, жилиан, тешигингден чыкъ, жилиан...)

Энцикликлени бирикдирип хыйны-халмашла жанр жаны бла, сахна чыгъармалагъа жууукъдула деп, кесаматларгъа керекди.

Алай бла хыйны-халмаш ъмюрлени заманында малкъар халкъны эстетика кѣз къарамы эм да анга кѣре сайлауу ъз кючюне базыныу болгъанды, жашауун, саулугъун сакълар муратда табийгъат шартла бла кюреши, аланы кеси умутуна бойсундураллыгъына ийнаныу эди.

Дунияда хар нени да айныуу, жашауну жюрюшю бла байламлыды. Миллетлени, малкъар халкъда ичлеринде болуп, къудуретни ангылаулары да анга кѣре тюрлене, жангыра баргъанды. Аланы барысын да хыйны-халмашны такъырлыгъындан урунуу бла табийгъат азатландыргъандыла.

Уруна – ишлей баргъанда да, аз-аздан табийгъат аны жесири болмагъанына адамны кёзю ачылады. Ол жаны бла адамланы сагъайтып, сагъыш этдирген табийгъат бла урунуу болгъандыла, неда уучулукъ бла малчылыкъгъа, жерчилик къошулгъанында аны эси, сезими жахилликден азатланып, жангы илишанла бла бирикгендиле деп, жазгъандыла белгили алимле (П. Поспелов, К. Юнг, Дж. Фрезер).

Хыйны-халмашны заманларында адамгъа «толу бойсуннган», андан буюгъуп, буйругъуна сакъ табийгъат энди анга бойсунмайды, айтханын этмейди. Юлгю орунуна алгъанда, адам табийгъатдан жауун тилесе, тилеги толмай, буз жауады. Кырдык иги ёсюп, бичен кёп болсун, деп, тилек этсе, къургъакъ жыл келеди. Алай бла аз-аздан адам жахилликден азатлана, табийгъат анга бойсунмагъаныны сылтауну юсюнден сагъышланып, табийгъатны бойсундургъан башха кючле бардыла, деп оюмлагъанды. Къысха белгилегенде, жашауда хар нени да Аллахы барды деген оюму жахиллигин хорлайды. Алай бла мажюсю дин тохташады.

Бурунгу малкъарлыла бла къарачайлыла хар затны да: кёкню, жерни, ташны, агъачны, тюрлю-тюрлю аурууланы окъуна – кесини тейриси (Аллахы. – 3.Т.) барды деп, ийнанып жашагъандыла, – деп, жазылады «Къарачай – Малкъар фольклор» деген китапда.

Анга кёре, хыйны-халмаш сезимге мифология сезим къошулады. Энди хыйны-халмашчыла мифлеге (тейрилеге) айланып, тилек этедиле неда жалынадыла:

*Чоппа, Чоппа!
Тейрибиз берсин семиз жичча,
Майлы болсунла эринле,
Жашлы болсунла келинле,
Тейри берсин игилик,
Болсун бизде тирилик,
Чоппа, Чоппа.*

Кертиди, мифология сезим хыйны-халмашны хорлап, андан тазаланып, кеси тохташып къалмагъанды. Миллетни сезимин экиси да белгилейдиле. Ол себепден тилекчиле сабыр сёлешедиле, тилегенлерин жалынып тилейдиле:

*Тейри жалбарсын,
Тейри онгарсын!
Тейри! Огъурлу Тейри!
Сен – кюн тыягъындан туугъан,
Сен – жерни, суну бийлеп тургъан,
Акъ къозуларынг майна, майна.
Тейри! Халал Тейри!*

Болсада мажюсюлюк хыйны-халмашдан толу азатланмагъаны бла байламлы тилекчиле буйрукъ этим сёзле бла хайырлана, хыны сёлеширге да база надыла:

*Шуууй, шуууй, аман эмина, келме бери,
Тау башында жюрю сен.
Тау жели сени тенгизлеге кёмсюн,
Тейринг сени кюн Тейриге берип кюйдюрсюн!*

Алай, не тюрлю эсе да, энди къарачай-малкъар халкъ мажюсюлюкге толу ийнаады, анга кёре аны сезимин Аймуш, Суу Анасы, кюн Тейри, Жер Тейри, Раубазы, Жангыз Терек, Дауле, Эрирей, Элия, Апсаты, Байрым дегенча тейриле (Аллахла) бийлейдиле. Неда мажюсю тейрилеге табыныу башланады, халкъ аланы жигитлерине (Аллахларына) санап, алагъа къуллукъ этеди.

Мажюсю диннге ийнанган халкъланы эстетика кёз къарамлары да (сайлаулары) энди айнып, тейриле бла байламлы болады. Алай мажюсю тейрилени ариулукъларына, субайлыкъларына сукъланып, эстетика жаны бла сайлау этмегендиле. Тейриле къарачай-малкъар халкъгъа болушлукъ этерге, жашау турмушларын игилендирирге онглары болгъан жигитле (мифле) керек эдиле, алагъа къуллукъ да аны ючюн эте эдиле. Анга кёре, мажюсюлюкге табынган халкъланы эстетика сайлаулары къаллай эди деп, соргъанда, аланы жашаргъа болушуп, къыйынлыкъланы, зорлукъну хорлагъан мифле бла байламлы этгендиле. Ариулукъ неди, къаллайды? Адамланы тилеклерин толтургъан жигитледиле, ёз башларын кечиндирип, халкъ ючюн деп, кишилик этгенле.

Кёк, Кюн, Жер, Суу тейрилери оноулашып, Суу Тейриси адам улусуна ичерге суула берирге бойнуна алгъанды; Жер Тейриси да юсюнде берекетле битдирип, ашатыргъа, адам улуну кечиндирирге кесине жюкге алгъанды; Кюн тейриси-жылытыргъа; Кёк тейриси – жауунла жаудуругъа дегендиле. (5. Къарачай – Малкъар фольклор, Нальчик, 1976. 95 чи бет).

Нарт темирчи Дебетни эсибизге тюшюргенде, мажюсюлени эстетика кёз къарамлары, неда эстетика сайлауларыны энчилиги тынглы ачыкъланады: таурухда аны ариулугъуну-эршилигини юсюнден сёз да айтылмайды – таурух Дебетни билек, сингир, къол кючюне усталыгына махтауду. Жамаутха болушурукъ аны жашауна керекли жигитлик шартладыла.

Алай тейрилеге табынган жамаут жигитлерини ариулукълары бла да ёхтемлене биледиле. Болсада аны бла чекленмейдиле – жигитлерини чырайлары, акъыллары усталыкълары бла бирикмесе ариулукъларына таурух жораламаз эдиле. Юлгюге айтханда, «Ариу Саганай» - деген нарт таурухда аны «Кёргенде, тохтай эдиле суула да, кечеледе жарый эдиле тюзле, таула да». Болсада анга – ариугъа ариу деп махтау салдыргъан

акъылыды, жигерледен да жигер, усталадан да уста болганыды. Кертиди, эстетика жаны бла жамауатха Сатанайны сайлау этдирген халкъ жаратхан ол излеген эслилик шартладыла: «Сатанайгъа дери нарт элени тиширыулары тигиу – бичиу эте билмегендиде. Андан сора да, нарт эллери этни, ачыкъ отха салып шишилик этип ашагъандыла. Аны орунуна Сатанай къазан этип, сууда къайнатып ашагыргъа юйретгенди». (6. Къарачай – Малкъар фольклор. Нальчик, 1996. 107 бет).

Ол тюрлю шартланы барысын да жыйышдырып къарагъанда, малкъар халкъны эстетика кёз къарамы, эстетика сайлауу ариулюкъ бла жашаргъа, мюлк-ырысхы къуаргъа болушхан шартланы бирикдирген болумла бла байламлыды, деге керекди. Ол оюмгъа кёре Сосурукъну юсюнден нарт таурухланы эсибизге тюшюрсек окъуна тамамды. Сосурукъ малкъар халкъ сайлагъан, анга ыразылыгъын билдирген жигитледен бириди. Къысха айтханда, аны эстетика сайлауна толу келишген тынгылы нартды: нек дегенде, ол батырды, акъыллыды, ариуду-субайды, оюмлуду. Алай Сосурукъну кёп махтаулу шартлары эстетика сайлауна даражасына тамамлыкъ этмез эдиле, ол илишанла нартланы (миллетлени) жашауларын жарытмасала эди: Сосурукъ битеу къылыгъын, табийгъат берген махтаулу шартларын миллетни ёчюлген отларын тиргизирге бойсундурады:

*Нарт батырла жортууулгъа чыкъдыла,
Ала жолда отсуз, суусуз къалдыла.
Сосурукъ да ол жыйында болганды,
Бир от алып келейим, – деп жортханды*

Адам ашаучу губуланы, эмегенлени да нартлагъа (халкъгъа) игилик этер муратда, аланы палахладан азатлар ючюн къыргъаны да окъуучулагъа белгиледи

Башында белгилегенибизча, эстетика кёз къарам – ол жашау шартлагъа багъа бичип, сайлау эте билмекликди.

Айта келгенибизча, эстетика кёз къарам ариулюкъ бла байламлыды, ол угъай, ариулюкъ эстетика кёз къарамны къошагъыды, неда аны мурдорун къурагъан шартладан бириди. Алай эстетика кёз къарам къуралыр ючюн ариулюкъ (прекрасное) тамамлыкъ эталамыды деп, сорургъа тийишлиди.

Иш аны бла чекленсе эди, сёз искусство тамырланмаз эди. Нек дегенде искусствону туудуруп, къанын жюрютген, от жагъасын ёчюлтмей тургъан жашау чюйреликледиле, кюрешди, ариулюкъну эрши, азирейлик бла кюрешиди. Огъурлулюкъ бла кюйсюзлюк, огъурсузлюкъ бетденбетге тюбешип сермешмеселе, искусство деген ниет ырысхы боллукъ туюл эди.

Миллетни эстетика кёз къарамын белгилеген нарт жигитле (Ёрюзмек, Сосурукъ, Дебет) кеслерини кишиликлерин, акъыл къолайларын сынап,

аладан халкъ излеген кылыкъ шартларын кѣргюзтюр ючюн кюрешни жолуна тюшерге, тюзлюкню кьорууларгъа керек эдиле. Сѣз ючюн, халкъны ангылауна, кѣз кьарамына кѣре зорлукъну бла харам ниетни келечилери эмегенле эдиле. Нарт таурухланы сюжет ызларын, кьуралыу жиплерин ол эки кьауумну кюрешлери белгилегенди. Аны бла байламлы «Эмегенни эмичеги» деген таурухну юлгюге айтыргъа тийишлиди. Ол былай башланады: «Эртте, узакъ чакълада, эмегенле, нартла деп болгъандыла. Эмегенле бийикле, базыкылыклары да, анга кере, бек базыкъ болгъандыла. Эмегенле адамлагъа ушайыракъ, эрши, ийисли, акъылсыз, анкъау менгиреу, эссизле болуп, агъачлада, дорбунлада жашап, ханс, тамыр, не жаныуар тапсала да, ашап жорюгендиле.

Нартла уа адамла болгъандыла, къаллай адамла десенг: кьарыулу, батыр, кеслери да уллу санлыла, акъыллы, оюмлу, баш адамла болгъандыла». (Къарачай – Малкъар фольклор. Нальчик, 1996. 113 чю бет).

Халкъ жомакъланы да эсибизге тюшюрсек, ариулукъну белгилеген жигитле (Быжмапах, Саран, Кѣсени хыйлалыгъын хорлагъан жашчыкъ, Залим эм башхала) адамланы сансыз этген аманылыкчыла бла, ѳтюрюк ишлери бла кеслерине махтау, ыспас излегенле бла сермешип, бетден-бетге тюбешип, кыылыклары алай ачыкълайдла.

Башында сагъыннганыбызча, нарт таурухланы, жомакъланы да магъаналарын жашау берген жаланда ариулукъну белгилеген жигитле туююлдоле. Алагъа ариулукъларын сакълатыр ючюн чыгъармаланы кьурагъанла мардагъа сыйынмагъан азирейли жанланы бла шартланы да сайлау этгендиле, багъа бичгендиле. Анга кѣре, сураглау чыгъармада ариулукъ бла бирге эршиликини белгиси да унутулмайды. Ала искусствону арбасын тенг тартхан жашау шартладыла. Литератураны ол энчилигини юсюнден кесамат эте, дунягъа эстетика кѣз кьарам искусствону энчилигин ангылап, жашау шартладан сайлау эте билмекликди, ангылауу, эсине кѣре багъа бичиуюдо.

* * *

Башында сагъына келгенибизча, эстетика кѣз кьарам, игиге бла огъурлукъгъа санап, сайлау эте билмеклик жашаугъа кѣре тюрленип, айныйды. Бютюнда динлени алышынуларын эсге алсакъ, ол фикирни ангыларыкъбыз. Былайда биз кѣп ѳмюрледен сора, мажюсю динни ислам дин хорлап, шаркъ миллетлени эслерин ол бийлегенини юсюнден айтабыз.

Муслийман дин – бир Аллахха ийнаныу – бизни санауубузну VI ѳмюрюнде тохташханды. Шимал Кавказгъа бла Дагъыстаннга ол XVIII ѳмюрде келип, жайылгъанды. Кертиди, ислам келгенлей, мажюсюлюк бла христиан динни илишанлары унутулуп къалмагъандыла. Ол угъай, мажюсю динни тамыры бюгонледе да юзюлмегенди. Сѣз ючюн, юй иеси, суу анасы, кьара, акъ жин, шайтан дегенча мажюсюлюк

бла келген ангыламла жамауатны эсинден кетмегендиле, тап, сагъайтхан окъуна этедиле.

Болсада ислам дин малкъар халкъны олсагъат бийлеп къоймагъан эсе да, кѣп мычымай намаз къылып, диннге къуллукъ этген инсанладыла. Алай бла ислам дин бла байламлы малкъар халкъны эстетика кѣз къарамы да тюрленеди.

3. МУСЛИЙМАН ДИН БЛА ЭСТЕТИКА КѢЗ КЪАРАМ

Айта келгенибизча, ислам диннге табыннганланы эстетика сайлауларына муслийман дин къабыл кѣрген жашау болумла, шартла саналадыла. Ол бирин къабыл кѣрюп, башхасын ыспассыз этмейди – барысы да сыйлыдыла, Аллах жаратып, адамлагъа буюргъан илишанладыла. Алай ислам дин жашауну эки дунягъа бѣлгенин да унутургъа керек туююлдо. Диннге кѣре бек сыйлысы, ол угъай муслийманла ийнанып, сайлау этген керти дуняды. Анга кѣре, миллетни сайлагъан, алгъа чыгъаргъан шартла да башха бет аладыла: энди диннге ийнангъанла эки дуня болгъанына ийнанып, бирине керти дуня, экинчисине ахырзаман дуня дейдиле. Жашагъан (ахырзаман) дуняларын ѳтюрюкге, жалгъаннга санайдыла, аны бла байламлы, халкъ чыгъармалада, жырлада, зикирледе бурунча, эмегенле бла кюрешген батырла жокъдула, байла, бийле бла кюрешген жигитле жокъдула. Энди диннге ийнангъанланы бла ийнанмагъанланы юсюнден халкъ зикир айтады, миллетни сайлауу уллу Аллахды, Мухаммат фыйгъамбарды. Магъанасы болгъан жаланда олду. «Жашагъан дуняларына» уа «жалгъан дуня», дегендиле. Алдагъан, иймансыз этген.

Муслийман дин бла байламлы Къарачай-Малкъар халкъны эстетика кѣз къарамыны энчилиги Шауайланы Дауут-Хажини чыгъармачылыкъ ишинде тынгылы ачыкъланады.

*Дунягъа ийнанмагъыз,
Ёлюмню унутмагъыз.
Дуняны къууанчына,
Узакъ умут тутмагъыз, –*

деп жазады ол «Мунажат» деген дин насийхатында.

Неда:

*Дуня, мени алдадың,
Жокъду сенден да файда.*

Муслийманлыкъгъа табыннган малкъар халкъны эстетика сайлаулары диннге кертичи, анга къуллукъ этген адамладыла. Таза ниетлиле бла,

къарыусузлагъа болушургъа итингенле. Уллу Аллахха ийнанып, дуния ырысхысына алданмай жашагъанла:

*Байма деп, къуанмагъыз,
Жарлыма деп, жарсымагъыз.*

Дауут-Хаджи

Шауай улуну чыгъармаларында хар нени да белгилеген, инсанлагъа насып берген, насыпларын сыйыргъан, алагъа жаннет, жаханым буюргъан, ырысхы берип, ырысхыларын да сыйыргъан бир Аллахды. Хар нени да башлагъан, айнытхан:

*Аллахдады саулай кюч,
Анда жокъду къыйыр, чек.
Баш урсунла бир анга
Жерде адам, саулай кёк, –*

деп жазады Дауут-Хаджи.

Ол себепден Шауай улуну чыгъармаларыны баш жигитлери Аллах сайлагъан, Аллахны ниетин жюрютгенле, аны магъанасын жамауатха ангылатхан файгъамбарладыла. Сёз ючюн, юлгюлеге «Мусса файгъамбар», «Хыйса файгъамбар», «Дауут файгъамбар», «Мухаммат файгъамбар» дегенча поэмаларын алыгъыз. Муслийман миллетни тюз жолдан ажашдырмай, ариу къылыкъгъа юйретип тургъан файгъамбарладыла.

Аны бла байламлы, Дауут-Хаджи да инсанла алагъа ушарларын излеп, анга чакъырады:

*Жер башында инсанла,
Мухамматха ушайыкъ.
Жаубузгъа, къонишубузгъа,
Биз да алай болайыкъ.*

Неда:

*Мухамматны къуллары,
Къарыусузну атмагъыз.
Аланы мудах этип,
Къуран къолгъа алмагъыз.*

Шауайланы Дауут – Хаджи ислам диннге табыннган поэт эстетика кёз къарамын дин тежеген ол сыйлы кёрген шартла, жашау болумла бла байламлы этеди. Дауут – Хаджини эстетика сайлауу миллетни да сайлауду деп, белгилерге тийишлиди. Адамланы дунияларын «ётюрюк,

жалгъан» дунягъа тенг эте эсе да, аны ниет ырысхыларына тенглик, къарындашлыкъ, бир бирге болушлукъ дегенча илишанланы сакъларгъа, алагъа сакъ къараргъа чакъырады.

*Дерт тутмайыкъ бир бирге,
Къучакъланы керешик, – деп жазады.*

Алай бла ислам дин юйретген, ол сайлагъан ниет ырысхыла Дауут – Хаджини эстетика дунясын, сайлауун белгилеп, малкъар халкъны сёз искусствосуна эртте киргендиле. Литературагъа артда келген жазычуланы чыгъармаларында да ол даражала сакъланадыла.

*Муслийман, гяуур деп кюрешмейик,
Игиге, аманнга юлешмейик.
Тюз болуп, бир бирге илешейик,
Дин къарындашлабыз биз –*

деп жазгъанды Кязим хажи.

Къарындашлыкъ бла тенглик, тазалыкъ бла тюзлукъ, къол къыйыны бла жашаргъа итинмеклик – была барысы да къайсы миллет литератураны да эстетика сайлауудула. Малкъар халкъны сёз искусствосунда бек эртте тохташхан эстетика кёз къарамны шартлары. Ол жаны бла дин бла литератураны эстетика сайлаулары да толу келишгенлерини юсюнден айтыргъа тийишлиди.

Анга кёре, малкъар халкъны фольклорунда бла XIX ёмюрде аякъланнган сёз искусствосунда белгиленнген эстетика кёз къарамы, эстетика сайлау кенгди, бийик даражалыды. Бютюнда тиширыугъа суймеклик, ата – анагъа, эгечни къарындашха суймеклиги дегенча ариулукъну белгилерин эсибизге тюшюрсек, малкъар халкъны эстетика сайлауу бай да, бийик да болгъанын ангыларыкъбыз. Башха сёз бла айтханда, адамлыкъны огъурлу илишанлары – барысы да эстетика сайлауну даражасындадыла.

*Дерт тутмайын, халал къыйын ашасанг,
Ётюрюкден кери болуп жашасанг,
Бир адамны осал ишден тыялсанг,
Жангылгъаннга: «Терсе сен», – деп айталсанг,
Тилинг сени ариу болса адамгъа,
Сен жюрютмей, тил этмейин къоншуда
Ыразы этсенг ананг бла атаннгы,
Аллах кечер сени этген хатаннгы. –*

деп, юйретеди Дауут-Хаджи окъуучуларын.

Дунияны айтхылык жазыучулары, (сёз ючюн, Лев Толстой, А.С. Пушкин, А. Блок) дунияны, аны тынчлыгын, ырахатлыгын сакъларык тиширыуду деген оюмну чыгъармачылык ишлери бла белгилегендиле.

Ол жанын эсге алгъанда, биз бек алгъа Петрарканы, Низамини, Физулини, Саадини сагъыныргъа керекбиз. Алай айта келгенибизча, тиширыу, ариулукъну белгисича, малкъар халкъны сёз искусствосунда эртте сайлау этилгенди – фольклордан башлап, XIX ёмюрню поэтлери Шауайланы Дауут – Хаджиге, Мёчюланы Кязимге дери. Бу тюрлю оюмну, эстетика сайлауну тынгылы ангылар ючюн «Сатанайлыкъ» деген сёзню магъанасын да ангыларгъа тийишлиди. «Сатанайлыкъ» деген ангылам орус литературада жюрюген «софийность» деген сёзге кёре къуралгъан сёзю. Орус литературада уа ол «София» деген тиширыу ат бла байламлыды. София, Аллах уллу чырайлыкъ, онг, акъыл, эс, сабырлыкъ берген тиширыуду. Къысха айтханда, София тейри эталгъан ишни эталлыкъ, ол бераллыкъ кюч-къарыуну бераллыкъ тиширыуду дерге боллукъду. «Софийность» литературы деп да аны ючюн айтылгъанды.

Софийность демеклик жаланда орус литератураны белгилеген шарт туюлдою. Ол эрттеден айтыла - жюрюй келген ангыламды: Петрарканы, Физулини, Низамини тиширыуну ариулугъуна бла онгуна жораланнган поэзияларыны энчилигича. Бютюнда «Тахир бла Зухура», «Бузжигит», «Лейла бла Меджун» деген поэмаланы эсибизге тюшюрсек, аны ангыларыкъбыз.

Кеч айныгъан литератураны юлгюге алсагъ а – Гётени, А. Блокну, Вл. Соловьёвну, Апухтинни, Голенищев – Кутузовну эм башхаланы поэзиялары тиширыулагъа уллу сый берип, аны Софиягъа тенг этгендиле.

Кёп алимле жазгъаннга кёре, аз санлы миллетлени литератураларында тиширыугъа, орус литература берген сый берилмегенди, ала тиширыуда Софияны илишанларын кёралмагъандыла. Айхай, алимлени ол къаууму миллет литератураланы тынгылы билалсала эдиле, кёз къарамлары башха тюрлю болур эдиле.

Ким не десе да, София бла малкъар халкъны нарт таурухларыны баш жигитлеринден бири Сатанайны тенглешидиргенде, экисини уллу башхалыкълары жокъду деп кесаматларыкъды. Анга кёре «малкъар халкъны поэзиясыны сатанайлыгъы» деген ангылам «софийность литературы» деген ангылатыу бла толукълишиди. «Ариу Сатанай» деген нарт таурухда тиширыуну юсюнден былай айтылады:

*Ариулугъу ташны, тауну жарыта,
Хар бир затны ол кесине къарата.
Сатанайны кёргенде, тохтай эдиле суула да,
Кечеледе уа жарый эдиле тюзле, таула да.*

Неда:

Аны тюкюрюую тюнгизлени таулары къайнатханды.

Алай бла малкъар халкъны поэзиясында Сатанайгъа (Софиягъа) тенг этилген тиширыугъа уллу жер бериледи – фольклор чыгъармаладан башлап, Кязимни, Къайсынны поэзияларына дери. Зумакулланы Танзиляны лирикасындан башлап, Табакъсойланы Мухтарны, Мусукаланы Сакийнатны поэзияларына дери. Юлгюле орунуна, айтханыбызча «Акътамакъны», «Айжаякъны», «Кулинаны», «Сени ариулугъунг ушайды» деген халкъ жырлары сагъынсакъ окъуна тамамды. Алай поэзиябызны сатанайлыгъына киши хазна эс бурмагъанды.

Кертиди, малкъар поэзияны тарых айныуу кенгди, аны сатанайлыгъын тынгылы кёргюзтюрге итинмеклик асыры базынулулукъгъа ушар эди. Болсада «Сатанайлыкъ» – тиширыуну ариулугъуну белгисича сайлау малкъар халкъны поэзиясыны эстетика энчиликлеринден бириди.

Шауайланы Даут – Хаджини «Меджун бла Лейла» деген поэмасында тиширыуну (Лейланы) ариулугъун Сатанай бла тенгледирсек, ол оюмгъа ийнанырыкъбыз:

*Нюрю айны, кюнню унутдургъан,
Таидан, топуракъдан анга салам алгъан –
Кёкде къанатлы анга аралгъан,
Жерде марал да, тохтап, кёп къарагъан,
Кёзлери жарыкъ кюнча жарытхан.
Хар эшмеси къара жилинча созулуп.*

Ол жаны бла кесаматлагъанда тиширыуну ариулугъу, огъурлулугъу, кбууаты малкъар халкъны эстетика сайлауунда сыйлы жер алгъаны Кязим хажини поэзиясында бютюн шарт кёрюнеди.

Кертиди, совет власть тохташхан кюнледен башлап, 1970 жылны ахырына дери Шимал Кавказны литератураларында тиширыуну сыфаты харакетге тенг мискинча сыфатлана келгенди. Кавказ халкълада тиширыуну намысы бек бийикде болгъанын, тап, аны арагъа атхан жаулугъу окъуна уруш – туююшню тохтатханын жазычула «унутуп» къойгъанлары белгилиди. Тиширыуну къатында эр кишиле атха минмегенлерин неда атдан тюшмей бла барыр жерлерине дери ашырмай къоймагъанларын эсге алмагъандыла. Алай, революция хорлагъынчы, Шимал Кавказны, Дагъыстанны да литератураларында, фольклорда да тиширыу жашауну тамырландыргъан, аны от жагъасын кбурагъан жанча кёргюзтюлгенди. Сёз ючюн, айта келгенибизча, Сатанайны атасы Кюн, тапхан анасы уа Ай болгъанды. Ариулугъу бла эмегенлени кёзлерин къаматып, сокъур этген тиширыугъа уллу намыс берилмесе эди, файгъамбарланы аналарыча (сёз ючюн, Аминат, Мариям), тиширыуну

сыфаты литературагъа да кирмез эди. Аны тынгылы ангылар ючюн, «Акътамакъ», «Айжаякъ» деген халкъ жырланы алсакъ да, тамамды.

*Къаялада жуу – жуу жумарукъ,
Кёкледде жулдуз учханлай, –*

деп жазылады «Акътамакъда». Жырны башха жерлеринде Акътамакъ суу бойнунда ёсген къамиш бла тенглешдириледи, «чий алтынданды санлары» деп айтылады. «Тийреден чыгып тебиресе, кюн чыкъгъан кибик жылтырайды». Айжаякъ да, Кулина да («Кулина» деген жыр), ариулукълары бла Сатанайдан кем тюйюлдюле:

*Къашиларынгы къарасы,
Кёзлеринги аласы.
Ариу Кулинаны анасы.*

Тиширыуну юсюнден халкъ чыгъармалада ачыкъланнган бийик эслилик бла оюм жангыз инсанны эси тюйюлдю, – ол миллет эсди, миллет сезим, миллетни эстетика сайлаууду, халкъыбызны дуниялыкыгъа кёз къарамы бла ангылауу. Кязим хажи ол ангылауу бла эсни бютюн тынгылы, терен ачыкълайды. Поэтни лирикасында тиширыу жүрекленни жарытхан, мамырлыкъны бла тынчлыкъны къоруулагъан ариулукъну белгисиди. Ол, ариулукъну сыфатын толу да, тынгылы да кёргюзтюп, анга шежда къылгъанын ачыкълагъан бояуланы, илишанланы жыйышдырады.

*Къарап турдум баргъанынга,
Чачынг жете табанынга! –*

деп жазады Кязим бу тизгинле бла башланнган назмусунда.

*Къара къашынг, къара кёзюнг,
Бал – шекерден татлы сёзюнг! –*

деп, поэт тиширыуну чырайы, ич ниети да толу келишгенлерин кёргюзтеди:

*Бели иничке – субай, назы,
Агъачы – тюз, къара – къашы!..
Кёзю – къара, бою субай,
Тангны Чолтан жулдузунлай!..*

Ол жаны бла Мёнюланы Кязим Шимал Кавказда жангыз тюйюл эди. Дюгерли Коста Хетагуров, ногъайлы Шал – Кийиз Теленши улу, даргинли Батырай, къумукълула Къазакъ, Махмуд, къабартылы Бекмурза Пачев эм башхала тиширыугъа шежде къылыулары бла неда аны ариулукъ кючюне табынуулары бла Петраркадан, Дантеден, В. Соловьевдан, А. Блокдан да кем къалмагъандыла. Сёз ючюн, Чанканы «Гулишат» деген назмусунда тиширыу, «учуп кёкден тюшген къанатлыды», «алтын

къанатды». Батырайны лирикасында ол «отча жаннган гюлдю», «алтын ёшонлю журду», «жарыкъ жаннган жулдузду», «не таш жүрекни да жүрегин жумушатхан, аны отча жандыргъан мёлекди».

Шимал Кавказны миллет литератураларында тиширыу дунияны жангыртхан, аны къурагъан жаннга саналады. Дунияны сакъларыкъ ариулукъ да олду. Анга кёре уа, аз халкълы литературалада да, эрттегили миллет сёз искусстводача, сатанайлыкъ (софийность) уллу жер алады, тири да айныйды. Кертиди, сатанайлыкъны (неда тейрилик) хар литературада философия тамырлары башха эсе да, тиширыуну тейрилик кючюне табынуу бирча болуп, дуния поэзияда да ол бирча ачыкълана келеди. Сёз ючюн, XIV ёмюрде жашагъан италиячы поэт Петрарканы поэзиясында тиширыу къарамы бла Рейн сууну тюрбюнде къалын бузну жандырыргъа боллукъду, Махтумкулиде уа ол «къыйын саусузну сау этеди», «ёлгеннге жан салады» неда «жаханимни – жаннет, тар къабырны – Мермер къала» этерге къолундан келеди, Кязимни чыгъармачылыкъ ишинде «тиширыугъа терекле, кырдыкла да ийиледи, ол гым – гым къартлагъа окъуна кючлерин, жашлыкъларын къайтарады».

Анга кёре, Шимал Кавказны поэзиясында, артыкъда Дауут – Хаджи бла Кязим хажини лирикасында эр кишини тиширыугъа неда тиширыуну эр кишиге суюмеклиги жашауну тутуругъуча, адамны бек уллу къууанчы, насыбыча ачыкъланады. Суюмеклик жамауат жашауну, миллет оюмну, инсан къылыкъны да ангыларгъа болушхан тазалыкъны белгисиди.

Суюмеклик малкъар поэзияда жашауну сакълатхан, миллетге, инсаннга да насып берген эстетика сайлауду. Ол инсандан сыйырылса неда жоюлса, жашауну тамыры да юзюледи. Суюмекликди жашауну шош саркъгъан толу черекге ушатхан. Ол ариу, огъурлу сезимсиз жашау сууу къуругъун, къум болгъан черек ызды. Аны бла байламлы Шауайланы Дауут-Хаджини, Кязимни поэмаларыны жигитлери (Лейла, Меджнун, Тахир, Зухура, Бузжигит, Зулейха) суюмекликлеринден айырылгъанларында жашауларындан да айырыладыла:

*Ансыз жашау – татыусуз,
Жарыгъы жокъ, къарыуусуз,
Суюмекликсиз берилген,
Эрлик, ханлыкъ да – учуз!*

Дауут – Хаджи «Тахир бла Зухура

Сыйырылгъан суюмеклик – сыйырылгъан жашау – малкъар халкъны поэтлерини эстетика кёз къарамлары алайды.

*Суюгенимден айырдыла, –
Жюрегиме кирди къама, –*

Къызны тарыгъуу

деп жазады Кязим.

Мёчю улу жашауну терен ангылагъан, жаны – къаны бла диннге табынган жазыучулукъ фахмусун дунияны кёп шартларына жоралап, ёзюню энчи, уллу дуниясын къурагъан поэт бар шартладан, окуяладан да сүймекликни бийик даражагъа кётюргенди. Эстетика кёз къарамгъа тийишли битеу шартладан да эстетика сайлау бла байламлы сүймеклик сыйлыды, багъалады деген оюмну ачыкълайды. Поэтни фикирине кёре сүймеклик адамгъа Аллах, къадар берген насыбыды, жашау жулдузуду. Инсанны жашау жулдузу ёчюлмез ючюн адам дегенинг Аллах буюргъанны ангылап, аны бла биригип, сүймекликни сакъларгъа, жолун тазаларгъа борчлуду:

*Насып тапсынла улан, къыз, –
Жашлыкъны жылы бек къысха!
Сүймеклик жолун къурагъыз, –
Зарлыкъны эшикке кыстап.*

Къатылыкъ этген...

Сүймеклик, жашауну тутуругъуча, адамны жойгъан да, насыплы да этгенин терен ангылап, Кязим Хажы чыгъармачылыкъ ишинде анга уллу магъана берген поэтледенди. Махтаулу бийик даражалы чыгъармаларын анга жоралагъанды. Тап бир къауум назму тизгинлерин нарт сёзледен башха туюлдуле:

*Къылыч жара сау болса да,
Сүймеклик жара сау болмаз*

Неда:

*Сүймеклик – зулму токъмакъ
Жамауатны бедиииди.*

Миллет жашауда насыплы сүймеклик бла насыпсыз сүймеклик бирге жюрюйдюле, бир тизмеге салынадыла. Кязимни поэзиясында, сүймеклиги жоюлгъан инсан (тиширыу, эр киши да болсун) жарлы мискин эсе да, жюрегинде сүймеклик оту жанган насыплыгъа саналады. Ол себепден аны лирикасында, поэмаларында да сүймеклиги бла байламлы, «насып-насыпсыз», «татлы, хычыуун сүймеклик – азап сүймеклик», «Аллах берген сүймеклик, сыйырылгъан сүймеклик» дегенча, бир бирлерине чюйре эки тюрюл сезимни белгилеген сыфатланы тизмеси уллу жер алады.

Инсанланы жюреклеринде миллетге тийишли эсилик, рухийлик сүймеклик отун жандыра эсе, жамауат жашауда жюрюй келген малкёзлюк, класс сезимге кере тохташхан мардала, кемчиликле аны асыры энишге тюшюрю эдиле. Уллу орус халкъны келечилерини, шаркъчыланы сүймекликлери да бирча ачыдыла. Былайда жаланда

суюмеклик отуна кирген инсанла кяллайдыла, миллетни эсин ачыкъяламыдыла, деп сорургъа тийишлиди. Шимал Каказны бла Дагъыстанны суюмеклик лирикаларында (Мёчюланы Кязим, К. Хетагуров, Батырай, Махмуд, И. Къазакъ, Чанка дегенча поэтлени) тиширыу бла эр кишини «менсиликлери», бир бирлерине кёз къарамлары, анга кере кеслерин жюрютгенлери, сезим теренликлери да тынгылы ачыкъланадыла. Юлгюге, чеченли поэтесса Сапбат Мунаеваны «Суюмеклик», «Суюмекликини жыры», «Ашхам келсе», «Жюрекни жыры» деген назмуларында, тиширыу суюген жашына кёз къарамын, сезимин билдире, къайтарылып айтылып тургъан быллай сёзле сайлайды: «наным», «къарылгъачым», «излегеним», «термилгеним», «игим, ариуум», «анам, ол ингирими огъурлу этеди», «анам, ол эртгенлигим ариу этеди». Кесини «менсилиги» да бай сезимли болгъанын, къууана, инжиле, сагъышлана да билгенин, сабырлыгъын, мажарыулугъун да кёп тюрлю мадарла бла ачыкълайды. «Инжилген, къыйналгъан жюрегим, сабыр бол», «мени кёзлерим, алай мудахланмагъыз», «мени ариу кёзлерим алай жилимагъыз», «жюрегиме нюр салгъан суюмеклигим», «жилямукъларым кюнню кёзюн кёргюзтмезле», «жюрегим мудахлыкъда улуйду», «не излейди жюрегим» дегенча ачыкъялау мадарла тиширыуну «менсилигини» сезими бай болгъанын чертедиле. Ол жаны бла Мёчюланы Кязимни суюмеклик лирикасы дуния лириканы бир алтын бутагъыды. Эки суюгенни насыпларына къайырылгъан жашау чырмыкъла кёп болгъанларын унутмайды Кязим. Алай ала, не кючлю эселе да, тиширыуну сезим кючюн бла насыпха итинмеклигин бюгалмазларын кёргюзтеди Мёчю улу:

*Сюеме – кишеним жарасын,
Жюрегим да юйюнде кълсын,
Атанг эмилик атын тыяр,
Сени уа не хазна тыялсын!*

Кязим хажини суюмеклик лирикасында жигитни «менсилиги» миллет эсни кёолайлыгъын да ачыкълайды, демеклик азды: аны сезим байлыгъы бла кёолай, жютюлюгю бла рухийлиги дуния инсанлыкъны да ачыкълайды. Аны «менсилигини» жумушакълыгъы, суюген тиширыуун да къубулта, ийнакълай билгени «жаным, хур мёлегим», «тийрени ийнагъы» дегенча ачыкъялау ёзекле бла белгиленеди. Неда «суюмеклик келди, тутду, борбайдан алды, жыкъды». Суюмеклик анга уллу насыпды, алай суюмеклик бла келген инжилиу, къыйынлыгъы да андан кем туююлдо. Инжиле билмеклик, бушуулукъну ачыкъялау – «менсиликни», инсанлыкъны бийиклиги бла байламлыдыла.

Ол жаны бла кесамат этгенде, Зухураны Тахирге суюмеклиги («Тахир бла Зухура») битеу дуниялыкъ магъанасы болгъан ниет

ырысхыды. Кертиди, Зухура малкъар халкъны хур кызы туююлдо, ол шаркъ кыыраллада жашагъанланы бийик тазалыкъларын ачыкълагъан тиширыуду. Кязим аны къадарын малкъар халкъны къадары, сезим теренлиги бла байламлы этип кѣргюзтеди. Алай бийик, уллу суюмеклик бир миллетге тийишли болуп, башхасындан кери туююлдо. Кязим хажи аны алайлыгъын кѣп назмуларында ачыкълагъанды. Сѣз ючюн, поэтни «Жарлы Абидат» деген назмусунда Абидатны къадары Зухураны къадарыча бушуулуду. Кязимни поэмасында Зухураны суюмеклигин аны атасы бла анасы ёчюлтгендиле. «Жарлы Абидат» деген чыгъармада уа поэт былай жазады:

*Айып болсун аталагъа,
Ахшы ишни бузгъанлагъа, –
Аллай кюнню келтирдиле
Бир айыпсыз кыыз балагъа!*

4. КЪУЛИЙЛАНЫ КЪАЙСЫННЫ ПОЭЗИЯСЫНДА СЮЙМЕКЛИКНИ ТЕМАСЫ

Къулийланы Къайсынны суюмекликге жораланган назмулары да поэзиябызны махтаулу чыгъармаларыдыла. Ангa жораланган назмулары – тѣрт неда сегиз тизгинледиле. Алай «Тиширыугъа жазылгъан назму», «Къобузчу кыызгъа», «Сени атынгы айта турама» дегенча чыгъармалары энчидиле. Къайсынны жарыкъ, бийик сезимге, тиширыуну ариулугъуна жырча эшитилген назмулары Кязимни тѣрелерин айнытадыла. Алада суюмекликни огъурлу, ариу кючюне ийнаныулукъ ачыкъланады. Суюмеклик поэтни жүрегин жарытады, аны арсарлыкъда термилтеди, къыйнайды, аны бла бирге насыплы этеди. Суюмекликге поэт байрамгъача къарайды. Суюмеклик-адамны жүрегин кыстау ишлетген сезимди, жашаугъа къууанч берген шартды. Сегиз неда тѣрт тизгинли назмуларында поэт тиширыуну жууабын айтып да чекленеди. Поэтни жүрегин бийлеген сезим эпитетлени, тенгleshдириулени къаууму бла ачыкъланады:

*Суюмейме дединг да, дуня манга
Къама кыындай тар болуп къалды,
Кетеме дединг да дуня манга,
Окъгъа, ушкок ичиндеча, тар болду.*

Къайсынны кѣп назмуларын тенгleshдириулени къаууму къурайды. Сѣз ючюн, «Къанатлы кѣкню суюгенча» деген назмуну хар строфасында тѣртюшер тенгleshдириу барды. Аланы барысын да поэт суюмекликге не да суюген кызына махтау берирге бойсундурады, поэтни назмуларында

тенгледшириуле кѣп айтылганларыны сылтауун ангылагъан тынчды: поэт эслеген шартларын ѳз ангылауу бла байламлы этип чекленмей, аланы энчи белгилерин да ачыкъларгъа итинеди. Башда сагъынылган назмуда тенгледшириулени биринчи къаууму («акъ булутла бийиклени суйгенча», «кечеги жолоучу тангны кѳргенча», «кѳгетле кечеги чыккыны суйгенча» д.а.к.) поэтни жюрек жумушакълыгына жораланадыла.

Тенгледшириулени экинчи къаууму поэтни суйген тиширыууна багъа бичеди. Ол тенгледшириуледе да автор кесини атындан айтханы сезилип турады: «таулача, бийигим», «жай танг кибигим», «чыкъ кибики тазам», «чууакъ кибики, тазам».

Къулий улуу тенгледшириулери кимни да жюрегине тюшерчадыла, поэт аланы излеп тапханнга ушамайдыла, кеслери алларына хазыр болуп туруп, авторгъа насыпха табылып къалган кибикидиле: «Суймеклик» деген назмуда лирикалы жигитге суймеклик «жаз келгенча», «нарт шуулдаууча» келеди, «кырдык ѳсгенча, ѳседи жюрекеде», «кетсе, жел кетгенча кетеди». Суймеклик «къар башлы тауча» агъарады, «кюн тийген къар тауча» жанады. «Суймеклик, сен»... деген назмуда суймекликни поэт жылы жауун бла, битеу къанатлыланы жырлары бла, дунияны «чапхыч атларыны» тыйгъычсыз чабыулары бла тенгледширедиле.

Къайсынны махтаулу назмуларындан бири «Тиширыугъа жазылган назмуда». Ол поэтни поэзиясында айырмалыды, дерге болуукъбуз. Ачыкъ жюреклик, къайгылыкъ, ачыу эм жарсыу, суймеклик эм кѳрюп болмаулукъ, дагъыда кѣп тюрюлю сезимле бир бирлерин алышындырган жазыу хатладан бла сѳзледен къуралган сыфатланы болушлукълары бла белгиленеди.

Къачан эсе да жюрегин къозгъаган, неда къууандырган эм кѳллендирген, эки суйгенни жарсыулу этген илишанланы поэт жыйышдырып жазады.

Алай бу назму эки инсанны суймекликлери ѳчюлгенини юсюнден туююлду. Къачан эсе да поэтни жюрегине тюшюп, артда ажымлы болгъаныны неда унуталмагъаныны юсюнден да туююлду. Ол бушуулу шартланы юсюнденди.

Анга кѳре, сѳз байлыгы да терк-терк башха магъана ала, озган жарсыуланы эсге сала, назмуну жюрюшю алай барады. Чыгъарманы оналты тизгини, хапар айтханча, шош тил бла жазылгандыла. Аланы ѳлчемлери да ол жорукъгъа тийишлидиле, – хар тизгини онеки бѳлюмден къуралып. Алай Къайсынны назмуларында къатланган тизгинле, сыфатла окъуучуну жюрегин да бийлейдиле: («Сени эсгериучем, сени эсгериучем, Мен къуру да сени тюшюмде кѳрючем») Поэтни къайнасы кѳтюрюлген тизгинледе соруула тизгинлени экиге бѳледиле:

*Акъылымы жетмед? – Кесим да билмейме,
Не уа женгиликми этдим? – Кесим да сезмейме.*

Ызы бла поэтни ауазы шошаяды да лирика жигит сүйген тиширыуна айланып, сёлешеди, жүрегінде болганны жашырмай, ачык айтады. Поэт кесини назмусуна ючюнчю адамны, келечи тиширыуну да кышады. Лирика жигитни эсинде кыалган насып, кыуанч да ол тиширыу бла байламлыдыла. Аны юсюнден сёз башланганлай, назмуну ауазы биягыча кыч алады. Биягыча кыайтарыулагы эс бурулады: («Биринчи сүймеклик, биринчи сүймеклик»), суууган сүймекликни бушуулу хапары тенгешдириуле бла ачыкыланады («сылхыр болдум, уучула кыууган жүр кибик»), Башха сыфатла кыауумунда да бушууну ачылыгы унутулмаганы, сүймекликни жылыуу эм жарсыуу шарт сезиледи. Назмуну макъамы кезиулени – кётюрюле, чёге, анда поэтни ауазы жангыдан – анафораланы тизмеси бла кычлене – ниети алай ачыкыланады.

Эки тизгинли строфада «болмадың» бла «онгмадың» деген сёзле уа юч кере кыайтарылып айтыладыла. Ызы бла «Сарнай турган сүймекликни» кыулак эшитип, кёз да кётюрча тенгешдириуле сайланадыла. Сүймеклик «кышхыда кече желча» айланады, ол «туманда ажашхан сабийча», «бутақылары кесилген баллича», «кюн эритип барган кыарча», «акы зыгырда кыуруй башлаган шауданча» жияйды.

Аны поэтикасыны энчи белгилери недедиле дегенде, магъаналары бир бирлери бла келишмеген тизгинледиле, ала назмуда уллу жер аладыла. Тизгинледен бири неда бир ненчасы поэтни сезимлерин ачыкылайдыла («Сен мени жап-жарык жулдузум болган эдинг, Сабий-жаш кюнлерими сен жарытхан эдинг»). Аланы ызларындан кыаршы магъанасы бла тизгин айтылады: («Сени берип ийген эдиле башхагы»). Ол угыай бу строфада магъаналары чюйре келген эки ауаз да эшитиледиле:

*Мен кыуру туюмде насыплы болуучем,
Туюмде уа санга термиле туруучем.*

Лексика сыфатла бла байламлы кыарагында уа бир бирге чюйре келген тенгешдириулени тизмеси да чыгарманы жүрюш жибин тынгылы этерге болушадыла. Тенгешдириулени ал кыауумунда, сёз ючюн, быллай тизгинле бардыла:

*Сен жүрегимде баллича чагы эдинг,
Шаудан сууундан эсе да таза эдинг.
Кырдыкларынг манга энтта да чыгалла,
Шаудан сууларынг да зыгырдап турадыла.*

Неда:

*Ол жияйды туманда ажаихан сабийча,
Бутақылары кесилип кыалган баллича,
Акы зыгырда кыуруй башлаган шауданча.*

Урушдан сора онжыллыкда Къайсын хапарлаулары озгъан чыгъармала да жазгъанды. Ол жаны бла «Осуят», «Поэтни ёлюмю», «Пушкинни юсюнден юч гитче таурух» дегенча назмуланы айтырчадыла. Биринчи эм экинчи назмулада хапарлаугъа ушагъанлыкъгъа лирика жигитни жүрек жарсыууна эс бурулуп, къайнасы озгъан тизгинлеге кёп жер бериледи. «Пушкинни юсюнден юч гитче таурухда» уа поэт тарых шартладан таймайды. Назмуну бёлюмлери къара сёз бла жазылгандыла десек да жарарыкъды, бютюнда эки жигитни даулаш ушакъларын эсге алсакъ. Ол ушакълада иш къачан, къайда эм не халда баргъаны ачыкъ айтылады.

Алай бла Къулийланы Къайсын анга дери аякъланган поэзияны махтаулу төрелерин айнытхан, дуняны лирикасында ачыкъланган сатанайлыкъ малкъар халкъны эстетика сайлауу болгъанын бютюн тынгылы шартлагъанды. Сатанайлыкъгъа поэт хар назму китабында да сакъ къарагъанды. Ол жаны бла бютюнда «Сени китабынг» деген назму жыйымдыгына энчи эс бурурчады. Айтхылыкъ А. Блокну «Стихи о Прекрасной Даме» деген китабыны төрелерине жангы жашау бергени да кертиди.

Бийик муратына жетер ючюн излемлеринде Къайсын анга дери къуралгъан сыфатла, ушашдырыула бла да тири хайырланганды. Поэт тиширыуну жулдузлагъа, айгъа, танг жарыгына ушатады, алай анга дери хайырланган сыфатлада, эпитетледе окъуна поэт сүймекликни жашауну тутуругъу, къууанчыча ачыкълайды.

5. ЗУМАКЪУЛЛАНЫ ТАНЗИЛЯНЫ ЛИРИКАСЫНЫ САТАНАЙЛЫГЪЫ

Чыгъармачылыкъ иш жазыучуну кёп тюрлю илишанлары бла байламлыды. Сёзге усталыгъы, тил байлыгъы, илхам къолайы, билим теренлиги дегенча. Алай чыгъармачылыкъда нени да башы суратлау оюмну тирилиги.

Суратлау оюм бла фикир тутхучлу болмасала, жазыучуну сёз сайлауда жютюлюгю, рифма, гыллыу къурауда усталыгъы муратына жетдирмейди. Сыйдамланып жонулгъан тизгинле сыйдам къангала кибикиле, поэзия уа – чакъгъан терекди, жашил бутакъды. Поэзияны алтыны – оюмду, жашауну жүрюшюн ангылай, анга кёре соруула къозгъап, жууапла излерге итинмекликди. Ким не десе да, поэзия – ол сагъыш эте билмекликди. Суратлау оюмну тирилиги бла теренлиги кесине кёре ачыкълау мадарланы поэтге тынч табаргъа болушады. Чынтты фахмулу жазыучу сёз сайлауда сыйдамлыкъгъа алданып, аны ызындан бармайды: суратлау-ачыкълау мадарла, рифма, гыллыу да – оюмну, сагъышны

ызындан барадыла. Зумакъулланы Танзиляны поэзиясыны энчилиги аны бла байламлыды. Ол поэтни жоругъуду.

Поэт тапкада сыйлы, ёхтем турган мияла табакъгъа эсибизни бурады. Кюнлени биринде анга «жаулукъ чачакъ» илинеди да, ол жерге тюшюп, ууалады. Сыннган мияла табакъны сыфаты Танзиляны оюмун ышыра, тиширыуну намысына, халкъда айтыла турганнга кёре сагъыш этерге жол ачады. Алай поэтни оюму андан ары да аякъланып, «сыннган мияла табакъдан» *жер* жюзюнде мамырлыкъгъа бла ырахатлыкъгъа кёпюр салады.

Назмуну ниети уа эслиликге чакъырыуду. Эслилик бла жууаплыкъдыла намысны, мамырлыкъны да сакълатханла. Неда «Халал парий» деген назмуну алыгъыз. Ол лирикалы суратды, огъурсузланып чапмагъаны ючюн парийни ёлтюрюрге алып барган адамны кёргюзтеди. Окъуучуну жюрегине жетип, аны сезимин къозгъаргъа, чамландырыргъа бла жазыкъсындырыргъа ол суратны толугъу бла эстетика магъанасы тамамлыкъ этеди. Лирика жигит кеси да артыкълыкъны кёрюп, чамланыр ючюн, эссиз адамлагъа айып салады:

О, парий, парий, юр, бир къыжырыкълан!..

Болсада, назмуну саулай алып къараганда, ол бек алгъа жашауну бушуулугъуну юсюнден философия сагъышды.

Алай бла Зумакъулланы Танзиля нени юсюнден жазса да, инсан эслиликни унутмайды, хар заманда аны байракъ этеди, анга ышанады. Огъурлулукъну бла мамырлыкъны сакъларыкъ олду – инсан тириликди, игиликге итинмекликди. Поэтни кёп назмуларын окъуучу ёз ангыламына, билимине кёре ангыларгъа боллукъду. Ол тюздю: къалай ангыласа да алданырыкъ туююлдю – сагъышланырыкъды. Алай кёп макъамланы ичинде огъурлулукъгъа, сабырлыкъгъа бла эслиликге чакъырыу шарт сезиледи:

*Хар будай баш тилеп, тилек этил:
О, жауун, жауун, жау, – деди, – бизге
Жауун а, сан этмей, узакъ кетип,
Жауду, жауду – кёллеге, тенгизге...*

Мамырлыкъны бла ырахатлыкъны тутуругъу – тёзюмлюкдю, сабырлыкъ, эслиликге табынып сайлау – быладыла Танзиляны базындыргъан, кёлсюзлюкню хорларгъа болушхан ниет хазна. Поэтни къоркъутуп, элгендирген шартла да аз туююлдюле: женгиллик бла акъылсызлыкъ, тёзюмю тауусулган жамаут бла инсанла.

Поэтни табийгъат берген факмусу ачылып, аны накъут-налмазыны сары алтынына жамаут шагъат болгъунчу, ол узакъ да, къыйын да жол къыдырады. Миллетни, дунияны да ниет ырысхыларына тынгылы

боялмай жазычуну да чыгъармачылыкъ иши жашнамагъанды. Киши да керек туююлдо, табийгъат, къудурет берген эслилигим, фахмулугъум тамамлыкъ этерикди деген автор ётюрюк айтады, жахилликге алданып. Поэт – халкъны ёкюлюдо, халкъ бла сёлешеди, кенгеш, акъыл сёзюн да анга айланып айтады. Аны ишини кыбылгъы-ылыгъы жууаплылыкъны ишин ауур этеди, Халкъны, ёсе келген эм ёсерик тёлюлени аллында. Жюкню ауурлугъу, айхай, жазычу адамгъа дуня маданиятны къазанында чыныгъыргъа борч салады. Андан бир жанында къалыргъа, итинирге керек туююлдо.

Баям, аллай онг да жокъду, жазычу жазычулукъ ишге тийишли болургъа излесе. Алай чыныгъыуну да чыныгъыу биледи. Бир-бирле дуняны ниет ырысхысын ангылап, ниет ырысхыны жарашдырып, миллет литературагъа бийик юлюш къошадыла, башхала дуня маданиятдан юйренирча даражагъа жеталмай да къаладыла. Ол жууаплы иш жазычуну фахму, билим къолайы бла байламлыды. Юйрене билиу – ол да фахмуду, инсанлыкъ даражады. Къалай-алай эсе да литература жаны бла алимле, кесаматчыла фахмулу жазычугъа устазла излерге бек ёчдюле. Кимден, къайсы ёмюрню литературасындан юйренеди ол, кимни тёрелерине таянады деп соруула салыргъа. Тюз сорууладыла ала барысы да, илмугъа керекли. Алай тюз салыннган соруулагъа тюз жуууапла да таба билирге тийишлиди. Болсада иш жазычу тёлюлени байламлыкъларына жетгенде, ашыгъышлы, учхара сёзле асламыракъ айтыладыла. Нек дегенде, бир-бир окъуучула, тап жазычула кеслери окъуна, юйрениуню магъанасын толу ангыламайдыла. Биреу биреуден юйрене эсе, ала ушаш боллукъ сунадыла, неда бир жазычуда жюрюген суратлау бояула башхасында эсленселе, экисинден бирини аты «сууукъ къол жетдиргеннге» чыгъаргъа керекди. Неда ала юйрениучю бла юйретиучю болургъа тийишлидиле. Ол терс оюмду. Литературада жазычуланы тёлюлени байламлыкъларын ёнчелей билмеклик кыйын ишди, жууаплылыкъы уллу болгъан. Бир бирге ушашлыкъны сылтаулары да кёп тюрлюдюле. Башха жаны бла къарагъанда уа жазычулада ушаш суратлау-ачыкълау мадарла, тенглешдириуле эсленнгеликке, аланы юйретиучюле бла юйрениучюлеге юлешип барыргъа керек туююлдо. Бютюнда юйреннгени бла къалгъаны, неда кимден юйреннгенини сынауу, ангыламы тохташмагъан жазычуну туурада болады, былайды, деп шарт белгилерча. Сынауу тохташхан фахмулу поэтге юйренеди демеклик келишмейди – билимин ёсдюреди, десек тийишлиди. Ёсген, кенгерген билим а жазычугъа кесини дунясын, суратлау-эстетика дунясын, тынгылы къуаргъа, аны жангыртып турургъа болушады. Уллу фахмулу поэтни суратлау дунясы, ёзюча поэтлени дуняларына жууукъ эсе да, алагъа ушамайды, энчиди. Зумакъулланы Танзиляны поэзия, суратлау-эстетика дунясы уллуду, кенгди, аны башха поэтлени

дуниялары бла тенглешдирип, анга-мынга жууукъду демеклик – жахилликди. Ёмюрледен бери къурала, ишлене келген суратлау дунияны мекаямы поэтге таянчакълыкъ этгени белгилиди. Ол халкъ жыраны иги биле болур, Мёчюланы Кязимни, Къулийланы Къайсынны тынгылы окъугъан болур. Сафону, Петрарканы бла Дантени да, Тютчев бла Фетни да, Анна Ахматованы бла Пастернакны. Иш анда туююлдо. Фахмулу жазыучу, поэт башха уллу поэтни суратлау-эстетика мекаямына кире эсе, аны иги танып, сора анга ушамагъан, андан да тынгылы суратлау дуния къуруар ючюн киреди. Зумакъулланы Танзиля аллай поэтди, аны оюм, фикир къаласы бийикленип, агъарып турады, тап, кёп жылланы ичинде уллу литературагъа төре болуп, игилени да игилерин кесине къаратып, сагъайтып жашагъан оюмну окъуна Танзиля къабыллап къоялмайды – төреча тохташхан кёз къарамны, ангыламны башха төреге айландырып, окъуучусун ийнандырады. Сёз ючюн, Ф. Тютчевни алыгъыз. Ол адамны бушуулу къадарлыгъына жарсып, инжилип кёп назму жазгъанды. Аны табийгъат болумла бла тенглешдирип. Адам жашаугъа къайтмайды, анга жашлыкъ жаланда бир кере бериледи – кетсе жангъырмайды, къуругъан терек, кырдык, чапырагъ а жангъыдан жашнайдыла, жаз башы да къайтып келеди. Ол оюм жаланда Тютчевха төре болуп къалмай, аны ызындан келген назмучуланы чыгъармачылыкъ ишлеринде да белгиленингенди. Къулийланы Къайсынны поэзиясында да ол оюм эсленеди.

Айхай, анга не сылтау, чурум, аллай оюм ангылау кертиди, хакъды. Болсада кюз артында акъгъан чапыракъ жаз башында къайтып кёгеремиди, огъесе башха чапыракъла, башха кырдыкмы жашнайды? Адамны жашауу да алай туююлмюдо, жаш тёлү къарт болады да аны орунуна башха тёлү келеди. Ким биледи, сагъыш этерчады. Танзиля аны юсюнден былай жазады:

*Чапыракъ акъса, чапыракъ этеди
Терек да. Хау, алай башха чапыракъ,
Кырдык кетсе, дагъыда кырдык битеди...
Хау, алай, ол болмай, андан башхаракъ
Озгъаным жокъду, жокъ къайтыуу артха,
Къайтып келмегенча жашлыгъы къартха.*

Чапыракъ агъыуу...

Былайда Танзиля озгъан ёмюрледе жашагъан уллу акъылман поэтле бла даулашып, неда алагъа эриш болама деп жазмагъанды ол тюрлю назмуларын. Поэтни рухий энчилиги алайды, бизни ишкели этмеген. Сёз ючюн, Ф. Тютчевни биз башында сагъыннган ангыламы жашаргъа, инсан сезимге синггерге эркин эсе, Танзиляны оюму, теренлиги андан кем туююлдо.

XIX ёмюрню кёп махтаулу жазыучулары (М. Лермонтов, И. Тургенев, Ф. Тютчев) табийгъат бла адамны байламлыкъларын ачыкълай, адамны

къарыусулугъуна эс буруп жазгандыла. Кенг дунияны, кёкню, тенгизни, таулары, таш-агъачны адам бла тенгледирип, аны «гитчелигине» бла онгсузлугъуна жарсыгандыла. Айхай, анга кёре, адам бушуулу къадарлы эди. «Сукълана болур тау манга» деген назмусунда Танзиля ол оюмну къабыллаганнга ушайды:

*Мен, анга къарап, этеме тамаша,
Мен гумулжукма аны къатында.
Къылдан иничке, кырдыкдан да алаша,
Мен чёнден да гитче аны сыртында.*

Болсада поэт бу тюрлю оюмну тохташдырыр, неда бизни анга ийнандырыр муратда жазмайды назмусун – тышындан къарагъан кёзге кёрюнеди алай, дегенча этеди. Адамны ёнчелеми къара кюч туююдю – аны табийгъат бла тенгледире ёлчемге рухийин алыргъа тийишлиди. Ниет байлыгъы бла жүрек тазалыгъын. Табийгъат деменгиледи, адам эсли, адамгъа берилген табийгъатха берилмегенди. Ол себепден Танзиля табийгъат бла инсанны тенгледире эртте тохташхан төрелени жангыртады:

Тау а: «Бу чёпчюк нек тенгледиреди кесин манга?» – деп, кюлемиди. Угъай, тынгылап, терен кючсүнеди. Бу къарт тау, бу деменгили акъылман, эштада, керти да сукъланады манга, дейди.

Жашауну магъанасы, къыйматы недеди, аны къалай ангыларгъа боллукъду, деген соруугъа жууапны дунияны акъылманлары ёмюрлени саркъыуунда излегенлей келедиле. Ол жууап кёп тюрлюдю, бири – толу, башхасы – кем, окъуучулары ыразы этгенлери, этмегенлери да бар. Алай жашауну магъанасы былайды, деп шартларгъа киши да базынмагъанды, не кёп хапар айтсала да тийишдирип ачыкълаялмазларын ангылап. Уллу орус акъылман Л. Толстой жашауну магъанасы, къыйматы суюмекликдеди, деп жазганды. Айхай, ол жаланда эр киши бла тиширыуну бир бирлерине суюмекликлери туююдю: Л. Толстой адамлары бир бирлерине суюмекликлерин алады, таза ниетлиликлерин бла игилик этерге, болушургъа хазырлыкъларын. Болсада эр кишини бла тиширыуну суюмекликлерин да эниш этмегенди жазычу, жашауну тутуругъунача къарап, чыгъармаларында да алай кёргюзтгенди. «Анна Каренина» деген романында суюмеклиги алданган тиширыу жашаугъа ийнаныуун тас этип, кесин андан жойганды. Алай ол Л. Толстойну энчи фикири, оюму туююдю: бек эртте заманлада тохташхан кёз къарамды. Бурунгулу грекли философ Платондан башлап, орусла алим эм поэт Вл. Соловьёвха дери айныгъан. Петрарка, Данте, Шекспир, Гёте, Блок дегенча айтхылыкъ поэгле да жашауну магъанасын суюмеклик бла байламлы этгендиле. Арап поэзияда сатанайлыкъ бла суюмекликни алай ангылау бютюн тынгылы шартланнганды.

Сюймеклик лирика, айта келгенибизча, литератураны кѣп аламат, жарыкъ бетлеринден бириди. Аны жарыкълыгына жарыкъ къошхан, ол уллу, кенг дуниягъа кирип, ауазынгы энчилеп белгилеген къыйынды.

Болсада малкъар халкъ жырла, Кязимни бла Къайсынны сюймеклик лирикалары литературада жангырыуну неда ариулукъ бла сезим теренликни чеги болмагъанын кѣргюзтгендиле, Зумакъулланы Танзиляны сюймеклик лирикасы да, ким да ъхтемлик бла айтырча, бийикди, сюймекликни юсюнден жазылгъан назмуланы бек сайламаларына къошулгъанды.

Танзиля тиширыулагъа, сюймекликге жоралап кѣп чыгъармала жазгъанды – барысы да махтау, ыспас сѣзге тийишлидиле. Алай поэтни назму къауумун, тюзюн айтханда уа, сюймеклик лирикасын махтагъан азды – ол аны тынгылы ангыларгъа, дуния лириканы межамында жерин белгилерге толу онг бермейди. Хар ариу да, тынгылы да жазылгъан назму бла философия жипге кѣре къуралгъан чыгъарма бирча къыйматлы туююлдуле. Сѣз ючюн, Петрарканы сюймекликге жораланнган назмуларыны хар бирине энчи къарагъанда, ала аламатдыла, сезим кюч бла жазылгъанлары белгиленип турады. Болсада ол назмула барысы да бир философия оюмгъа (ызгъа) бойсунадыла, сюймеклик бла тиширыуну ангылауда поэтни терен ниетин ачыкълайдыла. Ол шарт Петрарканы лирикасын бютюн къыйматлы этеди. Анга кѣре Танзиляны сюймеклик лирикасыны философия жиби, тутхучу бармыды, бар эсе тамыры къайдады, къайдан чыгдады, ъсгенди деген сорууланы салып жууап излерге тийишлиди. Огъесе поэт жаланда сезим кючюне таяныпмы жазады сюймекликни юсюнден?

Быллай соруула Танзиляны лирикасы бла байламлы тийишли сорууладыла, алай алагъа толу жууап тапхан тынч туююлду. Нек дегенде, хар жазыучу Платонну бла Вл. Соловьѣвну окъуп да бармайды. Болсада Танзиля бир тюрю философия назираны къабыл кермесе да, аны фахмусу, ич сезими бла рухийи уллудула – сюймекликни сыйын, жашау тутхучлугъун ачыкълатырыкъ. Андан туююл эсе поэтни жашауда тиширыуну магъанасын, къыйматын ангылау узакъ ъмюрледен бери айныгъан философия ангылау бла келишеди. Эштада, былайда ол философия ангылау хар халкъда да жашай болур, кѣбюнде, азында да неда бурунгу уллу философиягъа, акъылман адамлагъа ол бийик даражалы ангылау берилип башхала къуру къалгъандыла, дерге жарарыкъ болмаз. Аз, кѣп эсе да бек уллу философ, акъылман да халкъ кесиди. Аны айтханым: Платонну, Дантени, Достоевскийни неда Вл. Соловьѣвну бла Блокну чыгъармачылыкъ ишлеринде тиширыуну юсюнден тохташхан оюм малкъар халкъны нарт таурухларында да жоруюдю («Ариу Сатанай», «Сатанайны урланнганы»).

Дунияны, жашауну сакъларыкъ, аны ълюмден азатлап турлукъ ариулукъду, деген оюм Платонну заманында белгиленнгенди. Биз

башында сагъыннган айтхылыкъ жазыучу уа ол философиягъа, дин кёз къарамгъа таянып, кеслерини айтхылыкъ чыгъармаларын жазгъандыла (Петрарка, Данте, Гёте, Достоевский, Вл. Соловьёв, Ан. Белый, Вяч. Иванов, А. Блок дегенча). Ариулукъну битеу илишанларын, шартларын жыйышдыргъан а – Сатанайны ариулугъу бла дуния литературада башха тиширыуну сыфаты не хазна эришалсын:

*Суу бла кюн таякъладан жаратылгъанды,
Дунияны башында андан ариу зат болмагъанды.
Кюндюз – кюнча, кече – айча жарытханды,
Аны кёргенни эки кёзю къамагъанды.*

Бурунгулу поэзияларында арап халкъланы поэтлери тиширыуну Аллахны бек сыйлы къулуна тенг этип жазгъандыла. Ол семиртиу, неда суратлау амал туюнюл эди – терен ийнаныу эди, философия, дин жаны бла Сатанайны сыфаты да аллай ийнаныу бла къуралгъанды:

*Аны тюкюрюгю шауданланы къайнатханды.
Аны сийдиги айыу терини жумушатханды.*

Алай бла малкъар халкъны ниет ырысхысында, поэзиясында тиширыу кимден, неден да сыйлыды, ол – ариулукъну белгисиди, жашауну сакълап, аны отун ёнюлтмей турлукъ. Дуния поэзияда ариулукъну белгиси, хар неге да къууат берген – Софияды – табийгъатны, къудуретни бирикдирген, аны жаны, рухийи. София жерде неге да башчылыкъ этген, Аллахха барыргъа жол кёргюзтген кючдю. Сатанайда да аллай кюч барды. Ич дуниялары бла София бла Сатанай тенгдиге дерге тийишлиди да аны юсюнден айта келебиз.

Танзиляны назму къауумларында ачыкъланнган тиширыу – таулу тиширыуду, миллет энчиликлерин тас этмей, туугъан жеринде жашагъан. («Мен тап-таза тау хауада, тауда ёсгенме»).

Аллай миллетни туугъан жери бла байламлыгъы аны философия магъанасын не аз да тюшюрюп, эниш этмейди. Танзиляны поэзиясында тиширыу ариулукъну, кертилик бла намысны ёлчемиди. Жашауну сакъларыкъ шартланы барысын да ич дуниясына сыйындырып, ол – табийгъатны жаныча, рухийича ачыкъланады. Ол жер бла гъаршны араларында байламлыкъ жүрютген огъурлулукъну кючю – кеси да гъарш кибикди. Учхан жулдузгъа, айгъа, кюннге тенг этеди Танзиля аны:

*Къарангы кечени да жарытады,
Ай жарытханча, къарамын*

Ол битеу табийгъатны, къудуретни, жерни, кёкню да, аламны, гъаршны да ариу шартларын, огъурлулукъну, ёхтемликни иги илишанларын бирикдирип, ариулукъну бла субайлыкъны ёлчеми болгъанды.

«Тау кече аны эшмесине къара бояуун сюртгенди, ташдан алгъанды тѣзюм, чыдамлыкъ, халкъы бергенды адамлыкъ, туугъан жери уа – чомартлыкъ, ариулыкъ бергендиле къая гюлле»:

*Жарыкълыкъны – бу таулада
Бек ариу кюнле,
Кѣкде жюриген акъ булутла –
Жумушакълыкъны,
Тау баилада чыммакъ къарла, –
Акътамакълыкъны...*

Таулу кызыны жыры

Ол себепден гъаршха тенг тиширыуну суймеклигин жулдузла да алгъышлайдыла. Суймеклик кеси уа, Аллахны измесича, салам саугъа-сыча ачыкъланады («Кѣкден тюшген саугъала, бердиле бизге аны»).

Оруслу академик Веселовский жазгъанлай, къудуретни жаратхан, аны къурагъан кюч (Аллах. – 3.Т.) кесини игилиги, огъурлулукъгъа итиннгени бла адам улуна, адам табийгъатына бергенин бир затха да бермегенди – ол суймекликди, жокъну бар этген, ууахтысы болгъаннга ёлюмсюзлюк берип, жашауну жангыртханлай тургъан. Суймеклик кеси жашауну, жангыртыуну ёлчеми болгъанлыкъгъа, аны кючюне ёлчем жокъду:

*Сени кѣзлерингде барды аллай къарыу,
Ёлгенни да жерден тургъузуз киби.*

Неда:

*Сени къарамынг ташны кымылдатыр,
Окъ тешалмагъан темирни да тешер,
Мыртыскыны да жукудун уятыр,
Кирип бузмай, киритли юйге да тюшер*

Сени кѣзлерингде барды аллай кюч

Танзиляны поэзиясында тиширыу жюриегинде суймекликни сууутмагъан, анга табынган, аны къулу-къазагъы болгъан инсанды. Нек дегенде, анга жашау бла суймеклик тенгдиле, тиширыугъа къууат, кюч-къарыу, чыдамлыкъ берген олду. Суймеклик – кѣкден келген нюрдю, жулдузланы, гъаршны жарыгъыды. Ол жарыкъ юзюлсе, жашау да юзюллюкдю:

*Сен жокъда къаппа-къарангыды,
Терезеден да урмайды чырт жарыкъ.
Кѣзюм кѣрмей, къулагъым да эшитмей,
Сакълайма, сунуп, сен эшик ачарыкъ.*

Сен жокъда

Тиширыуну жүреги, ич дунясы сүймеклик ючюн, аны сакълар ючюн кюреш барып тургъан тала кибикди.

Алай ол адамлыкъ ючюн кюрешди. Сүймекликни малтагъан, бек алгъа адамлыкъын малтайды. Инсанны табийгъат къудурет бла, адамла бла байламлыкъын юздюрмеген, аны жүрегинде жерни, кёкню да бирикдирген – сүймекликни Аллахыды. Сүймекликни Аллахындан онглу кюч жокъду.

*Болмаз дуняда, дуняда болмаз кюч
Сени жүрегимден тюртюн аталлыкъ.
Кетералмазла не жел, не боран къуууп,
Не бичакъ жсонуп, не уа жашау къырып,
Не жауун ырхы кетералмаз, жууууп.*

«Жүрегимде сүймеклик тау кибикди» – деп да, андан айтады Танзиляны жигити. Тиширыуну жүрек жарыгъын, кёкден, гъаршдан келген нюр ызын ёчултюрге итинмеклик – жашауну сакълагъан, аны жангыртып тургъан ариулукъгъа керилгенча болур эди. Аллай кюч, къарыу жокъду деп ачыкълайды Танзиля, жер бла кёкню бирге къошхан жарыкълыкъны ёчултюрге онг болмагъанча:

Сүймекликди адамны, кёллендирип, бийик умутлу этген. Жашауну ышырып тургъан жылыуду ол, жашаугъа татлыкъсындыргъан, аны жангыртып, жүрюшюн селейтмеген. Танзиляны лирикасында сүймеклик кёп бетлиди, адамны къыйнаса, инжилтсе да, кече-кюн да сагъайтып турса да, аны нюрю жарытмагъан инсан жарлыды, бушуулу къадарлыды. Сүймеклигин сансыз этгенни жашауу – къуу аулакъ – аны дуния бла, жер бла (жамауат) бла байламлыкъы юзюледи.

*Унут, къарама,
Биз бир бирден
Кенгбиз, кёк бла жерча,
Унут сен мени*

Аллай адамны жазыкълыкъын бла бушуулугъун ачыкълай, Танзиля от жагъа, юйор-бауур болуп жашагъанны татлылыкъын чертген, жүрекни эритген шартла бла хайырланып жазады:

*Унут биргенге къалыууму тангга,
Унут сабийинги мен бёлеуюмю,
Ахшамда отунгу тамызгъанымы,
Санга хычиннге деп, ун элеуюмю*

Зумақбулланы Танзиляны сүймеклик лирикасыны суратлау-эстетика кючю былайды деп тохташдыргъан къыйынды. Аны назмуларыны сезим кючю окъуучуну жүрегине жетип, ызындан элте эсе, поэт сезим бла фикир теренлигине базаынады. Ол шарт анга жалгъан сёз излетдирмейди.

Танзиля ачыкъ сёзле, эпитетле, тенгшедириуле, ушашдырыула бла уста хайырлана билген поэтди. Аланы, балауузлай жумушатып, жүрек отуна тынч бойсундурган. Ол себепден поэтни кёп назмулары жүтю кёз бла эсленген тенгшедириулени, мифологияга айландырылган, жан салынган табийгат шартланы кыстау саркыуларыча да кыралалдыла.

*Боран жүрегиме кыйгы кыйганча,
Терезеге, эшикке кыар кыйды.
Терекке кыстау сермеше турганча,
Терек бир терекни жерге жыгды.*

Юйде да сууук

Кёп назмуларыны лирика жигити (тишируну) сезим байлыгын жүрек кыйынлыкын – инжилюн, табийгат болумлагы кечюрюп жазады Танзиля. Узак, жууук шартланы, илишанланы да бириктирип. Аны бла байламлы поэтни сюимекликни юсюнден назмулары инсан кыйлыкны, табийгат болумланы тизмесича да жазылгандыла дерге боллукду.

*Кече, ол кече кыппа-кырангыда,
Элия, жел ишлерин тындырганда –
Жел, элия, адам да тынчайганда,
Жангыз да жауун челекледен кыйганда,
Кыанча, жауун тамчыла тама элле,
Таишы элия салган жарасындан.*

Кече, ол кече...

Зумакулланы Танзиля малкыар халкы сынаган кыйынлыкны сынап ёсген поэтлерибизденди. Кыралны идеология, саясат кытылыкны миллет жазычуланы басынчакылап, керилип, саясат сапарышге бойсундурган кыорешгенди. Алай эстетика сайлауун, сатанайлыкны бла сюимекликни сыйралмаганды.

Танзиля саясат кытылык бла мардалык кенг жайылган заманда аяк тирей башлаган эди. Инсанча да, поэтча да. Анга кёре уа Танзиля саясат кыйынлыкны бла эстетика мардалыкны башлары бла атлап, сансыз этип, жырларын кыанатландырганды десек кёзбау сёз айтыр эдик. Бусагытлада биз алай кишини юсюнден да айталлык тыйюлбюз: не Твардовскийни, не Кюлийланы Кыайсынны юсюнден. Зумакулланы Танзиля да социально-саясат кытылыкдан бла аны сапарышинден азат тыйюл эди, бир кыуум чыгармаларын алагы кырап да жазганды. Болсада Танзиля сатанайлыкны бир заманда да эниш этмегенди.

6. ТЁРЕЛЕНИ АЙНЫТХАН ПОЭТЛЕ

Тиширыуну ариулугъу, сатанайлыгъы бла байламлы – арт жыллада (1980–2000) малкъар поэзия махтаулу төрелерин тас этмегенди, айтылгъан жылланы ичинде ала жангырып айныгъандыла. Ол жаны бла Бабаланы Ибрахимни, Додулары Аскерни, Ёлмезланы Мурадинни, Бегийланы А., Бепайланы М. чыгъармачылыкъ ишлерин энчи айтырчады.

Сёз ючюн, Бабаланы Ибрахимни поэзиясында тиширыугъа сүймеклик неда тиширыуну къарамы инсан жүрекни угъай, табийгъатны түрлендирир кючю ачыкъланады:

*Сен кёз-къаш бералмадың ол заманда.
Мен сёз айталмадым сени кёргенде.
Алай, нек эсе да кёк кюкюреди.*

Неда:

*Сен кёз-къаш бералмадың ол заманда,
Мен да сёз айталмадым сени кёргенде.
Алай а уллу суу чайкъалды кёлде.*

Тиширыу, Ибрахимни ангылаууна кёре, «поэтни сезимини кёксюл толкъунуду». Ол «Аны эрттенлик жырыды», «Жеринде айланган журуду». Баба улуну поэзиясында да тиширыу Сатанайгъа тенгди: «Ол жур сызгъада кырдыкны кёгерталады». Тиширыуну сүймеклиги жашауну жашнатхан кючдю: ол унутулса, «жерде кырдык да къурур, жулдуз да батар туманнга»

*Мени унутсанг, унутмазма сени,
Дуня жаннетин унутмам:
Кырдыкча сыйлы умутумса мени,
Жулдузча бийик умутум.*

Бабаланы Ибрахим поэзиясында тиширыуну гъаршдан тюшюрмейди, учхан къанатлыла бла, учхан жулдуз, булутла бла байламлы этеди. Былайда, айхайда, А. Блокну – поэзиясында сатанайлыкъ ачыкъланган («Стихи о прекрасной Даме») назму къаууму да эсибизге тюшеди. Ибрахимни лирикасында да тиширыуну сүймеклиги тирилтмеген, ол жан салып, эсли этмеген табийгъат болум, шарт жокъду:

*Къарадым сени кёзлеринге –
Кёкню аласына къарадым.*

Неда:

*Кёрдюм мангылай жарыгъынгы –
Айны кёрдюм кеч къарангыда.*

Тиширыуну эр кишини да суймекликлерин ёмюрлюк, ахыры-чеги болмазлыкь дуния кьудуретлеге тенг этеди:

*Сени суймеклигинг – тенгиз,
Мени суймеклигим а – кёк.*

Назмуну башха жеринде:

*Сени суймеклигинг – толкьун.
Мени суймеклигим – жулдуз.*

Дагыда:

Мени суймеклигим – учарыкь жулдуз...

Алай бла Ибрахимни ангылаууна кёре суймеклик – ариулукьну белгисиди. Адамгъа насып берлик, насыбын сыйырлыкь да олду, гъаршда жулдузла кибик. Жашауну жарытып, сакълап турлукь кючдю ол. Инсанланы жашаугъа кёллендирген суймеклик:

*Сени кёргенимде келди
Бу дунияда кёп жашарыгьым;*

Адам жашагъан заманын керексиз ётдюрмей, кёп тюрлю иш тындырады, дуниядан кетсе, барысы да жамаутха аманат болады. Жамаут бирин кьабыл кёреди, башхасын сансыз этип да кьояды. Сансыз этилмезлик, ёмюрледе унутулмазлыкь аны суймеклигиди, деп кесаматлайды Бабаланы Ибрахим. Суймеклик – жүрек жылыуду, хар нени да жашнатхан, «къарны эритген», «кюнню кёзюн жарытхан», «желни ёчюлтген». Петрарка XIV ёмюрде тохташдыргъан сатанайлыкь бла байламлы төрелени Бабаланы Ибрахим бютюн бийикге кётюргенди, дерге тийишлиди.

Аллай төрелени айнытыуда Ёлмезланы Мурадин да жетишимлиди. Бютюнда Кязим хажини ол жолун кьабыл кёргенледенди Мурадин:

*Къалай ариу эди ол кьызчыкь,
Аны ачыкь инбашларындан
Тау суучукьча, жарыкь зынгырдай,
Саркьа эди жохар эшмеси.
Къалай ариу эди ол кьызчыкь*

Аны бла байламлы поэт тиширыуну сыфатын кьурай, табийгъатны ариу шартларын жыйышдырады:

Тиширыуну чач эшмеси – тау суучукь, эки кёзю – эки да шаудан, эринлери – бишген баллиле, эки къашы – эки къарылгъач, дегенча.

Кёп назмуларында Ёлмез улу тиширыуну (Софиягъа) Сатанайгъа тенг этип, поэзиябызда сатанайлыкьны шартларын кесича тынгылы ачыкьлагъанды.

Назму кѡауумуна да «Жашау жокѣду сени унутуп», деп да бош атамагъанды. Башхача айтханда уа, назму кѡауумда тиширыуну Сатанай бла бир тизмеге салады:

*Ышарсанг – жулдузла тиллене,
Кѡайгъыла дуниясын унутдум.*

Неда:

*Сен тюшгенсе айны кѣзюнден,
Кюн кеси да кѡарарча тохтан!*

Башха жерде:

*Бетинги жарыгъы тийгенде,
Бушуула дуниясын унутдум.*

Ёлмезланы Мурадин тиширыуну жерден айырып, гѡаршха миндирмейди, алай анга сѡймекликни жашауну сакъларыкъ кюнчюча, ол сѡймеклигин сыйырса, адамны умутларын кѣмюп, сын этип кѡоярыкъ ниет ырысхыча ачыкълайды. Бабаланы Ибрахимча, Мурадин да тиширыуну сѡймеклигин насыпха, кѡууанчха бла огъурлулукъгъа тенг этеди. Лейланы сѡймеклиги Межнунну хайран этгенча, Ёлмез улуну поэзиясында да тиширыуну сѡймеклиги эр кишини насыплы, кѡайгъылы, хайран да этеди. Акъыл берип, акъылын да сыйырады:

*Айланама шахар ичинде,
Бу кѡыстау жашаудан жайыгъып.
Жулдузла жууунган кечеде
Бир женгилди айны жарыгъы.*

Тиширыугъа лирика жигитни сѡймеклиги алай уллуду – ол аны аягъы, кѡолу жетген табийгъат шартланы окъуна тансыкълап, аны бетинден кѣреди:

*Айланама кесим, экибиз
жюрюуючо жерлени тансыкълап.
Ма эмен. Жауундан букъгъанынг
эсимдеди аны тюбюнде,
Терезе да майна...*

Аны бла байламлы Ёлмез улу поэзияны сатанайлыгъын андан ары айныта, тиширыу кеси угъай, аны ариу сыфаты, юс кийими окъуна табийгъатха, дуния кѡудуретни тюрлендирип, башха бет, энчилик алдырыргъа боллугъуна эс буруп жазады. («Жаулукъ кѡысып чыкъдынг да эрттен кѡаргъа, бютюн ариу этдинг Азау таланы»), Анга кѣре, тиширыуну сѡймеклиги жаланда эр кишилени насыплы этип

чекленмейди: ол, табийгъатдан да огъурлуду, табийгъатны да жашнатады: Тал, жашнап, чагып, ариу бет алгъанын кёргюзтюр муратда Мурадин тенглешдириулени тиширыу бла байламлы шартладан сайлайды:

Акъ чакыгъандыла сен кийиучю жыйрыкылай, биринчи соймеклик. Кёзюнгден, сёзюнгден тийиучю жарыкылай, биринчи соймеклик.

Неда:

*Чууакъ кече. Къымыжа ай,
бийче кызылай.
Кёл суунда жуууна...*

Ол жаны бла поэтни «Ай кибик...», «Жаш кызычык», «Гошаях бийче» деген чыгъармалары бютюнда махтаулудула.

«Гошаях бийчеде» поэт окъуучулары малкъар халкъны узакъ заманларында эр кишилери бла, тиширыулары бла танышдырады. Соймеклик не заманда да жашауну мудак да, къууанчлы да этген ниет ырысхы болгъанды деген фикирни ачыкылагъан сахна чыгъармады. Ол къарачай-малкъар фольклордан «Къаншаубий бла Гошаях» деген баллада жырны сюжет ызына кёре жазылгъан сахна чыгъармады. Эки чыгъарманы да жигитлери бирдиле: Бекмырза бийни жашлары – Къамгъут, Элбуздукъ, Къаншаубий, сора къарындашлары эмичек аналары Къарачач эм Гюргокъ бий. Ёлмез улуну чыгъармасында жырда айтылгъан жер атла да сакъланадыла: Къарачай, Дагъыстан, Хадаужукъ къабакъ.

Болсада Ёлмез улуну сахна чыгъармасы фольклор балладаны ызындан бармайды, аны къатламайды. Аны ниети, юйретиу магъанасы, жигитлени къаууму, сёз сайлауда усталыгъы да баллададан толу азат туююл эселе да, андан кенгдиле.

Мурадинни трагедиясы, жамауатны класс къауумлагъа бёлюп, аланы бир бирлери бла къажар кюрешлерине эс бургъан неда анга кёре къуралгъан чыгъарма туююлду. Ол угъай, сахна чыгъарманы жигитлери, Къарачачдан къалгъан, барысы да бийледиле.

Эрттеден бери сахна чыгъармалада тёре бола келгенича, Ёлмез улу жигитлерине байладыла, бийледиле деп, аланы инсанлыкъларын эниш этерге, огъурсуз-кюйсюз адамланыча кёргюзтюрге итинмейди. Чыгъарманы жигитлери барысы да адет-тёренени билген, инсанлыкъларына бла кишиликлерине сакъ болгъан, сёзге уста, адежи адамладыла. Бийлеча сёлешген, кеслерин бийлеча жүрютген. Сахна чыгъарманы магъанасын, сюжет жибин, жигитлени инсанлыкълары бла жашаугъа кёз къарамларын белгилеп, ачыкъларгъа болушхан – соймекликди.

Бекмырза бийни тамата жашы Къамгъут малкъарлы бийни онеки-онюч жыллыкъ жангыз кызы Гошаяхны урлап, зор бла туугъан журтуна келтиреди. Бир къауум заман озгъандан сора, умуту атасына келин этергеди. Алай Къамгъутну кичи къарындашы Къаншаубий Гошаяхха

жолукъгъандан сора, аны анга соймеклиги ёртенленеди. Ол кезиуледе Бекмырзаны журтуна Дюгерден бий улан Шаз келеди, сыйюп тургъан Гошаях бийчени, алып кетгени ючюн, Къамгъутха дертленип, кюнлени биринде ол бий улаын ёлтюреди да, Къаншаубий бла Гошаяхны соймекликлери бютюн ёседи, кюч-къарыу алады.

Болсада Къаншаубийни къарындашына, тенгине санап тургъан Гюргокъну юй бийчеси Куна да сюеди. Куна, ариу, субай тиширыу, соймеклигини юсюнден Къаншаубийге ачыкъ айтханлыгына, жаш, алданмайды. Куна, къарауашы Сана бла бир тилли болуп, Къаншаубийге от береди. Ол, ауруулу болуп къалып, саулугъуна къаратыргъа Дагыстанда уста тиширыугъа барады, бир жылдан къайтыр умутда.

Энди Гошаях ючюн кюрешни Гюргокъ бий бла Элбуздукъ бардырадыла. Болсада Гошаях соймеклигине кир къондурмайды. Юч жылдан Къаншаубий къайтып келеди да, экиси да насыпларына къууанадыла. Алай дертленип, бугъуп айланган Шаз Къаншаубийни да ёлтюреди. Соймеклигинден, жашаудан да тюнгюлген Гошаях бушуулу болады.

«Гошаях бийчени» баш темасы соймекликди. Жигитлерини къылыкъларын, жашаугъа кёз къарамларын, инсанлыкъгъа сакълыкъларын ангыларгъа болушхан да, аланы эки къауумгъа бёлген да олду. Анга кёре драманы чойрелигин соймекликге эки тюрлю кёз къарам белгилейди: таза соймеклик бла аны харекетге-ырысхыгъа, инсанлыкъ сыйларын кётюрлюк затха тенг этгенлени араларында баргъан кюреш.

Атасы Бекмырзаны журтуна кимден да алгъа Гошаяхны тамата жашы Къамгъут келтиргенди. Къамгъут кесини ол хорлугъун эмишек анасы Къарачачдан жашырмайды:

«Къара къушлай, атдан къагъып алдым, жесир артмагъыма сукъдум, байлап, аслан кёллю жашха да тюбедим, темир юзген алфха да жолукъдум, алай а кишиге жол бермедим, аурутмадым къулгъа, бийге да жан. Бир сейирим: бу къозучукъ мени жесир этип къойгъанды кесине», – дейди Къамгъут.

Къамгъут бий жесирлик сезимин соймеклик сунады. Аны кесине ийнандырып, зор бла неках этдирсе, насыплы боллукъ сунады. Гошаях сюемиди мени, огъесе соймеймиди деп, ол эсине да алмайды. Анга кёре, Къамгъутха зорчуду дерге тийишлиди, соймекликни зорлукъгъа бойсундурургъа кюрешген. Алай таза, ариу сезим – соймеклик – бла зорлукъ бир бирге къажаудула. Зорлукъ бла насып табаргъа умут этгенни мураты юзюлмей къалмайды. Ёлмез улу да дертчи Шаз Къамгъутну ёлтюренине ол магъананы береди.

Сахна чыгъарманы сыфатла къаууму, жигитлени къадарлары, чойрелиги да толусунлай ол ниетни ачыкъларгъа бойсунады. Сёз ючюн, Гюргокъ бийни юй бийчеси Куна Къаншаубийни сойгенин жашырмайды. Къаншаубий аны соймезлигин ангылагъандан сора уа, хыйлалыкъ

бла терилтирге кюрешеди. Муратына жеталмазын ангылап, ёлюр от бердиреди. Болсада, ыспассызлыкь сынап, Куна эрини кьолундан ёледи.

Гошаяхны Къаншаубийге керти суймеклигин малтаргъа кюрешген Элбуздукъ бла Гюрогъ да онгмайдыла, – насыпсызлыкь сынадыла.

*Басхан башы къаяламы оюлуп
басхандыла мен жарлыны, огъесе
бушуууму жерге бюгюп турады,
баш кётюртмей? Сени кибик осалгъа
деп чыкъмайла ай да, кюн да. Жулдузла
учмайдыла сени ючюн деп кёкде, –*

деп тарыгъады Гюрогъ бий.

Алай бла, Ёлмезланы Мурадинни пьесасында суймеклик – таза ниет бла огъурлулукъну белгисиди. Ол, ёхтемликлерине хорлатып, зорлукъларына базынганла бла бетден-бетге тюбешгенде, кертилик бла огъурлулукъ хорлайдыла. Жашауну от жагъасын жарытхан, аны чырагъын жандырып тургъан огъурлулукъду деген магъананы ачыкълайды Мурадинни сахна чыгъармасы.

Кертиди, чыгъармада Къаншаубийни, Гошаяхны да къадарлары бушуулуду. Болсада окъуучулары эслеринде экиси да таза суймекликни, жүрек чомартлыкъны келечилерича сакъланып къаладыла.

Суймекликге малкъар халкъны поэтлерини кёз къарамлары барысыны да бирча туююлду. Алай тиширыуну суймеклиги дуняны эр кишилерине, жашау дарманыча, уллу саугъа болгъанын барысы да бирча ангылап, ачыкълайдыла. Сёз ючюн деп белгилегенде, Додулары Аскер поэзиясында тиширыуну огъурлулугъун, таза суймеклигин не аз да эниш этмейди. Ол кесине бойсундурмазлыкь, терсни да тюзетмезлик зат жокъду. Болсада ёхтемлигине хорлатып, жангыз да къалады, деп ачыкълайды поэт.

*Суймеклиги
хорлайды ёхтемни да,
Алай а
ол кюеди кесинлей.*

Суймеклик жашауну от жагъасын сакълагъан, аны жарытхан кюч эсе да, кючбюсюреулукъге алданып, кесин да, эр кишини да къыйнайды:

*Ёхтемлигинг
борбайланы къыяды -
Суймекликни
жабабыз эшигин,
Озгъан кюнюм
жюрегими къыйнайды.*

Додуланы Аскерни кёз къарамына кёре, тиширыу хар заманда къадар анга берген сыйлы борчха кертчи болуп да баралмайды. Жашауну чурумлары, кыйынлыклары бла демлешген тынч туююдю. Демлешиуде тиширыу суюмеклигине кертчилей къалалмай, аны суюген эр кишини ызындан да термилтеди – ол да бусагъат заманны кыйын илишанларындан бириди:

*Сен баргъанса баихагъа,
Хар кюнюм мудах этеди.
Санга алгъыш башларгъа,
Жюрегим тилсиз этеди.*

Доду улу ХХІ ёмюрню поэтиди, аны энчилигин толу ангылагъан, кемчиликлерине тюз кесамат эте билген. Ол себепден жашауну сыйлы ниет ырысхысы, адамны къадарына жылыу берип тургъан суюмеклик – тиширыуну бютюн сыйлы этген – заманнга кёре тюрлене баргъаны, жарсыулу эсе да, кертиди. Аскерни поэзиясыны лирика жигити уа алыкъын суюмекликге сатанайлыкъны илишанынача къарайды, алай болуруна термиледи. Не медет, суюмеклик сатанайлыкъдан азатлана баргъанын ангылап, ёз башы бла сынап, жарсыйды:

*Алай ачыйды
бюгюн жюрегим –
Кёзлеримде
жулдузла къалтырай,
Манга ачыу этеди
суюгеним.*

Анга кёре Доду улуну жигити тиширыуну сатанайлыгъы сакъланырын излеп, табалмай, озгъан заманнга къарайды. «Эски адетдеча» деген назмусун да андан жазгъанды:

*Кел,
эски адетдеча,
Къачырып кетейим!
Хар затны,
керегича,
Мен кесим этейим
Шагъыдий да отлайды
Жаз башы сабанда –
Кишенин а тешерме
Сен чыгъар заманда.*

Болсада поэтни лирика жигити суюмекликге ийнанганлай жашайды. Жашауну от жагъасын сакълап, жарытыр, насыпны жангыртыр кючю

болгъанына ийнаныуун тас этмегенди. Ол жаны бла Додулары Аскер жангыз туйюлдо. Тиширыуда Сатанайны огъурлулугъу къартлагъа жашлыкъларын къайтарырча, саусузгъа саулукъ берирча кючю болгъанына Бегийланы Абдуллах, Беппайланы Муталип, Ёлмезланы Мурадин да ийнанып жазадыла назмуларын:

*Сёзлерин сыйлы
Къонакъ этдиле,
Кёзлеринг ёмюрлюк
Тузакъ этдиле.
Эринлеринг
Бчхынмазча байладыла.*

Ёлмезланы М.

7. МЁЧЮЛАНЫ КЯЗИМНИ ЭСТЕТИКА КЁЗ КЪАРАМЫ

Кязим хажи Шимал Кавказны литератураларында эстетика кёз къарамны жангыртхан назмучуладан бириди. Тап, XIX ёмюрню экинчи жарымында аны жангы философия фикирни даражасына тийишли кимден да алгъа этгенди десек да семиртгеннге саналмаз. Керти, Кязим кесини эстетика сайлауну юсюнден энчи жазып, шагъат къагъытла къалдырмагъанды. Аны бла байламлы бююнледе эстетика кёз къарамыны быллай илишанларын поэт бизге осуят этгенди, деп да кесаматлаяллыкъ туйюлбюз. Алай Кязим ислам диннге табынып, анга къуллукъ этген поэт эди. Ол бир ненча кере хаж къылыргъа Шаркъ къыраллагъа барып, аланы маданиятларына багъа бичип, сёз искусстволарыны иги төрелерин да къабыл кёрюп, туугъан жерине къайта тургъанды. Айхайда, Шаркъ халкъланы литератураларыны эстетика сайлауларында сыйлыларын Кязим уста билгенди. Анга кёре ислам дин тежеген огъурлу, сыйлы шартла барысы да биригип, Кязим хажини чыгъармачылыкъ ишинде, эстетика сайлаууча, ачыкъланнгандыла: тюзлюк, таза ниетлик, халаллыкъ, жарлыгъа, къарыусузгъа сакълыкъ, къарындашлыкъ дегенча.

Аз санлы миллетини кишилиги бла чомартлыгъына табынып, аны къадарыны юсюнден сагъышын юзмеген, игисине иги, осалына сёгюм сала билген акъылман поэт. Ол жаны бла Кязимни аты Шимал Кавказны бек махтаулу жазуучулары бла тенг айтылады. Сёз ючюн, дюгерли поэт Коста Хетагуров бла экиси да къарындашлыкъны, халкъланы байламлыкъларын бирча терен ангылап, ол бирликге табыннгандыла, анга къуллукъ этгендиле. «Дуняа дегенинг не ачы тенгиз эсе да, ол бизни ата юйюбюздю», – дегенди Мёчю улу. Дюгерли поэт Коста Хетагуровну да ол оюмну бийлегенлей турады. Кесини бир назмусунда поэт «Дуняа дегенинг – мени Ата журтум», – деп жазады.

Эки къарындаш халкъны поэтлери дунягъа кёз къарамларын, жарсыуларын, огъурлулукъгъа бла тюзлюкге итингенлерин ачыкълауда бир ниетли болуп, бир жол бла баргъанларын бююнлюкде окъуучула тынгылы ангылагъандыла. Кязим хажи бла Костаны поэзиялары битеу дунялыкъ ёлчемни даражасына жетип, ёз заманлары бла чекленмей, келлик заман жарсытырыкъ тарыгъыулары да ачыкълай билгендиле.

Аз санлы миллетле сакъланамыдыла — къаламыдыла, тиллери, миллетни бетин, энчилигин белгилеген ниет ырысхылары айнырча онг боллукъмуду, дегенча соруулагъа экиси да жууап излегендиле. Ол тюрлю соруула экисини да поэзияларына къанат къакъдырып, эсиликни унутмазгъа, адам улун бирлик ючюн, къарындашлыкъ ючюн кюрешге сагъайтхандыла. Андан болур Кязимни бла Костаны чыгъармалары озгъан эм бююннюгъа заманны да ауазларыча сакъланып, эшитиледиле.

Темаларыны бирликлери, суратлау-ачыкълау мадарларыны ушашлыкълары, лирикаларыны мудах ёнлери — была барысы да дюгер бла малкъар халкъны тарыкъдыргъан жарсыулары, бушуулу къадарлары да бирча болгъандыла.

Коста Хетагуровну бла Кязимни чыгъармачылыкъ ишлери XIX ёмюрню кыйын кезиулеринде айныгъанды. Инсанни тузакълагъан, аны ёз башына эркинлигин сыйырып, кесине бойсундургъан ырысланы, адеп-къылыкъ төрелени юсюнден барады сёз. Анга кёре уа Шимал Кавказны халкъларыны закийлери, керти уланлары инсанлыкъгъа тузакъ салгъан адетле, шартла бла кюрешиюню баш борчларына санагъандыла. К. Хетагуров бла Мёчю улу ичлеринде болуп. Эки поэт да сёге билгенлерича, халкъларыны иги шартларын, ниет байлыкъларын, ариу адеп-къылыкъларын да эстетика сайлау да эте билгендиле. Бютюнда тиширыу бла байламлы. Кертиди, тиширыуну жашауу тынч болмагъанды, кыйынлыкъ, тузакълыкъ да сынай келгенди. Алай таулу юйюрюню от жагъасын сакълагъан, сабийни ариу кылыкълы, иш кёллю ёсдюрген тиширыу эди. Аны бла бирге халкъланы миллетликлерин сакълагъан, тыянчакълыкъ этген ниет ырысхылары аз туюл эдиле. Ол илишанла эсге алынмай жазылгъан чыгъарма заманны жүрюшю бла тенг жашаялмаз. Хетагуров бла Мёчю улу къурагъан тиширыу сыфатла уа магъаналарын бююн да тас этмегендиле. Намыслыкълны, адепликни юлгюлери болуп, бизни литератураларыбызгъа алай киргендиле. Коста Хетагуровну Фатиматы суймеклиги, намысы ючюн кюрешде кюйсюзлюк бла бетден-бетге жолугъады. Кюйсюзлюк андан кючлюдю, болсада тиширыуну таза ниетин, намысха сакълыгын, сезим байлыгын кишиге малтатмайды. Кесинден таматалагъа сакълыкъ, ариу кылыкълыкъ, миллет төрелеге кертичилик — была барысы да дюгерли поэтни жигити Фатиматны энчи илишанларыдыла. Ол жаны бла алып къарагъанда, Кязимни «Бужжигит» деген поэмасыны жигити Зулийхат да огъурлулукъну бла тазалыкълны

чырагъынлай кьалгъанды. Шимал Кавказны поэтлери тиширыуну сабырлыгына, тазалыгына табынып, баш уруп кѣп чыгъармала жазгъандыла. Андан болур, аланы поэзияларында суймеклик лирикагъа уллу жер берилгени. Ариулукъгъа, адепликге бла намысха сукъланыуну, термилиуню кѣргюзтген лирикады ол. Тиширыуну сезим байлыгына, суймеклигине жыр эте, сѣз ючюн Коста да, Кязим да жашауну жалгъан шартларын кьабыл кѣмегенлерин белгилегендиле. Алай тазалыкъ, огъурлулукъ сакъланырларына термилгенлерин, ол себепден, эки поэт да тиширыуну суймеклигин бек уллу насыпха, жашау сакълатхан кючге тенг этгендиле. «Бу дунягъа суймеклик келеди, битеу жерни нюрю бла жарытып – деп, бош жазмагъанды Кязим. «Тиширыуну жашаунуча суюме, бийик умутумуча суюме» – дегенди Коста. Тиширыуну ариулугъуна бла тазалыгына кьуллукъ этиулери Хетагуровну бла Кязимни лирикаларына энчи ыз, оюу салгъанды. Субайлыкъ бла нюр жарыкылыкъ берип, сѣз ючюн. Мѣчю улуну поязиясында «тиширыуну аллында кырдыкла, терекле да баш иедиле. Аны суймеклиги кьарт кьарыусузлагъа жашлыкъларын кьайтарады». Хетагуровну чыгъармачылыкъ ишинде уа тиширыугъа суймеклик жолоучуну жолун жарытады, кьарыусузгъа кючюн кьайтарып, кюрешчи этеди.

Суйген тиширыуларына табынуу, жүрек тазалыкъларын нюр бла тенг этмеклик, айхай, жашауну чюйреликлеринден, жарсылуу шартларындан кьачыу туююл эди. Ол дуня болумланы хар не жаны бла толу, диалектика байламлыкъда ачыкъларгъа итинмеклик эди. Жашауну кьууанчлы, кьанат берген илишанлары бла эки бетлилик, жалгъан сѣз, артыкылыкъ кьажалулкъну жолу бла баргъанларын тынгылы кѣргюзтген, поэтле эдиле экиси да.

Хетагуров Костаны орус халкъны поэзиясы бла байламлыгы уллу болгъанды. Аны ангылагъан да тынчды: 1881 жылдан башлап 1885 жылгъа дери ол Петербургда жашагъанды, сурат ишлерге юйретген Академияда окъугъанды. Ол жылла орус халкъны поэзиясында символизм, декаденство тохташхан, тюрлю-тюрлю жазыу амалла бир бирлери бла кюрешген – эришген кыйын жылла эдиле. Коста ол тюрлю кюрешледен азат туююл эди, кертисин белгилегенде уа символизмге бла декоденствогъа терилип.

«Чардакъ» деген поэмасын да жазгъанды. Кѣп орус поэтле тенгликге бла тюзлюкге ийнаныуларындан тюнгулюп, адамны азат да, насыплы да этерик жалаңда ёлюмдю, деген фикирге ийнанып, чыгъармаларын алай жазгъандыла. Сѣз ючюн, А. Блокну баш жигитлеринден бири чардакъда жашагъан, жарлы, мискин адам болгъанды. Ол ич кьайгысындан азатлалмай, аны чагъыр ичип, унутургъа кюрешгенди. Дюгерли поэт, «Чардакъ» деген поэмасын жазгъан эсе да, аны жигити жашаудан

тюнголген адам болмагъанды: китаплагъа кьапланып, билимин ёсдюрюрге кюрешгенди, туугъан жерини, ата-анасыны юсюнден сагъышха берилген инсанды. Аны сагъышлары, туугъан жерини сабанлары, «суу тирменлери», тау суучукълары, чакъгъан тереклери бла байламлыдыла.

Ийнанма мени сёзлериме, къайгъылы фикирлериме,

Мен кесим да ийнанмайма.

Биз, туугъан къарындашла болгъаныбызгъа,

Бирлешип, жер башында уллу мекам ишлеригибизге ийнан –

Ана тилге кёчюрген тизгинле Т. Зумакулова

деп жазгъанды Коста.

Анга кёре Кязимни, Костаны да поэзияларын а анга бет алдырып, жылыу берген адамны инсанлыгъына, ол жашауну алгъа элтгенин ачыкъланнганды.

Кязим бла Костаны чыгъармаларыны баш жигитлери сабанчыладыла, сюрюучюле. Аладыла тарыхны алгъа элтип, миллет ниет ырысхыла, байлыкъ да къурагъанла. Жер сюрген, мал кютген, туугъан жерин къоруулагъан адам Кязимни поэзиясыны баш жигитиди. Эки поэтни да чыгъармачылыкъ ишлерини фикир жиплери инсаннга ол кёзден къарап, аны бла ёхтемлене билмекликди. Аны тынгылы ангылар ючюн Кязимни «Адамды бизни атыбыз» деген назмусун эсге тюшюрсек окъуна тамамды. Кязим бла Костаны бир бирге жууукълукълары жаланда жашаугъа, тарыхны жюрюшюне кёз къарамлары бла чекленмейди. Эки поэтни да жууукълашдыргъан класс чойреликлеге бирча кесамат сёзлеридиле, жашау шартланы болумланы бирча ангылап, ушаш суратлау-ачыкълау мадарланы тохташдыргъандыла. Юлгюге, Кязимни «Къыш кюн арбазыма къоннган чыпчыкъ», Костаны уа «Чорбат чыпчыкъ» деген назмуларын алсакъ да тамамды.

Неда Хетагуров Коста «Надежда» деген чыгъармасында сабан сюргенлени, урунган адамланы чанкала бла тенглешдирип, чанкалагъа сёгюу салады: махтанчакъла, керексиз ушакъдан бла ёхтемликден сора ала не биледиле, деп жазгъанды. «Жарлыны жюреги» («Сердце бедняка») деген назмусунда Коста махтауну, ыспасны да жарлы, ишчи адамгъа береди: «Жарлы адам тамамлагъан ишине не тюрлю байлыкъдан да багъалыды», – деп.

Тёрт тизгинли назмуларыны биринде «гюрбежимде ишленнген балта окъуна бийден бла аны жашындан багъалыды» – Кязимни бу сёзлери окъуучулагъа белгилидиле. «Мени парийим» деген назмусунда да Мёчю улу парий бла бийни тенглешдирип, ыспас сёзлерин парийге жоралайды: «Мени ич кюйюмю, жарсыуулу, мудах сёзлерими бийден эсе итим иги ангылайды», – деп жазгъанды Кязим да Коста жазгъанча.

Малкъар эм дюгер поэзияны эки келечиси да адамланы халкъ бла, халкъны уа дуня бла байламлыгъын, аланы бир бирден айырыргъа онг болмагъанын чыгъармаларында уста суратлагъандыла. К. Хетагуров бла Кязим жер жюзюнде тенглик, тюз ниетлик, бар чюйреликлени да хорлай барлыкъларына ийнангандыла. Дюгер литератураны мурдорун салгъан К. Хетагуров былай жазганды:

*Ийнан сен, биз бир-бирни бек
Сюйген къарындашлага,
Бир журт, бир къала
Ишлербиз жерни юсюнде*

малкъар тилге кёчюрген Т.З.

Миллет литератураланы тинтгенле асламы алада адамны халкъ бла, халкъны уа дуня бла байламлы кёргюзтюлгенин тюз эслегенди. Болсада, ол бирликде, халкъны халкълыгъын сакълауда хар инсанны борчу болгъанын, хар инсан да маданиятха кесини юлюшюн кьошаргъа кереклисин а эслемегенча да этгенди. Ол шарт энчи К. Хетагуровда, Кязимде, Б. Пачевде да сезилгенлей турады. Ала аны алайлыгъын кеслерини чыгъармалары, хар кюнлюк жашаулары бла да ачыклагъандыла.

Бизни миллет литератураларыбыз жашауда тюбей келген маданият байлыгъыбыздан кеслерине кереклисин ала, анга кёре тутхучлу бола, жашау кертиликни да толу суратлай келгенди. Миллетлени араларында уа энчилеп айтырча, жазыу хатла XIX ёмюрде окъуна кьуралгъан эдиле. Миллетлени араларында бир ниетлиликни, шуёхлукъну сезмеген инсан не терсликден да артха турлукъ туюлюдю, дегенча оюмла, сезимле Ф. Достоевскийни, Л. Толстойну, К. Хетагуровну, К. Мёчюланы, А. Блокну чыгъармаларында да шартлангандыла.

Жер жюзюню бир этегинде къан тёгюлсе, хар адамны да бирча инжилтеди, бирча жарсыйбыз биз анга. «Бир терекге тюшген от сау агъачны кюйдюрюрге боллукъду. Бир таугъа тийген элия аны къатындагъын да титиретеди» – деп, жазганды Къайсын. Бир арбазгъа келген палах, бош алай, башхалагъа хата этмей, озуп кетмезин толу сезип.

Миллет тёреле, миллет адетле – ала таркъаймазлыкъ шауданча кёплеге эс тапдырадыла, заманны жүрюшюн тюз ангыларгъа болушадыла. Коста Хетагуров, Кязим ол себепден бизни биргебизгедиле, аланы эстетика сайлаулары, ниетлери, тутхан ишлери, халкъ асламлагъа айтхан акъыллы сёзлери да ёлюмсюзюле.

Кязим хажини эстетика кёз къарамы нарт таурухлада, халкъ жырлада белгиленип тохташхан эстетика сайлау бла байламлыды. Бютюнда жигитлик бла кишилиликни, миллетге сакълыкъны эсибизге тюшюрсек. Алай поэтни эстетика сайлауу ол жаны бла халкъда тохташып, жүрюген тёреле бла да байламлыгъын эсге алмасакъ, поэтни фикир даражасын кем этер эдик.

Ариулукъну илишанларынача къарап жашаргъа, мюлк-ырысхы къуараргъа болушхан шартланы халкъ сайлагъаны кертиди (айтханыбызча жигитлик, кишилик, уруна, мал ёсдюре билген адам). Алай бурун заманлада окъуна халкъны эстетика кёз къарамы ол тюрлю сайлау бла чекленмегенди. Аны энчи чертип, айтханыбыз мюлк-ырысхы бермеген, жашау тутурукълугъу болмагъан шартлада да ариулукъну илишанларын кёре, алагъа да итине билгенди халкъ. Башха сёз бла айтханда, ариугъа ариуду дегенди ол. Миллетни аллай энчилиги аны къол усталыгъында тынгылы ачыкълана келгенди. Сёз ючюн, тиширыуланы окъа чалыуда усталыкъларын алыгъыз. Аякъ кийим (чарыкъла) тикгенде, аны окъа халыла бла, тюрлю-тюрлю оюула бла жасагъанларым эсге тюшюрсек да миллетни тиширыулары ариулукъну багъалай билип, анга итингенлерин ангыларыкъбыз. Неда тиширыуланы къоллары бла согулгъан чепкенлени, урулгъан жамычыла бла кийизлени алыгъыз. Омакъ, тюрлю-тюрлю оюула, бояула бла жасалгъан кийизле тыш къыралладан келген жолоучуланы кёплерин сейирсиндирип, сукъландыргъандыла. Юлгюге айтханда, «Холодный Кавказ» (1876 ж.) деген китапда Элбрусчу тиширыула хазырлагъан жамычыла, башлыкъла жылылыкълары, ариулукълары бла да ингилизлиле тикген тыш кийимледен игидиле деп, жазгъандыла жолоучула.

Миллетде жюрюп төреге айланнган эстетика сайлау Кязим Хажини чыгъармачылыкъ ишин белгилегени бла чекленмей, тири да айныгъанды.

Эстетика кёз къарам, ариулукъну ангылау, заман бла тенг жюрюшлю бола, кёп тюрлю илишанла бла жангырады. Аны айтханыбыз, халкъны, бютюнда жазычуларыны, ариулукъгъа санап, эстетика сайлаугъа тенг этген шартлары терк башха ёлчем аладыла. Бир къауум жыл мындан алгъа ариулукъну илишанына къошулмагъан артда эстетика сайлауну шартына айланнганы да кертиди.

Сёз ючюн, бурун заманлада (XVII–XVIII ёмюрле) къайсы миллетни да адамлары табийгъатха багъа бичерге итинмегендиле, ангылаулары да аллай онг бермей эди. Юлгюге айтханда, тау этеклеринде, бетлеринде, суу жагъалада ёсген тереклени кёрюп, миллетни инсаны аны ариулугъуна сейирсинмегенди да, къууанмагъанды. Сейирсинген этген эсе да отуннга, юй, халжар ишлерге жарарыкъдыла деп къууаннганды. Нек дегенде, инсан кесин табийгъатдан энчи эталмагъады. Башха сёзле бла чертгенде, энчиликни табийгъат бла бирлик озгъанды.

Болсада табийгъатны шартлары, сёз искусствода жер тапмагъандыла деп, кесаматларча да туююлдо.

Халкъ чыгъармачылыкъда, халкъ лирика да жансалыгу суратлау амалны эсибизге тюшюрсек, биз аны толуда, тынгылы да ангыларыкъбыз. Неда табийгъат болумланы, жаныуарланы сыфатларын къурап, адамгъа тийишли къылыкъ-ылыкъ илишанланы ачыкъларча халкъ эртте юйренн-

генди. Сёз ючюн, юлгю орунуна «Ёгюз бла ууанык», «Ёгюз бла эшек» дегенча чыгъармаланы айтыргъа боллукъду. Къабарты миллетни халкъ лирикасы ол жаны бла бютюнда тынгылыды. Юлгюге, «Терекни жыры», «Эшек бла бёрю», «Борсукъну жыры», «Ёгюзню тарыгъуу» эм башхала. Быллай эски халкъ жырла жашырын жаз тиллидиде. Табийгъат болумланы, жаныуарланы сыфатларыны къауумундан къураалгъан, алай ол тюрлю лирика жырлада жаныуарланы сыфатлары инсан сыфатланы кёргюзтюрге ачыкъларгъа бойсунадыла: юлгюге «Терекни жыры» деген чыгъармада терекни быллай шартлары ачыкъланадыла: «Мен сизден узакъда ёсмейме, багъам да уллу туююлдю», «сыйымы кётюрюрге керек эдиле... мен сууланы жагъаларын бирге къошхан кёпюрме». Мен къайыкъма, мен сабийлени билеклериме, бешиклериме, мен сабан агъачма, арбама дегенча. Терекни жырына тынгылай, ол кече-кюн демей ишлеген адамны юсюнденди, жашауну от жагъасын къурап, жылытып, ыспасы уа чыкъмагъан ишчи адамны тарыгъуууду, деп, кесаматларгъа тийишлиди. Алай бла, бир къауум къабарты лирика жырлагъа кёре, адам кесини табийгъатдан энчилигине эртте эс буруп, табийгъат шартланы жамауат жашауну ачыкъларча, белгилеге айландырыргъа юйреннгенди. Эштда да, биз былайда XIX ёмюрню энчи белгилерге керек болурбуз, ол жаны бла Мёчюланы Кязимни чыгъармачылыкъ иши сейирсиндирип, сагъышландыргъан поэзиясын. Гитче, уллу табийгъат, жашау шартлада ариулукъну кёрюп аланы эстетика сайлаууна тенг этген акъылман поэт. Табийгъат, туугъан жерини шартлары, адамны уясы, юю дунясы болгъанлыкъгъа адам акъылы, эси бла аладан энчиди, аладан бийикди. Кязим хажы ол тюрлю байламлыкъны, кимден да тынгылы ангылап, малкъар халкъны эстетика кёз къарамын, ариулукъну ангылауун тохташдыргъан эслилик, жютюлюк жаны бла уллу ыспасха тийишлиди. Баям, аз шартны, табийгъат болумгъа илишаннга ариулукъну белгисинеча къарагъан поэтлени эсибизге тюшюрсек, Шимал Кавказда Кязимни аты биринчи айтылыргъа керекди. Аны белгилегенибиз: гитче затланы, жашау шартланы юсю бла жамауат жашауну тарых болумланы ачыкълау, философия фикирни аякъландырыу литератураны баш борчуду. Кязим аны да толуга ангылагъан жазыучу эди. Шимал Кавказда, миллет литературала ол оюмгъа терк да, тынч да келмегендиле. Кязим хажы аны чынты устасы болуп, сёз искусствону жюрюшюн жангыртханды. Юлгюге, «Арбазыма къоннган чыпчыкъгъа», «Жауурун эшегиме», «Суу бойнунда ёсген жангыз тал терекге», «Къумгъаныма» дегенча назмуларын алыгъыз.

Поэт «Къоннгур таш» деген чыгъармасында былай жазады:

Къоннгур таш, къаядан тюшюп,

Ташлы терен къолда жатад

Энди кеси къаясына къайтыр амалы къалмад.

Айхай, Кязим хажи къяядан айырылып, энишге суу жагъагъа тѣнгереген неда терен кългъа тѣшген ташны кѣп кѣре кѣрген болур. Эс бурмагъанлыкъгъа аны башхала да кече-кюн да кѣре турадыла. Алай жеринден айырылгъан ташны сѣфаты бла байламлы жамауатындан, жеринден айырылгъан адам улуну бушуулугъуну юсюнден сагъыш этерча Кязимча закий поэт керек эди. Иш былайда Мѣчю улу ташны юсюнден жазады демекликде тѣююдю: поэт эслеген, кѣрген табийгъат болум поэтни илхамын къабындырып, журтуна, жамауатына сакъ бола билмей, бушуу буугъан жамауатха жол табалмагъан инсанны юсюнден терен сагъышыды.

Алай бла Кязим хажини эстетика сайлауун белгилеген туугъан жерине бла халкъына уланлыкъ этип жашагъан адамды.

Инсан бла табийгъат болумла, сѣюсегиз а, жашау шартла, адамны къудуретин белгилеселе да, энчидиле. Алай энди ол энчиликни бирликнича ангыларгъа тийишлиди.

Кязим хажи ачыкълагъаннга кѣре инсанны тийресин белгилеген улу, гитче да болсунла, адам сансыз этерча шартла жокъдула: барысы да магъаналыдыла, ариулукъну илишанларыдыла. Башха сѣзле бла айтханда уа – хар табийгъат болум, жашау шарт – кѣп магъаналыды. Керек эсе уа хар табийгъат шарт халкъ жашагъан жерни ийнагъыды, ариулукъну белгисиди:

*Суу бойнунда ариу чакъдың,
Сен Кязимни кѣууандырдың,
Кишиуларың жумушакъла,
Кѣзню жапсаралла ала.
Сен былайгъа къайдан келдинг,
Жангызлайын къалай ѳсдюң?
Къыш къабышмай къалай турдунг,
Борандан къалай кѣутулдунг?*

Суу бойнунда жангыз талчыкыгъа айтылгъан назму

Суу бойнунда ѳсген тал терекчикни ариулугъуна жораланнганча ангылашынады. Назмуну биринчи ал магъанасы кертида алайды. Отун этерге жарарыкъды, тынч кесиллик терекди, деп кѣууанмайды Кязимни лирика жигити анга. Ариуду, субайды, назикди, деп кѣууанады. Алай чыгъарманы экинчи тѣрт тизгининден башлап, поэт анга шуѳхунача сѣлешип, жансалыу суратлау мадарла бла хайырланады:

*Сен былайгъа къайдан келдинг,
Жангызлай къалай ѳсдюң?*

Алай бла Кязим хажи табийгъат болумгъа жоралап жазгъан назмусуну хар сѣзю, тенглешдириую, эпитетни болушлугъу бла жангыз кългъан

инсанны жарлылыгъын ачыкълап, ахырында уа чыгъарма миллетни къыйын къадарын ачыкълагъан белгича (символ) ангылашынады. Анга кёре, ол кезиуледе адам кесин табийгъатдан энчи эталмагъаныны, сылтауу жахиллик эсе, энди бирликни жангыртып, анга жангы магъана берген билимди, тийреге бютюнда табийгъат шартлагъа жангы кёз къарам тохташханыды, дерге тийишлиди. Юлгюге, «Къар кюн арбазыбызгъа къоннган чыпчыкгъа» дегенча назмуланы айтыргъа тийишлиди.

Мёчюланы Кязим чыгъармаларыны асламысында ёз жашауун, къадарын табийгъат шартладан, тийрени илишанларындан бла юйор – турмушну белгилеген илишанларын энчи этмейди. Алагъа жан салып, адамлада болгъан акъылны, эслиликни да юлюш этип, шуёхларына, тенглеринеча къарап, сёлешеди. Алагъа жүрегин ачып, жүрек жарсыуларына да, сагъайып, тынгылайды. Башха жаны бла къарагъан да уа, хар юй – турмуш шартлада, табийгъат болумлада, илишанлада лирика жигит ёзюню акъыл къолайын, къол усталыгъын, ёз къыйынын да кёреди. Алагъа ол нёгерлеринеча, аны инсанлыгъын жүрютген затлагъача къарайды:

*Эски юйюм, къууанч да
Жарсыу да кёрдюм сенде.
Жылыуунгу къызгъанмай,
Аямай турдунг менден.
Болду сенде эски юйюм,
Тюнюм да, жилиуум да,
Санга кирип кёрдюле
Шуёхум да, жасуум да.
Эски юйюм*

Тийрени белгилеген хар зат, илишан, юйор жашау бла байламлы шартла Кязимни лирика жигитини эсин, жүрек жылыуун, сагъышын, къууанчын, жарсыуун сакълагъан затлача ачыкъланадыла. Энди поэтни лирика жигитини къадары, аланы къадарлары да бирдиле. Неда тийреде, юйор жашауда кёзге урунган шартла лирика жигитни кюзгюлерича ачыкъланадыла, дерге керекди.

*Къумгъаным, эски къумгъаным,
Биз бирге кёп кюн ашырдыкъ,
Къыйын кюнде, тынч кюнде да,
Биз экибиз бирге турдукъ.*

Неда:

*Къумгъаным, эски къумгъаным
Кёп кюнде ашырдыкъ бирге,*

*Биз жашаугъа къуллукъ этдик,
Киши айып этмез бизге
Эски къумгъаныма*

«Бужжигит» деген поэманы къолгъа уста жигитлеринден бири «Ташны да, агъачны да, топуракъны да суйюп, жашадым мен жеримде», деп ёхтемленеди. Бошуна айтылгъан сёзле туююлдюле ала – Кязим хажини кёз къарамын ангыларгъа болушхан сёзледиле. Ол тюрюлю табийгъат шартла бла байламлыды адамны къол усталыгъы. Аладан ишленнген затла да сакъланадыла инсанны, саулай да халкъны эси, хунери, ариулукъну ангылау даражасы. Анга кёре жашауну, юйюр – турмушну шартлары, тарыхча, жүрююшлюдюле, аланы бир адам угъай, ёсе – айный келген тёлюлени уста келечилери ишлеп, тарыхны шагъатларыча, белгилерича къалдырадыла. Ол себепден, Кязим хажи алагъа миллетни тарыхынача къарап, ачыкълайды. Поэтни биягъы «Бужжигит» деген поэмасын эсибизге тюшюрсек, аны къолгъа уста жигитлеринден бири жашына (Бужжигитге) былай насийхат этеди:

*Биз, устала, дунягъа
Ишлер ючюн тууабыз.
Сууукъ тилсиз ташланы,
Биз жырлагъа бурабыз.
Ташладан, агъачладан
Биз хастанла этебиз.
Аланы бу дунягъа
Къоюп алай кетебиз.*

Кязим хажини жамауатха белгили чыгъармаларын жыйышдырып, сагъышланнганда, адамны къудуретин, тийресин шартлап, аны къол усталыгъын, урунуугъа суймеклигин, эсин, ариулукъгъа бюсюреуюн, кюзгюдеча кёргюзтген илишанла барысы да поэтни эстетика сайлаудула. Нек дегенде, алагъа жан салгъан, ариулукъну сыфатын берген адам кесиди. Адамды Кязим хажини бек тынгылы сайлауу, ишге усталыгъы, жигитлиги, батырлыгъы болгъан адамды. Ол себепден поэт кишилике, батырлыкъгъа, бютюнда ишге артыкъ эс бурады:

*Ишди – дуняда кёз жарыкъ.
Ишди – бизни къуандырлыкъ,
Ишлегенни кёлю жарыкъ,
Ишлемеген болур жазыкъ.*

Ишлеген

Жазыучу кесини суратлау эстетика дунясын къурагъанын иги билип, поэзиясыны от жагъасын алай жандырып тургъанды, жашауну, тарыхны

жүрүшлерине бла энчиликлерине таянмай, искусствону оту жанмазын да уста билгенди. Жашауду жазыучуну кыуандырып, миллетине оюмун, эсине келгенин эшитдирирге келлендирген:

*Намула жазама, темир тюеме,
Экиси да халкыга жарарла дейме, –*

деп да андан айтханды поэт.

Кязим хажи жашау бла, миллетни тарыхы бла байламлыгы болгъан, аланы уста билген поэт эди. Алай жашау сынау кеси алына искусствону чархын бурмайды, аны мекамын ишлеген адамны кыол усталыгы да туюлду.

Кязим ангылатханнга кёре, жашау шартланы поэзияны даражасына кетюрген адамны жүрек отуду, табийгат берген жютюлюк бла фах-мудула. Ол экиси уа, биригип жазыучуга жалгъан неда керексиз омак сёз айтдырмайдыла. Адамны кеси-кесине ийнандырып, базыныулу этген да ол экисидиле:

*Иги сёзсюз жашау неди?
Тузсуз хантха теппе – тенгди.
Иги сёзню айтхан – эрди,
Акылы, жүреги кенгди*

Иги сёз

Кязим хажи тийресинде кёрген, эслеген шартларында ариулукъну белгилеринеча кырап, назмуларын алай кыанатландыргъанды. Хар кёрюп, эслеп, назмуга туюшюрген шарты аны сураглау бла чекленмей, поэтни ангылауун, ич дуниясын ачыкыларга бойсунады.

Белгили философа айтханнга кёре, сёз ючюн, поэт терекни юсюнден лирика назму жаза эсе, ол терекни энчилигин ачыкыламайды, поэтни акылын, оюм энчилигин, ич дуниясын ачыкылайды. Кязим хажи лирика поэзияны ол жоругуна толу сыйынып, ууакъ, аз шартланы юслеринден жазса да, ала барысы да лирика жигитни энчилигин ангылатадыла, ол угъай, чыгъармачылык ишни жоругу анга батырлык сезим бергенин да ачыкылайдыла.

Бу фикирни ангылап, кыабыл кёрюп ючюн XIX ёмюрде жамауатны асламы искусство бла жашауну байламлыкыларын эсге алалмай, искусство жашауну кыатлагъан суннгандыла, жашау кыалай эсе да литература да алай болурга тийишлиди деп. Анга кёре, поэт эски кыумгъанны неда арбазда парийни юсюнден жазмаса, миллетни жарсытхан кыйынлыкыла азыдыла деп, чурум этерик жакилле да аз туюлдуле. Алай Кязим хажи ол тюрюл жакилликден эртте азатланып, миллетин да азатланырча халкыны ниет ырысхысына кыошумчулук этгенди. Хар не жаны бла да билимли поэт аз затны болушлугу бла терен ниетни, лирика жигитни

ич дуниясын ачыкъларгъа андан базыннганды. Хар нени да жоругъуна, бютунда литератураны илму жоругъуна бойсундургъан билимди. Кязим хажи анга уллу магъана берип миллетин да билимли болургъа кёллендиргенди:

*Билим, ат болуп, чабады,
Къуш болуп, кёгде учады,
Чабакъча, тенгиз туюбюнде
Батхан кемени табады*

Окьююкъ

Тарых болумланы неда юйюр-турмуш, табийгъат шартланы юслеринден жазса да, Кязим хажи алагъа миллет излеген, ол итиннген эстетика сайлаулагъа кёре кесамат этгенди. Жазычуну терсине терилтмей, миллетни аллында борчун толтурургъа онг берген бийик, жарыкъ умутду, деп ангылатханды поэт.

Халкъ термилген умутха – азатлыкъ бла тюзлюкге – Кязим хажини поэзиясы толусунлай бойсунуп, миллет энчилигин белгилегенди. Ол себепден поэтни бек махтаулу чыгъармалары тюзлюкге бла аны сакълап, къорууларыкъ кишиликге бла батырлыкъгъа жораланнгандыла:

*Оюлмаз къая дуняда
Тюзлюкдю, кючлю жокъ андан,
Тюзлюк ажашмаз туманда,
Ол ёлмез, кетип къаядан*

Тюзлюк

Анга кёре, халкъ миллетлигин айнытып, аны энчилигин сакълар ючюн ол тарыхында бла жашауунда ариулукъну илишанларын эслеп, ангылап, аны къоруулай билирге керекди.

Миллет жаланда жашаргъа жарагъан шартлагъа къууанып, алагъа къор-садакъа болуп турса, маданиятын ёсдюралмаз. Маданияты ёсмеген миллет а, жазыкъды, жахилликни тузагъындан азатланалмайды. Кязим хажи аны эртте ангылап, хар шартха, табийгъат илишаннга ариулукъну белгисинеча къарагъанды, аланы ариулукълары бийик искусствону тамырландырады. Анга кёре Мёчю улу поэзияны ариулукъ бла усталыкъны бек сейир шартларындан бирине санагъанды. Ёмюрледе онгмай магъаналарын тас этмей тёлуден-тёлуге ётерик ниет ырысхыла.

8. ЧЫГЪАРМАЧЫЛЫКЪ ИШНИ АРИУЛУКЪ ЭНЧИЛИГИ

Адам улуну бек сыйлы ниет ырысхыларындан бири чыгъармачылыкъ ишди. Аны сыйлылыкъгы бла ариулугъу жашауну ариулугъу бла

байламлыды. Алай жашауну ариулугъун кёрюп, чыгъармачылыкъ ишни энчилигин тынгылы шартлар ючюн жазыучуну, поэтни фахму энчилиги да уллу болургъа керекди.

Ол жаны бла озгъан ёмюрлени, бусагъат заманны да кесаматчыларыны излемлери бирди: роман, повесть, назму – барысыны да суратлау даражалары бийик болуп, бир бирге ушамазгъа, къатланмазгъа керекдиде. Жазыучу деген адамны жашаугъа кёз къарамы, эси, ангыламы да башха инсанладан энчиди. Ол шартсыз суратлау чыгъарма миллетни маданият байлыгына къошулаллыкъ туюлдуле. Инсан кесини ич дуниясында аллай илишанланы сезмесе, чыгъарма жазар умуту, тап, жазгъан этсе да къыйыны зырафды. Суратчыны борчу да алайды: жашау болумланы, табийгъатны ариулугъуна ич сезимин, кёз къарамын къошакъ этип, инсанланы ариулукъгъа, субайлыкъгъа термиталмагъан адам хар ким да кёрген, билген болумланы эниклегенден озмайды. Жазыучу, суратчы да, сыйсегиз кино салгъан режиссерла, миллетни маданият ырысхысына, юлюшлерин къошар ючюн, чыгъармачылыкъ ишлери бла ары дери белгили болмагъан жангы дуния къуаргъа тийишлидиде. Хар заманны искусстводан излеми башхады. Окъуучулары, сахна оюнлагъа, киногъа къараучулары эстетика сезимлери, кёз къарамлары ёсюп тюрлене, айныгъанына кёре, искусствода жангырып, аланы бюсюретген бет алыргъа керекди. Ол искусствону жоругъуду. Алай хар заманда жорукъну жорукълугъу сакъланып да бармайды. Сёз ючюн, арт жыллада (2007–2010) телевизорла бла кече-кюн кёргюзтүп тургъан кёп бёлюмлю киноланы, алагъа искусство деп айтырча, даражалары сакъланмайды. Саякълыкъ, уручулукъ, мурдарлыкъ дегенча асылсыз болумла ёсюп келген жаш тёлюню ариу къыллыкъгъа, адетге-намысха юйретирик төрелени тунчукъдуруп, къыралны кино искусствосуну сюжет жиплерин, сыфатла къауумун белгилейдиде. Аллай кинола барысы да ушашдыла, бир бирлеринден башхалыкълары жокъду. Жамауатха искусствону кёп тюрлюсю белгилиди. Ала барысы да узакъ ёмюрледен бери айныйдыла. Анга кёре, искусствону ишине къатышханла, къатышыргъа кюрешгенле да кёпден-кёп бола барадыла. Башхача айтханда искусствону къурагъан инсанла угъай, устала окъуна кёпдуле. Алай иш усталаны азлыкъларында бла кёплюклеринде туюлду. Неда усталыкъ бла фахму бир туюлдуле.

Искусствону махталгъан юлгюлерине кёре жазыучу, суратчы да чыгъарма жазса, неда сурат ишлесе, искусствогъа андан келлик жокъду. Хар жазыучуну жүрюген эмда жүрюрюк жолу башхады, энчиди. Хар чыгъарма, сурат ариулукъ жаны бла энчиди эмда ариулукъну юлгюсю болургъа керекди.

Кёп алимле айтханнга кёре, искусство кеси аллына ариулукъну кюзгюсю болмайды, аны ариулукъну юлгюсю этген да жашау кесиди.

Быллай фикирни терслеп, жангылыч оюмгъа санамасакъ да, сагъышланып, напчаларгъа тийишлиди. Кертиди, жашаусуз искусство да болмаз эди, ол аны тамырыды, энчилигин белгилеген байлыкъды. Алай жашау не бай, ариу болса да, ол искусствогъа тамамлыкъ эталмайды.

Жашау окуяланы, шартланы искусствогъа айландыргъан адамны фахмусуду, жашауну ангылауда аны энчилиги, дуниягъа кѣз къарамы. Жазыучуну бла суратчыны къошакъ оюмлары болмаса эди искусство алгъа къараялмай, жашауну ызындан сюркелир эди, аны эниклегенден озмай. Суратчы ит кючюкню суратын туура кесича ишлеп чекленсе, биз экинчи кючюк къоллу боллукъбуз, искусствогъа андан тюшерик жокъду, деп жазгъанды, айтхылыкъ немецли поэт Гёте.

Алай бла литература чыгъарама окъуучуну жюрегинде огъурлулукъну нюрюн жандырыр ючюн ол не жашауну, не анга дери белгиленген чыгъармаланы къатламай, ъз энчилиги бла жамауатха жол табаргъа керекди.

Искусствону кючу, жарыкъландыру жылыуу аны энчилигинденди.

Ол энчиликни толу белгилеген жигитни неда жигитлени сыфатларыдыла. Аны айтханыбыз: искусствону баш борчу адамны миллет энчилигин эниш этмей, ич дуниясын, къылыгъын толу ачыкъларгъады.

Миллетлени, аланы келечилерини да къылыкъларында, жашау-ашауларында ушаш илишанлары, бирликни шартлары кѣпдюле. Алай искусство миллетлени ушаш илишанларына эс буруп чекленсе эди, ол магъанасын жокъгъа чыгъарыр эди. Искусствону борчу миллетлени, инсанланы энчиликлерин сыфатланы къауумуна сыйындырып, ачыкъларгъады.

Миллет энчиликле не къадар толу кѣргюзтюлселе, искусство ол къадар башха миллетлеге сыйлыды. Окъуучула литературадан аны излейди-ле, аны «битеудуниялыгъы» да анга кѣреди. Сѣз ючюн, эр кишини бла тишируну бир бирлерине сюймекликлери сыйлы, ариу ниет ырысхыды. Миллет тишируланы сюймекликлеринде ушашлыкъ, бирлик жокъду деп, киши да айталлыкъ туююдю. Алай жазыучула ол ушашлыкъ бла бирге уллу энчиликлени ачыкъламасала эдиле, дуния литературада Зухураны («Тахир бла Зухура»), Лейланы («Лейла бла Меджнун»), Джульетаны («Ромео и Джульета»), Анна Каренинаны («Анна Каренина») бушуулу къадарлары миллет маданиятлагъа кеслерини ниет ырысхыларыча къошулмаз эдиле.

Миллетле эрттеден бери айный, тарых жоллары тюрлене, ъсендиле. Кѣп жылланы ичинде ушашлыкълары аланы бир бирге жууукъ да этгендиле. Болсада ушашлыкъны миллет энчилик озмаса эди хар халкъны кесини тарых жырлары, жомакълары, нарт таурухлары бюгюнлеге дери сакъланмаз эдиле. Сосурукъ бла Оланхо неда Ёрюзмек бла Джаннгар бирге ушамагъанларыча халкъланы къылыкълары, тарыхлары да энчидиле. Искусствону миллетлени энчиликлери жашатадыла.

Искусствону айнытып, жашнатхан жашау болумла кѣпдюле. Аланы ичлеринде бек мағаналыларындан бири төреледиле. Литература, тепсеу, музыка болсун – барысын да алаға таянып, юйрене жангы жолға чығадыла. Анга кѣре, искусствону жашнатхан төреле эселе, төрелеге жашау берген искусство кесиди. Төреле бир бирлерин алышындыра, искусствого яюлшлерин кюша, аны жангыртханлары бла тенг төрелеге да жашау берип, жангыртадыла.

Миллет маданиятыны төрелерине таянып, чығармачылык ишине жан салыргға итинмеген жазыучу болмайды десек, илмугға чюйре келмез. Кими ачык сайлау этип, таянады, тап, ачык сайлау этмесе да, ол миллет искусствону төрелеринден азат тюйюлдю. Аны айтханыбыз: хар инсан, сабийлигинден башлап, ѳз халкыны ашау-жашауундан, турмушундан дерс ала ѳседи. Миллетни ниет ырысхысы (тарых жырла, жомакъла, нарт таурухла, жазма литератураны юлгюлери) кянына сингнги, дуняға кѳз кярамын, акъылын-эсин белгилейди. Миллет адамы, деп да андан айтадыла. Къуш бала уясында не кѳрсе, анга кѳре учады, деп да айтылады халкъда. Адамны уясы уа тууган жериди, эли, миллетиди. Анга кѳре, чығармачылык ишни башлаган жашаугға миллет инсанча кярайды, биллип, ангылап сайлау этмесе окъуна, миллетини ниет ырысхысыны төрелери жазуу ишинде ыз кялдырадыла. Башха жаны бла кесаматлаганда да белгиленирге тийишлиси олду: нек дегенде, ана тилин тынгылы билген жазыучу да жашаугға миллет адамыча кярайды, тил а миллетни бек бай ниет ырысхысыды.

Хар тарых заманны анга тийишли сѳз искусствосу, маданияты кяуралады – ол кяйсы бирибизге да белгилиди. Жашау тюрлене, айнып, башха бет ала барганыча, ниет ырысхыла да тюрленедиле. Айтыла келгенича, халкыбызны XIX ѳмюрде кяуралган маданияты. XX–XXI ѳмюрледе тюрленмей, башха айнуу жолға тюшмей кялса эди, биз кесибизни мискин миллетге санар эдик. Ёмюрден-ѳмюрге угъай, жашаугға келген хар тѳлю бла да байламлыды литератураны эм башха ниет ырысхыланы тюрлениулери.

Шауайланы Дауут-Хаджини бла Мѳчюланы Кязимни поэзиялары не алакат эселе да, аланы ызларындан келгенле заманны излемлерине кѳре жазалмасала эдиле, халкыбызны жашауу уюп кялганнга тенг болур эди.

Ол угъай, Кязим хажи уста жаза эди, эндигиле аны төрелерин айныталмайдыла дерча да тюйюлдю. Алай айтханла кимле да болсунла, жахиллик тузагындадыла. Къулийланы Къайсын бу дуниядан кетгенли ана литературабыз уюп кялганды, сѳз искусствобуз жангырмайды деп, жарсыгганланды эшитебиз. Алай ол тюрлю ушакъла да литературабызны билмегенле не да ангыламаганла бла байламлыдыла. Жашау тюрлене, алға барганы кядар миллетни маданияты да анга кѳре жангыра

алгъа барады, аны жетишимлерине киши кишен салаллыкъ туюлдо. Литературагъа келген тёлнюно келечилери чыгъармачылыкъ борчларын заманны излемлерине кёре ангылайдыла, жашауну жүрюшюне тийишли чыгъармала жазып, жетишимли да боладыла.

Миллет литератураны айнытхан, аны алгъа элтген шартла кёп тюрлюдоле. Аладан бек магъаналарындан бири сезимди, жашаугъа кёз къарамды. Миллетни жашауна сакълыкъды, аны жарсытхан, инжилтген сылтаула бла кюреш бардырыгъа итинмекликди. Бютюнда Ата журтларына, туугъан жерлерине кёз къарамны теренлигиди. Кертиди, не заманда да жазычуларыбызны Ата журтларына суюмекликлери сылтаусуз эди – Шауайланы Дауут-Хажиден башлап, Мёчюланы Кязимге дери, болсада туугъан жер, Ата журт деген ангыламланы магъанасы кенгди, къыйырсыз – чексизди, – аны ташы, суу, береги, тёшлери, бийик таулары, къалын агъачы, кырдыгы – кийиги. Ала барысы да биригип, миллетни туугъан жерини ариулугъун, къууатын кёргюзтедиле. Поэт, жазычу дегенинг туугъан жерим деп, ол табийгъат шартланы бирликлерине айтханды неда айта билирге борчлуду. Ол жаны бла эстетика сайлау бизни литературабызгъа Къулийланы Къайсынны бла Отарланы Керимни поэзиялары бла байламлы келгенди. Адамны инсанлыгъы, миллет энчилиги, эси, къылыгъы туугъан жерине кёре айныгъанын ол эки поэт уста билгендиле. Къулийланы Къайсын чыгъармачылыкъ ишинде Ата журтундан кёкде жулдузланы, жүзюп боргъан булутланы, тау бетледен кийик жолчукъланы окъуна энчи этмегенди:

*Акъ тёппеле, кёк жайлыкъла,
Саргъыл, къарамдыл жолла,
Сюзюк кюнча, боз булутла,
Кёк сыртла, акъ чыранла, –*

деп, бошуна жазмагъанды Къайсын.

Отарланы Керим Орта Азияда жазгъан назмуларыны асламысын туугъан жери бла байламлы этгенди. Аланы орта жиликлери Ата журтуду. Бек къыйматлы эстетика сайлау да ол эди. Анда жашагъан миллетни тынчлыгъы, насыбы, ниет ырысхысы.

Ата журтха суюмекликни юсюнден айтханда, литературабызгъа 1970– 1980 жыллада келген поэтле бла жазычула анга бютюнда сакъдыла. Кеси заманында Къулийланы Къайсын башлагъан прометейлик тёрени андан ары айнытадыла. Ол угъай литературагъа келген поэтлени баш эстетика сайлаулары Прометейликди.

Алай бла уллу поэтни жашау жолу юзюлгенлей, халкъны ниет ырысхысыны жолу кесиледи демеклик билимсизлик айтдыргъан таурухду.

Литературагъа келген хар тёлнюно чыгъармачылыкъ ишлери миллетни ниет ырысхысыны тёрелерине кёре айныйдыла. Ол эки ниет шарт –

төреле бла ёсген литература байламлыдыла, төреле жаш литератураны ёсюу жолун жангыртадыла – аны юсюнден белгили алимле тынгылы жазгандыла, жаза да турадыла. Алай төрелеге жаш литература борчлуу болгъаныча, төреле да анга борчлудула. аны айтханыбыз: төрелеге жюрюш алдырып, ёмюрлеге сакълагъан бир бирлерин алышындыргъан тёлөледиле. Литературагъа келгенле заманнга тийишли чыгъармала жазалмасала, төреле тунчугъуп, унутулуп къаладыла. Жашауну башха ниет ырысхыларында иш алайды: кесигиз сагъыш этигиз – жаш тёлө миллетни адетине – төрелерине сакъ болмай, сансыз этсе, ол халкъны миллет жолу юзюлюп къалыр эди.

Малкъар халкъны не жаны бла да төрелери эртте тохташып, бизни заманыбызгъа къууат берип, миллетни энчилигин сакълатады. Литератураны төрелери да эртте тохташып, кёп бутаклы да болгъандыла. Бир миллетден да кем къалмай.

Халкъны сёз искусствосуну төрелери фольклор бла байламлыдыла (нарт таурухла, тарых жырла, жомакъла эм башха жанрла). Юлгю орунуна сагъыннганда, малкъар халкъны нарт таурухлары миллетни жигитлигин бла зорлукълагъа къажар сюелгенде кишилигин суратлауда къайсы жамауатны да искусствосуну усталыгъын ёсдююрчады. Алай ёсе келген литератураны төреле бла байламлыкъларын тюз ангыларгъа тийишлиди.

Төреледен юйрениу олсагъат келип къалгъан энчилик, неда усталыкъ туюлюдо. Аны белгилегенибиз: сынауу жетишмеген жазыучу кесини чыгъармачылыкъ ишин фольклорда тохташхан суратлау мадарланы, сыфатланы къатласа неда алагъа ушатып жазса, ол чыгъарманы сёз искусство бла байламлыгъы юзюлююгю белгиледи.

Литератураны төрелерин къатлагъан, аны бла бирге төреге айланнган сыфатлагъа ушатып, сыфат къуаргъа итинмеклик 1920–1930 жыллада малкъар халкъны жаш жазыучуларына чырмаулукъ этгенлери да кертиди. Нарт таурухланы, жомакъланы сыфатлары бла чекленмей, орус литератураны суратлау-ачыкълау мадарлары да къатланнганлары миллет литературабызгъа чырмаулукъ этмегенди деп да айталлыкъ туюлюбюз. Бютюнда Л. Толстойну, А. Островскийни, Е. Есенинни, М. Горькийни, В. Маяковскийни, Д. Бедныйни эм башхала «пролетар» поэтлени оюмлары аны юсюнден айтыла, китаплада жазыла да тургъанды.

Ол тюрлю шартланы жангъдан сагъыннганыбыз – литературагъа келген жаш адамла суратлау чыгъармала жазаргъа терк юйренип къалмайдыла. Ниет ырысхыланы төрелерине, заманны энчилигине да аны кёз къарамы, ангылауу тохташдырыргъа керекдиле. Башха жанын эсге алып айтханда да, жазыучу дегенинг дунияны ниет байламлыгъы бла шагъырей болургъа борчлуду. Ол жаны бла билими чола жазыучуну окъуучусуна дерс берир мураты зырафды. Халкъда аллайгъа «кеси

ёлежакъ, кимге не бере жакъ» дейдиле.

Керти, XX ёмюрню экинчи жарымында къолларына къалам алгъанланы маданиятлары тынгылы ёсгенин белгилерге тийишлиди. Орус тилни ажымсыз билгенлери бла байламлы Шимал Кавказны, ол угъай дунияны литературалары, киноискусстволары бла шагъырейдиле. Анга кёре ёсген сезим, маданият теренлик жазычуланы чыгъармаларыны да маданиятлыкъларын заманны излемлери бла байламлы этгендиле.

Алай сёз искусствону бийиклиги бла сыйы халкъны жашауу, аны Ата журту тынгылы суратланнганына кёре болады. Ата журтха, туугъан жерге таза сۆймеклик, ол сۆймекликни ачыкълауда усталыкъды литератураны миллет энчиликге тийишли этген. Миллетни энчилигин тынгылы суратлап, ачыкъламагъан искусство, литература халкъны ниет ырысхысына къошулмайды. Ата журтха сۆймеклик кёллендиреди жазычуну чыгъармачылыкъ ишге, ич сёзюн анга айланып айтыргъа. Инсанни къууанчы, жарсыуу да аны бла байламлыды. Ол жаны бла бек алгъа Кязим хажини поэмасы уллу ыспасха тийишлиди.

*Багдадха да, Стамбулгъа да бардым,
Мекканы Кааба ташына баш урдум.
Алай къайтханда жарлы жериме,
Анама жангыдан туугъанча болдум, –*

деп, жазгъанды бизни акъылман поэтибиз.

Неда:

*Аранда, Тюркде да айланып келдим,
Энтта Бызынгыны тауларын кёрдюм.
Манга хычыуунду барындан эсе
Жарлы элими къыйы от ийиси.*

Мёчюланы Кязим туугъан жерини юсюнден ол жылы сёзлени башха халкъланы жерлерин сансыз этгенден айтмагъанды. Ата журтуна сۆймеклик – къоншу миллетлеге, аланы журтларына да сۆймекликге бла ниет тазалыкъгъа жолду, кёпюрдю. Кязим аны терен сезген, жүрегине ол сۆймекликни нюр этген поэтди. Кесини терен ангылауун дунияны акъылман жазычуларына тенг болуп, кёп назмуларында ачыкълагъанды:

*Дуния, сен не ачы тенгиз эсенг да,
Ата юйюбюзсе сен барыбызны.*

Ол шартланы жангыдан сагъыннганыбыз, Кязим хажини бек сыйлы эстетика сайлауу Ата журтуду, миллети, миллеттуугъан жериди. Кязимни поэзиясында ариулукъну белгиси неди деп соргъанда, Ата журтуду, миллетине таза сۆймекликди, дерге тийишлиди.

*Аллах! Мени таш окъуна эт,
Алай туугъан от жагъама
Къайтармагъанлай къойма,
Къайтар сен тауларыма, –*

деп да андан жазганды.

Туугъан жери инсанны туугъан анасы кибикди; аны акъылын-эсин, фахмусун да ол белгилейди, миллет энчилигин, къылыгъын, чырайын да. Туугъан жер бла халкъ бир къадарлыдыла. Ата журтундан айырылгъан халкъ миллетлигин тас этеди, алай халкъсыз туугъан жер да тозурап, башха бет алады.

Кертиди, миллетни Ата журту жаланда мекамла ишленген, сюрюрге жарагъан жер туюндо: таулары, агъачы, ташы, суу, шауданлары, череклери – барысы да биригип, халкъны Ата журтуну къудуретин белгилеген, анга къууат, ариулукъ берген энчиликлеридиле. Алай не Шауайланы Даут-Хажини, не Кязимни поэзияларында халкъны туугъан жерини табийгъат бла байламлы ариулугъу, къудурет энчилиги суратланмайды. Чыгъармаланы жигитлери да Ата журтларыны къудурет байлыкъларындан азатдыла.

Кязим-хажини «Жаралы жугъутурун», «Суу бойнунда жангыз талчыкъгъа айтылгъан назмусун» унутуп, айтмайбыз ол сёзлени. Кёп чыгъармаларында Мёню улу халкъны жерине, юйюр жашаууна тийишли жаныуарланы, къанатлыланы кёз къарамына, ич дуниясын ачыкъларгъа тынгылы бойсундурады («Къашха ийнегим», «Парийим», «Жауур эшекге»). Ол угъай, табийгъат болумланы, ташланы белгилеге айландырып, инсанлагъа, лирика жигитине эс тапдырыргъа итинмеклиги жетишимлиди:

*Къонгур таш, къаядан тюшюп,
Ташлы терен къолда жатад.
Энди кеси къаясына
Къайтыр амалы къалмад.*

Болсада малкъар халкъны туугъан жерини къудурет байлыгъы, ариулугъу эстетика сайлаугъа толугъа, тынгылы айланып 1930 жылланы экинчи жарымындан башлап, чурумсуз а 1960–2000 жыллада болганды. Ол жаны бла биз бек алгъа Къулийланы Къайсынны, Отарланы Керимни, Зумакулланы Танзиляны, Бабаланы Ибрахимни атларын айтыргъа тийишлибиз. Ата журтубузну чёбюне, кырдыгына, ташына, таууна, гюл хансларына эс буруп, ариулукъларын да кёргюзтюп, миллетни жашауун, къылыгъын, намысын, сынагъан къыйынларын ачыкълагъан белгилеге айландыргъан поэтледиле ала. Къулийланы Къайсынны «жаралы ташын», Зумакулланы Танзиляны «гыйыны тешип ёсген гюлюн» эсибизге тюшюрсек, биз сёз искусствогъа 1970–1980 жыллада келген

жазыучула туугъан жерибизни ариулугъуна бютюн сакъдыла, деп ыспас сёз айтыргъа тийишлиди.

*Багъыртамакъ хораз жууурт
Шошлукъну чагъа кыыстау,
Эрттен жетди, бет-къл жуууп
Кёзлеуден келген кызылай, –*

деп жазады Ёлмезланы Мурадин назмуларыны биринде. Аны окъугъан адам уяна келген тангны эрттенлик, хычыуун салкынын сёзмей къаллыкъ туююлдо.

*Жеринги агъачы, ташлары да –
Сени аз да сатмаз нёгерле.
Къадарынг узакъгъа ашырды –
Ала къоймадыла ёлорге, –*

деп, бошуна жазмагъанды Бегий улу.

Литературабызны аллай энчилигин эсге тюшоре, эстетика сайлау, ариулукъ неди деп, жангыдан сагъышланыргъа керекди. Ол соруугъа алимле барысы да бирча жууап этмейдиле: кими жашау шартланы ариулукълары искусствону ариулугъундан бийикди, искусствону жашауну ариулугъу озады, башхалары уа, ариулукъ жаланда искусство бла байламлыды, ол бийикди инсанны кёзюне кёрюннген ариулукъдан эсе, дейдиле. «Жазыучу искусствону ич дуниясын ачыкъларгъа, кесини ким болгъанын ангылатыргъа бойсундуралса, белгиленеди искусствону чынты ариулугъу бла эстетика сайлаулугъу», – деп жазгъанды А. Буров.

А. Буровну бу фикирине биз сылтау излемейбиз – ол тюздю. Алай ариулукъ жаланда искусство бла байламлыды, деген оюмуну юсюнден сагъышланып, аны напчаларгъа тийишли болур. Нек дегенде, жашау, жашауну илишанлары бютюнда туугъун жерини табийгъаты искусствосуз да ариудула. Къарагъан кёзню кыуандырырча, сукъландырырча.

Жашау шартла ариулукълары бла инсанланы сейирсиндирмеселе эди (Буровну А. «Эстетическая сущность искусство», М., 1956 г. деген китабына къарагъыз), эстетика сайлауну юсюнден сёз бармаз эди. Кертиди, адамланы бир къауумлары жашауну ариулугъун эслемей да къоядыла. Иш анда туююлдо: 1930 жыллада табийгъатны ариулугъун кёп поэгле кёралмагъандыла, бюгюнледе уа жашауну, къудуретни ариулугъу бла ёхтемленмеген жазыучуну атын айтхан кыйынды.

Жашауну ариулугъун искусствону «аякъ тюбюне» атаргъа итинмеклик, айхай, жахилликди. Къудуретни илишанлары искусствону чирчиклендиредиле, аны от жагъасын къуаргъа жарайдыла, анга кёре уа ариулукъну бек бийик юлгюсюн искусствода излерге тийишлиди деп, жазгъанды А. Буров.

Бусагъатлада айныгъан илму фикир тохташдыргъаннга кёре, жашауну ариулугъун не азда эниш этерге итинмеклик терсди, ол ариулукъ кёллендиреди жазыучулары суратлау чыгъырмалагъа. Къудуретни ариулугъу искусствону ариулугъуна тенг туююлдою – илишанлары энчидиле.

Жашауду, тарых болумладаыла искусствогъа мурдорлукъ этген. Алай искусство жашауну ызындан сюркелип аны къатламайды. Искусство жашау шартланы, илишанланы жыйышдырып, суратлап, миллетни тарых, адет-тёре энчиликлерин кёргозтеди. Неда бир инсанны къылыгъын, къадарын, сагъышын, жашау жолун – барысында бирикдирип, миллетни энчилигин ачыкълагъан ниет ырысхыды. Башха сёзле бла айтханда, суратлау литературада сыфаты толугъа эм тынгылы къуралгъан инсан миллетни иги илишанларыны кюзгосю болургъа тийишлиди.

Искусство – ол жашауну ариулугъун бла жазыучуну фикирин бла къайнасын, дуняны ангылауу бла къошакъ оюмун бирикдирген ниет байлыкъды.

Алай бла жашауну ариулугъу миллетни эстетика сайлауун белгилейди. Ол ёз ариулугъу бла искусствону ариулугъуна да жол ачады, болсада экисини энчиликлери уллуду.

9. ЖАРЫКЪЛАНДЫРЫУ БЛА САЯСАТ ЭСТЕТИКА САЙЛАУГЪА ТЕНГ БОЛГЪАН ЗАМАН

Жарыкъландырыу малкъар литературада XIX ёмюрде айнып башлагъанды. Аллаи сёз искусствону къурагъанланы атлары халкъыбызгъа белгилдиле. Ол жаны бла Шауайланы Дауут-Хаджи бла Мёчюланы Кязимни чыгъармачылыкъ ишлери жарыкъландырыу литературабызны жарыкъ бетли этгендиле.

Керти, Кязим хажи жарыкъландырыучулары тизмелерине даулашсыз къошулмагъанды. Бир-бирле жазгъанларына кёре, Мёчю улу «реализм» деген жазыу жорукъну келечиси болгъанды, башхала уа – ол «романтизмни» жолу бла баргъанды дегендиле. Алай Кязим хажи аны экисинден да азат эди. Башында сагъына келгенибизча, жашау кертилик бла «реализм» жазыу жорукъ бир туююлдоюле. Кязимни поэзиясыны юсюнден жазаргъа итингенле ол эки шартны энчиликлерин толугъа ангыламай, Мёчю улуну поэзиясын «реализм» деген жазыу жорукъ бла андан байламлы этедиле.

Кязим хажи жашау кертиликни сайлап, жазгъан поэтледен эди. Бийлени, байланы, жарлыланы эм жарлылыкъ бла тенгсизликни юслеринден тынгылы сёзюн айтханды. Андан таймагъанды. Алай, тенглик бла азатлыкъгъа термилип, жазып тургъан эсе да урушну-туююшню кёрюп болмагъанды. Класс чойреликке чакъырмагъанды.

Кязим хажи инсанланы инсан этген таза ниетликни, къарындашлыкъ бла туугъан жерге сакълыкъны, сыймеклик бла тенгликни эм башха ниет ырысхыланы барысын да поэзиясында жарытханды.

Малкъар халкъ бийлеге, байлагъа, жалчылагъа бла къарауашлагъа, чанкала бла къул тукъумлагъа бѣлюнюп жашагъанына кимден да бек жарсыгъанды.

Алай кѣз къарамына кѣре уа жарыкъландырыучу болгъанды. Халкъ-лагъа тенглик берип, тюзлюк насып келтирлик жарыкъландырыуду деп, анга толу ийнаннганды. Терен билимли, бийик окъуулу инсанла чыгып халкъны бирикдирирча, къорууларча болмагъанына инжилип жашагъанды:

*Бѣрюле чапхан сюрюуча,
Жашайбыз биз, къоркъа, юрке,
Баиша болмайын, ушайбыз
Иесиз къалгъан сюрюуге, –*

деп да поэт андан жазгъанды.

«Бизге аллай бийле керек эдиле» деген назмусу да анга шагъатды. Окъуулу, тюз ниетли, диннге ийнанган бий, миллетге башчылыкъ этип тенгликни сайларыкъ эди деген оюмну ачыкълайды Кязим хажи. Кюнде-кечеде билимлерин ъсдюрюге, окъуп турургъа, ол фикирине табынып, кѣп назмула жазгъаны къайсы бирибизге да белгилиди:

*Китаплагъа устады,
Ёз халалым Къанийтат.
Кюнден бир сѣз окъусун
Уллу къызым Хадийжат.
Окъуй-окъуй турсунла
Айшат бла Хафийсат.
Жокъду жерни юсюнде
Окъуудан сейирлик зат*

Кязимни Арабстандан юйге жазгъан къагъытындан

Алай бла XIX ъмюрню ахырында малкъар халкъны ниет ырысхысында жарыкъландырыу литератураны тѣрелери тынгылы тохташхандыла. Малкъар халкъны башха жарыкъландырыучуларыны атларын айтмай, Шауайланы Даут-Хаджи бла Мѣчуланы Кязимни поэзияларын эсге тюшюрсек окъуна азлыкъ этерик туююлдо.

Болсада жарыкъландырыу (просветительство) деген сѣзню магъанасын хар жерде бирча ангыламайдыла. Тюзюн белгилегенде уа, Европа къыраллада аны магъанасы кенгди. XVIII ъмюрню экинчи жарымындан башлап, XIX ъмюрню 30 – чу жылларына дери жарыкъландырыу орус литератураны фикирин, сыфатла къауумун белгилеп тургъанды. Шимал

Кавказны сёз искусстволарында ол кеч айныганды – XIX ёмюрню ахыр онжыллыкларында. 1917 жылдан сора Совет кыраллык тохташханы бла байламлы Шимал Кавказны литератураларында окъуу, билим алыу аланы баш эстетика сайлауларындан бири болады. 1917 жылгъа дери жарыкъландырыуну юсюнден Шимал Кавказны жазуучулары айтып, тежеп турган оюмлары бла жангы кыраллыкны ол жаны бла бардырган ишлери толу келишгенлерини магъанасы уллу эди.

Жарлылык бла жахиллик жунчутуп, кечинген халкъла энди башларына эркиндиле, артыкылыкладан азатдыла, деп кыралны саясатына толу ийнанып анга кёре ишлерге, жашаргъа итинмеген жазуучула аз эдиле. Совет кыраллык тохташхандан сора окъургъа, билим алыргъа аз санлы миллетле онг табып, анга итиниулуклери ёсгенди. Шимал Кавказны жазуучулары, айта келгенибизча, жашауну ол жанына тынгылы эс буруп, кёп чыгъармаларында инсанланы окъургъа чакъыргандыла. Алай бла XIX ёмюрню экинчи жарымында Шимал Кавказны халкъларына жарыкъландырыуну ниети кенг жайылган эсе, энди 1920–1930 жыллада ол жангы жолгъа чыгып, *миллетлени эстетика сайлаулары* болады. Мёчю улуну, ингушлу Бековну, абазинли Табуловну, къумукълула Магоммадовну, Салаватовну, ногъайлыла Абдулжалиловну, Булатуковну чыгъармачылык ишлери анга шагъатдыла. Сёз ючюн, Кязим хажи XIX ёмюрню ахыр онжыллыкларында окъургъа чакъырган назмуларыны төрелерин 1920–1930 жыллада айнытып, бютюн тынгылы назмула жазады:

*Билимден ахшы зат жокъду,
Билгенни жүреги токъду,
Билим душманлагъа окъду
Андан къачган – жокъдан жокъду.*

Неда:

*Билим, ат болуп, чабады,
Къуш болуп, кёгде учады,
Чабакъча, тенгиз тюбюнде
Батхан кемени табады, –*

деп, жазады Мёчюланы Кязим «Окъуюкъ» деген назмусунда.

Жарыкъландыругъа баш магъана бергенин Кязим «Пионерлеге», «Окъуу иште»... дегенча назмуларында да ачыкълагъанды.

Анга кёре «Жарыкъ» деген ангылам поэтни суйген, терк – терк къатлагъан сёзлеринден бириди: «Жарыкъ жашау», «Ма, жарытып кюн да тийди», «Кёзюбюзге келген жарыкъ», «Жарыкъ чыракъ жандырган», «Жангы жарыкъ» дегенча.

Жарыкъландыруу ниетлерин ачыкълай, Шимал Кавказны жазуучулары кёп тюрлю инсанланы сөлешдиредиле. Поэмала, повестыле

болсун, сахна чыгъармала, романла – быланы барысыны да авторларыны атларындан лирика жигитле, сюрюучюле, тиширыула, окъуулула, неда унугъуп тургъан инсанла сёлеседице. Юлгюе айтханда, къарачайлы Байкъулланы Дауутну «Залийхат» деген поэмасыны жигитлеринден бири – къарангы тиширыу адамлагъа былай насийхат этеди: «Окъугъуз сиз, кече-кюн демей, окъуп билим алырча заман эртте жетгенди. Эс бурмагъыз эски, чирик адетлеге. Биз энди кишиден кьоркьурукъ туююлбюз. Бизге эски дуния кьойгъан кирни жаланда окъуу бла билим бла жууарыкъбыз».

«Жазыу, илму бла биз жангы жашау кьууарбыз, билимге термилген суусабыбызны кьандырыбыз, акъ, ариу дуниягъа ишчилеге бет бурдурубуз, азат жашаугъа алгъыш эте» – деп жазгъанды чеченли поэт Дудаев.

Ол магъананы ачыкълагъан назмуланы жазмагъан Шимал Кавказда хазна поэт болмагъанды. Сёз ючюн, абазинли Т. Табулов («Школа», «Къууанчлы жашау»), кьумукълула А. Магоммадов («Жангы заманны атламлары», «Таулу кьызлагъа насийхат»), А.П. Салаватов («Жаш тёлгюе») ингушлула Т. Беков («Келигиз окъуюкъ», «Окъуу»), А. Озиев («Къызчыкъ», «Жарыкъгъа барадыла») эм башхала.

Шимал Кавказны поэтлери окъууну, билим алыргъа итинмекликни азатлыкъгъа, насыпха бла тенглик ючюн кюрешге тенг эте эдиле.

Кертиди, шималкавказчыла жангы кьыраллыкъны идеологиясына асыры ийнанып, жангылыч атламла этмегендиле дерча да туююлдю. Аны айтханыбыз: жангы кьыраллыкъны идеологиясы озгъан жашауугъуз къарангы эди, кесигиз а жахил, «Совет власть» энди сизни жарыкъ жашаугъа чыгъарады деп, тежей эди. Поэтле ол тежеуню толусунлай къабыл кёрюп, озгъан заманларын сёгюп, къарангы, кюйсюз дунияча кёргозтгендиле. Адети – тёреси огъурлу эди, муслийман дин юйретгенча инсанла бир бирлерине иги эдиле, бир бирлеринден аш-сууларын кьызгъанмагъандыла деп, эслерине алмагъандыла. Ол угъай, ёз миллет энчиликлерин сындырып, аманлап жазууну инсан борчха санагъандыла. «Кийиклик, кюйсюзлюк, огъурсуз адет, озгъан заман – къарангы кече», – деп жазгъанды чеченли поэт Нурдин Мурзаев («Талада» деген назму).

Неда:

*Аман адетни уа
Уругъуз да, жагъыгъыз
Орунуна игисин тыгъыгъыз!
Бутакъларын ууатагъыз,
Багуиха атыгъыз,
Къара кесеу этигиз,
Жерге терен кёмюгюз.*

Къарачайлы поэт Къалай улу Аппа

Анга кёре уа жангы кыраллыкны саясаты бла келген заман насып берген заманча ангылашына эди, бир тюрлю къара тамгасы, чуруму болмагъан. Ол миллетлеге жаланда жарыклыкъ, билим, окъуу берген заманча ачыкъланыргъа тийишлиди деп, анга ийнаннгандыла жазыучула. Къаранглыкъ бла жахилликден – дуния жарыгъына, окъуугъа – алай эди жазыучулары ангылаулары. Ол тюрлю ангылау, дуниягъа кёз къарам белгилей эди поэтлини эстетика сайлауларын да.

Литератураны ол энчилигин белгилей, жарыкъландырыуну сайлагъан жазыучула барысы да Совет властьха дери жашауну алай ангылап, 1920–1930 жыллада да ол жазыу амалгъа бойсунадыла деп, чеклениу жахил оюм болур эди. Аны айтханыбыз, литературагъа совет власть тохташхандан сора келгенле барысы да жарыкъландырыучула туююл эдиле, болсада аланы асламы заманны тежеуоне бойсунуп неда жарыкъландырыуну бек кыйматлы ниет ырысхыгъа санап, эстетика сайлаулары жарыкъландырыугъа тенг этгендиле. Сёз ючюн, Шогенцуков Алий, Геляланы Рамазан, Будаиланы Азрет, Байкъулланы Даутт литературагъа 1920–1930 жыллада келгендиле. Алай бир къауум чыгъармалары А Шогенцуковну «Мадина», «Къыш кече», Геляланы Р. «Къанлы къалым», Будаиланы Азретни, Ургенланы Азретни, Байкъулланы Д. эм башхаланы назмулары бла поэмалары, Хочуланы С., Гуртуланы Б. хапарлары 1920–1930 жыллада тохташхан эстетика сайлауну төрелерине бойсуннгандыла. Ниет тазалыкъ бла намысха сакълыкъ, билимге итинмеклик дегенча шартла инсанлыкъны энчи белгилеридиле деген оюмдан азатланып, жашаугъа башха кёз къарам тохташмагъан заман эди 1920–1930 жылла. Жазыучула жигитлерини сыфатларын, къадарларын ол оюмгъа кёре ачыкълай эдиле. Къарачайлы поэгле бла къара сёз бла жазгъанла барысы да аллай фикирни айныта эдиле, деп эсгертеди Къараланы Асият (Караева А. Очерки истории карачаевской литературы. М., Наука, 1966. С. 49–50). Юлгюге, чыгъармаланы атлары окъуна шагъатлыкъ этедиле: «Келигиз, жахилликден азатланайыкъ» (Боташланы А.), «Къанлы дерт» (Гебенланы И.), «Окъуу билимди» (Алийланы У.), «Бир тиширыуну бушуулу къадары» (Аппайланы Х.).

Бу сагъынылгъан чыгъармала, дагъыда башха жазыучулары хапарлары, повестьлери – барысы да муслийман диннге, озгъан заманнга, адет-төрелеге сёгюу салгъан чыгъарамаладыла. Насийхатлыкъ этип, инсанланы акъыл-балыкъгъа юйрете, жангы дунияны махтап, халкъланы озгъан жашауларын «кюйсюз, адамланы унукъдургъан, къарангы дунияча» кёргюзте эдиле. Анга кёре ол тюрлю чыгъармаланы сюжет жиплерин, чойреликлерин белгилеген «жарыкъ дуния бла къарангы» дуниядыла. Сёз ючюн, ингушлу жазыучу А. Гойговну (2. Дахкильгов И. Ингуш литература. Грозный 1975 жыл. 46 бет) очерклерин алыгъыз неда Ульбашланы А. («Унутмабыз»), Татталаны М. («Жалчылыкъгъа юч кере сатылгъан къарт») деген хапарларына къарагъыз.

Класс чюйреликледен азатланып, жангы жашауға махтау, озгъан заманга жаланды сёгюу тежеп жазарға итинмеклик 1930 жыллада кыйсы миллетни келечисине да төре эди. Юлгюге, Хочуланы Салихны «Мудак жаш», Кациланы Хабуну « Къарт Саид», Этезланы Омарны «Осман бла Лейла», Алий Шогенцуковну «Кертме терекни тюбюнде», Байкъулланы Даутну «Бекмырзаны жашауу» деген чыгъармаларын алыгъыз. Алада башхалык эсенмейди.

Ол жаны бла Шимал Кавказны сёз искусстволарында поэма кыстау айныгъан жанрға саналады. Анга кёре кырачайлы поэгле Каракотланы И. «Бай бла жалчы», Уртенланы А. «Эфенди бла ёлюм», «Кулак бла жалчы», «Сюлеменни суратха письмосу», Байкъулланы Д. «Жалчы жашчык бла кулак», малкърлы поэт Будайланы А. «Алгын», ногъайлы Абдулжалиловну Ф. «Кёпню кёрген Къобан», кълмукълу Хануков Х. «Гёлюнгю» деген чыгъармалары 1930 жыллада окъуучулаға белгили болгъандыла. Аланы барысын да бирикдирип, бир бирге ушатхан диннге бла озгъан заманны төрелерине, байлаға бла бийлеге кыжаулукъду. Жахилликге хорлатып, динни, эски адетлени тузагъында тургъанланы азатларға, жангы жашауну магъанасын аныгълатырға итинип, ол ишни баш борчларына санай эдиле литератураны от жагъасын кырагъан поэгле бла жазычула.

Сёз ючюн, Каракотланы Иссаны «Бай бла жалчы», деген поэмасында бай хакъ бермез муратда кълун ёлтюрюп кыояды. Байны аман бетли этер ючюн Исса кыра бояуладан башхаларын излемейди. Алай ол кыйсы поэтни да төреси эди.

1920–1930 жыллада Шимал Кавказны жазычулары озгъан заманларына бла миллет адетлерине, жарсыуга, асыры ёч эдиле.

Бизни адетлирибиз, төрелерибиз жахилдиле, кырангылыкъны тузагъындадыла деп, дунягъа кёз кырамын ачыкълайды ингушлу сахначыла. Тишируга жангы кёзден кыарарға, чирик адетлени тамырларын кырутургъа керекбиз, дейдиле.

Кеслерини тырман, сёкген сёзлерин, жарыкъландырыуга чакъыруу ниетлерин Шимал Кавказчыла, жигитлерин тиллендирип, аланы атларындан эшитдирирге итингендиле. Поэмала да, романлада, сахна чыгъармала болсун – жазычуланы атларындан дин ахлусу, кыойчу, малчы, лирика жигит, жалчы, тишируу, окъуулу инсан болсун – барысы да сёлешип, ууаз берип, жарыкъландырыуну тежейдиле. Сёз ючюн, Байкъулланы Даутну «Залийхат» деген поэмасыны жигити быллай насыйхат этеди:

*Окъугъуз кече-кюн да окъугъуз.
Окъуп билим алырға, аныларға
Заманла келгендиле,
Эски, чириген адет-тёреге*

*Эс бурмагъыз.
Энди биз кьоркьурча адам жакьду
Эски, чирик заман бизге кьойгъан
Кирни,
Жаланда окъуу бла, билим бла
Тазаяллыкьбыз.*

Алай бла 1920–1930 жыллада Шимал Кавказны сёз искусствосун айнытыргъа итинген жазыучулары *эстетика сайлаулары* такъыр болгъанды. Ала барысы да саясатха бойсунуп, саясатны кесин эм ол тежеген класс чойреликлени, окъууну, билимни сайлагъандыла. Анга кёре, суратлау чыгъармала ушашлыкьдан азатланып, миллет энчиликни жолуна тюшалмай, кёп заман ашыргъандыла.

10. ЭСТЕТИКА САЙЛАУНУ ЖАНГЫРЫУУ

Эстетика сайлау, ариулукьгъа бла азирейликге багъа бичерге итинмеклик жазычуну фахмусуна кёре айныгъанды. Алай поэтге табийгъат фахму берсе да, дуня кьудуретин толусунлай кёрюп, фахмусуна кёре ачыкьлап башлаялмайды. Аны сылтауу кёп тюрлю жашау окуяла бла байламлыды. Былайда сынаусузлукь бла жашлыкь аз сылтаула тьойюлдюле. Болсада жазычулукь иште бек улуу чырмауладан бири кьырал идеологияды, саясатды. Бютюнда усталыкьлары тохташмагъан поэтле саясатха ийнанып, анга табынсала.

1920–1930 жылла да уа, айта келгенибизча, малкьар халкьны жазычулары жаш эдиле, жангы кьыраллыкьгъа ийнанып, аны саясатын махтаугъа борчларынача къарагъандыла. Анга кёре, кьырал саясат аланы *эстетика сайлаулары* болгъанды. Алай чынтты фахмулу адамны жазычулукь къайнасы идеологияны ызындан барып да турмайды, тийишли жолун табып, башхаладан алгъа закийлик энчилигин белгилейди. Сёз ючюн, 1930 жыллада айныгъан малкьар поэзияны эсибизге тюшюргенде, кимден да алгъа Къулийланы Къайсынны бла Отарланы Керимни атларын айтабыз.

Къайсын жангы жашауну сыйламагъанды деп, айталлыкь тьойюлбюз. Алай насийхатны жолу бла узакь баралмазын да уста ангылагъанды. Жангы жашауну, жангы адамны кёргюзтюрге керек эди. Къалай бла? Ол соруугъа жууапны Къайсын кёп излегенди. Халкь жырла жаш поэтге чыгъармачылыкь кёзлеуледен бири болгъандыла. Алай излеуну жолунда жетишим болур ючюн жашау сынау, жашауну диалектика бирликде кёре, ангылай билиую Къайсында алыкьа ол шартла жокь эдиле. Бир тюрлю артыкьлыкь, душман да болмагъанча, жашау анга

сыйдам жолча кёрюне эди. Поэт жашауну жаланда бир жанын-жарык жанын кёре эди. Жашауну ол жарык жанын шарт кёргюзтюр ючюн поэт аны озган заман бла тенглешире, бир кыаум назмуларын алай жазганды. Болса да поэт излеуден талмаганды. Заманны адамын, аны сыфатын, илишанларын кёргюзтюр амал излей «Арбачы», «Къойчу», «Жылкычы» дегенча назмуларын жазганды. Малкыар поэзияда ала жангы сёз эдиле. Жаш поэт кырал саясатны махтаудан азатланып, жашауну сейир шартларын, кишилик, жигитлик дегенча илишанларын сайлау этеди. Кыайсыны 30-чу жыллада жазылган назмуларында жашау, айтханыбызча, диалектика бирликде ачыкыланмай эсе да, ала чынтты поэзиялай кыаллыкдыла, шатыкылыклары бир заманда да тас этмезле. Ала барысы да фахмулу поэтни кыолу бла жазылгандыла. Ол жаны бла Кыайсын кимден эсе да М. Лермонтовха бек жууукду.

Фахмуну жютюлюгю уа жаш поэтке аны бийлеп турган кыуанчы сезимин окыучусуна билдирирча кёп амал излетгенди. Аны ючюн болур, поэт бир кыаум назмуларында табийгыатны алакат сурагларын береди, ала бла байламлы бирге поэзиясына табийгыат бла адамны байламлыклары кёргюзтген тема киреди.

«Табийгыат бла адам» – ол дуня литератураны эрттегили эм баш темаларындан бириди. Кёп белгили орус поэтке табийгыат бла тенглешире, адамны кыарысуз, амалсыз кёргюзте келгенди. Сёз ючюн, Тютчевни назмуларына кыарагыз. Неда Кыайсын кесине устазга сайлаган поэтледен бирлери – Лермонтовну «Спеша на Север из далека» деген назмусун алыгыз. Мында табийгыатны деулюгю, уллу кючу, адамны уа кыарысузлугу шарт кёрюнеди. Энди жашауну жарыгы табийгыат бла адамны байламлыкларына уллу тюрлениуле салганын жаш поэт кимден да иги эсегенди. Аны назмуларына табийгыатны кесине бойсундурган, кыаялада жол излеген, кыутурган суулагга бой салдырган жигер адамла киреди. Поэтни кюрегин ала бийлейди, ала бла ёхтемленеди:

*Машина барады кыысыр кыая ичи бла,
Аны ишлегенди таулула –*

деп жазганды.

1930 жыллада Кыулийланы Кыайсын бла Отарланы Керим эстетика сайлау этип, поэзияны алача жангыртырга Шимал Кавказда хазна киши базырмаганды. Сёз ючюн, Кыайсыны «Тау суучукну жыры», «Эртгенлик кыарчык», «Эшекге минип барган жашчыкны жырычы» дегенча назмуларын алыгыз. Кыулий улу сайлаган табийгыат шартла, жашау болумла кёзге артык урунурча туюл эселе да, уллу поэзияны тиргизирге азлык этмегенди. Гитче, аз шартдан чынтты поэзияга атлам жаш поэтни эстетика сайлау да анга кёре жангырганды.

Миллет жашауну, миллет жашагъан къудуретни ёзеклерине эс буруп, ала бла байламлы лирика жигитни ич дунясын ачыкълауда усталыкъ малкъар поэзияда угъай, Шимал Кавказны литератураларында жангылыкъды. Ол жаны бла артыкъда «Тау суучукъну жыры» махтаулуду. Аныокъугъанланасламы, олугъай, Къайсыннга жораланган статьялада окъуна назмуну жаланда суучукъну зынгырдап, къыстау саркъгъаны туудургъан сунуп жазадыла. Алай назмуну борчу башхады: ол адам бла табийгъат чынтты шуёхла болгъанларын кёргозтеди. Малкъар халкъны поэзиясы саясатдан азатланып башлагъаны кёргозтеди. «Табийгъат бла адам» деген темагъа поэт къаллай жангы ангылау къошханын сезер ючюн юлгюге «Эшикде къар жауады» деген халкъ жырыны Къайсынны «Эрттенлик къарчыкъ» деген назмусу бла тенгледиррге керекди. Эски халкъ жырыны лирика жигити къарны жаугъанына терезеден мугурайып къарайды. Бичен, отун жокъ, суу келтиррге къыйынды. Байгъа уа андан не – аны къарны токъ, къайгъысы да жокъ. Жаш поэтни лирика жигити уа жангы къарны, сыйлы къонакъныча, аллына чыгъады.

Алай бла, Къайсын нени юсюнден назму этсе да, ол аны жашауну къууанчын, къудуретин, миллет энчилигин ачыкъларгъа бойсундурады.

Болсада Къулий улу жетишимлери бла тынчаймагъанды. Сынауу, усталыгъы ёсе баргъаны къадар, жашауну кенг эм терен ачыкъларгъа итингенди. Аны ючюн а лириканы чегин бузуп, лиро-эпикалы чыгъар-малагъа кёчерге керек эди. Олсуз поэтни ауазы, халкъыны ауазыча, эшитилмез эди.

Къайсынны ал назмуларында окъуна эпосну шартлары эслендиле. Ол жашауну жаланда ёз атындан ачыкълау бла чекленмей, башхаланы атындан, аланы сыфатлары, ич сезимлерин ачыкълаугъа эс буруп, эртте башлагъанды. Поэтни жашау кертиликни жолуна чыкыгъанын белгилеген шартладан бири «Кюн кюйдюрген къолла» деген назмуду. Бу чыгъармасы урунган адамны сыфатын ачыкълайды, поэт эстетика сайлауну толулугъуна кёчгенди десек, терс айтмакъ. Бу назмуда белгиленген ызланы поэт «Къоншуларым» деген назму къауум бла да айнытып, лирика бла эпосну бирликлерини бийик даражасына жетгенди. Ол эстетика сайлауну байлыгъыны шарты эди. Гитче халкъны поэзиясын уллу, кенг жолгъа чыкыгъанын белгилеген шарт эди.

Малкъар халкъны эстетика сайлауну жангыртып, анга кёре поэзиясын да кенг жолгъа чыгъаргъан Мёчюланы Кязим, Къулийланы Къайсын, Отарланы Керим эдиле.

Отарланы Керим, къадары тынч болмаса да, литературабызгъа, жашауубузгъа, халкъына, дунягъа терен сыймеклигин, жарыкъ ауазын, таза ниетлиги келтирген поэтди.

Керим 1930 жыллада «пролеткульт» поэтлени төрелерине эс бурмагъанды неда къыралны саясатын сансыз этгенди, дерге жарамаз. Алай биз

бюгюнледе аны поэзиясына багъа биче, класс чюйреликlege, душман-лагъа жораланнган назмуларын да унутмайбыз. Болсада 1930 жылланы экинчи жарымында Отар улу ариулукъну белгилеген шартланы сайлау этип лирика (ачыкълaу) урукъну илишанлары аны фахму энчилиги бла тынгылы келишгенлерин кѣргюзтгенди. Анга кѣре поэтни туугъан жерине, аны табийгъатына кѣзбаусуз сюймеклиги бла кѣз къарамыны жютюлюгю лирикасына энчи бет алдыргъандыла.

Жаухар минчакъ тизулеча,

Келирле жаз зурнукла-

деп жазады ол.

Жюреги жерин, халкъын кюсей турмаса эди, поэт назмуларын, кюн таякълача, жюрекни жылытхан тизгинледен согълamaz эди. Таза сюймеклиги, анга туугъан журтуну шош макъамын, халкъыны жырын ангыларгъа дайым болушханлай келгенди. Алай сюймеклигин ангылатыр, анга окъуучусун ийнандырыр фахму кѣплеге берилмегенди. Фахму бла сюймеклик Отар улуну лирикасыны эки къанаты эселе, халкъы бла табийгъат – жюрегидиле, эстетика сайлауду. Аны ючюн болур, поэт бла табийгъат бири бирини тиллерин ангылайдыла, экисини да арасында жашырын сѣз жокъду. Поэт анга, керти шуѣхунача, ийнаныулу къарайды – тау аязчыкыгъа кѣлюнде бек багъалы сѣзюн, сезимин ышанып, сюйген кызына келечиге жибереди. Тау аяз а аны башын шош сылайды, татлы жукъусундан уятады. Андан да татлы затланы юсюнден шыбырдайды, нохтабаугъа тийишли хапарла айтады.

Туугъан жерине сюймеклик адамны кѣзюн жютю этеди, бирсиле кѣралмагъан, эслеялмагъан шартланы эслетеди. Поэтге «поэт» деп да аны ючюн айтылады. Керим поэзиягъа ал атламларында окъуна уллу искусствогъа тийишли назмула жазып, окъуучусун жангы умутха учундургъанды. Жаш назмучуну поэзия дунясы ариулукъдан бай, жарыкъ эди да ол жашауну бютюн жарыгъын, къудуретни кенгин, адамны игисин кюсетгенди. Отар улуну аллай шош, суратлау лирикасы XX ъмюрде 30-чу жыллада малкъар литературада уллу жер алгъанды. Ол чакъырыу поэзиядан эсе кючлю болуп, къурау ишин, борчун толтургъаны белгилиди. Поэт окъуучусуна кѣргюзтген дуния «жашил жыйрыгъын кийген» дуния эди, анда «балли терекле къурмач кирик» чакыгъандыла, терезе аллында бутакыгъа къонуп, «акъ ѣшонлю чыпчыкъ» чууакъ эрттенликни уята эди. Ол дуния «жашнагъан жайлыкълaдан», «жалау излеген кийикледен», «чаришге баргъан тайладан» да, «семиз тууарладан», «кбая ыранлада айланнган эчкиледен» да толук эди. Поэтни жашаууну хар тюрлениуюне, шартына тийишли ат, бояу таба билген энчи усталыгъы XX ъмюрню 30-чу жылларыны ахырында ачыкъ белгиленнгенди. Кѣз кѣралмагъан, къол сезалмагъан затлагъа, болумлагъа сыфат берип, жан да салып, ала-

ны окъуучусуна туура кѣргюзтгенди. Жаз башына хорлата баргъан кыш анга «къарт ыннача», чегетледе агъаргъан къар – «жюн устуккулача» кѣрюннгендиле. Жылы желчикни ол «чѣрчек тайчыкъгъа», бийик-сырт Кавказны «буугъа», къош къатында чыкынжиклени уа «бернеге басынган къатынлагъа» ушатханды. Алай байды поэтни эстетика сайлауу.

Суратлау кючю тохташмагъан, оту жангы тиргизиле башлагъан малкъар поэзиягъа Керимни поэзиясыны къошулуу, къарыусуз саусузгъа къан къуйгъанча, магъаналы эди. Литературабызны айныу жолун билгенлеге аны ангылатыр кереклиси жокъду. Отар улу жашауну жарыкъ жаныны юсюнден асламыракъ жазгъаны дунияны толусунлай терен, диалектика бирликде кѣралмагъандан туюнюл эди. Жайлыкълада малла не ырахат отласала да, аланы ызларындан бѣрюле марап айланнганларын, къыз бла жашны къууанч жырларына адамланы бары да бирча сойюп тынгыламагъанларын поэт уста билгенди. Колхозчула жаз башында сабан сюрген эселе, башхала уа, жүректери ол сюрюлген жерден къара болуп, сюрюучюге, сабанчыгъа дерт тутхандыла. Таукел поэт кесини кючюне, тюзлюк ниетине базынып, жашырын душманын ачыкъ сермешге чакъыргъанды: *Аман хомух! Киши эсенг – чыкъ бери, Барайыкъ да, сермешейик аулакъда, Къоркъакъ эсенг а – жолумдан тай кери. Кишилик жокъча, бет да жокъ къоркъакъда.*

Поэт быллай сѣзлени керексиз омакълыкъгъа айтмагъанына битеу жашау жолу бла, иши, кылыгъы бла да ийнандыргъанды. Душман туугъан жерини кырдыгын, гюлюн малтар умут этгенде, ол отха арсарсыз киргенди, ауур жаралы болгъанда уа, совет халкъны душманына дерт жетдирирге, «дагъыда алгъа бир атлам этип», алай жыгъылгъанды. Насыпха, къолундан шкогу тюшгенде, къаламы тюшмегенди, урушну ахырына дери аскерчилей къалгъанды. Урушну къыйынлыгъы, оту, сабийлени, аналаны инжиулери аны факхмусун бютюн чыныкъдыргъандыла. Бусагъатда биз, окъуучула, ол жыллада туугъан, айныгъан литературагъа къарай, «Малкъар поэт Отар улу уруш салгъан къыйын борчланы тынгылы толтургъан жазыучуланы ал сатырларында баргъанды», – деп да андан айтабыз.

* * *

Отарланы Керим литературабызгъа келген жылланы эсепден чыгъарыргъа, неда жаланда кюйсюзлюкню бла артыкылыкъны семиртген жыллагъача къарап, багъа бичерге кѣпле ѣчдюле. Алай хар заманда да тарых тарыхлай къалыргъа керекди, аны кеси оюмунга керип, анга кѣре буруп, тюрлендирип, киши да муратына жеталмагъанды.

Биз да жалгъан сѣзден бла жалгъан даудан азат болургъа борчлубуз. Аны айтханым 1930 жылла Совет халкъланы жашауларында уллу ыз къалдыргъандыла, демекликди. Бир жанындан къарагъанда, мюлк

терк ёсюп, айныгыяны кертиди. Жюзле бла саналгъан фабрикле, заводла, электростанцияла, жангы шахарла ишленип. Эл мюлкню колхозлагъа бла совхозлагъа бирикдириую да кыстау бардырылган заман эди ол. Колхоз-совхозлагъа биригиуню юсюнден бусагыатлада киши да иги айтмайды. Алай эл-мюлкню ёмюрге болмагъанча кыстау бурулгъанлары, адамла да ол терк атламланы жаратып, керти да кенг, жарык жашау кърала турады, деп толугу ийнанганлары белгиледи. Аны бла бирге 1930 жыллада социально-саясат жашау, идеология кыатылыкъ кесини зорлукъ ишин этип, адамланы душманлагъа бла сатхычлагъа юлешиуюден артха турмагъанды. Болсада ол кыйын жыллада жамауат заманны къара бетин къралмагъанды, иги илишанларын – эл мюлкню атламларын, адам табийгъатны бойсундурургъа итиннгенин а, кърюп, коммунист партиягъа, совет къраллыкъгъа махтау берир ючюн къралмагъанды. Совет жазычула, поэтле да артыкъ сагъайып, къралны «ишлерине» кир кьондуралмагъандыла.

А. Твардовский, Н. Тихонов, М. Исаковский, А. Сурков, П. Антокольский, В. Луговской дегенча айтхылыкъ поэтле окъуна 1930 жылланы тарых жүрюшюнде бир тюрлю шарайып эслеп, ишекли болгъан эселе да абери сездирмегендиле. Ол жылла малкър халкыны литературасыны эстетика сайлауун белгилегени сейир туюлдо.

Совет властха чурум излегенледен бири О. Мандельштам эди да, ол окъуна 1930 жылла сейир жылладыла, инсанланы тирилтген, алагъа кърулукъ этмей, учунмай киши да бир жанында тураллыкъ туюлдо деп, жазганды анасына аталгъан письмосунда.

Отарланы Керим 1930 жылланы жарыкъ ёнюне, саясатны бла властыны идеологиясына толугу ийнанып, совет жазычуланы асламы сайлагъан жолгъа туюшюн, чыгъармачылыкъ ишин алай башлайды. Кёп фахмулу жазычуланы бийлеген, къанат къакъдыргъан къруанч халлы «совет жашау» аны да бийлеген эди.

«Чыпчыкъ жырлайды» деген назмусунда жаш поэтни жүрек хошлугъун, жарыкъ сезимин бла «социализм» ниетни тазалыгына ийнанганы толугу ачыкъланады. Чыгъармада жашау чюйреликни бир ёзеге, илишаны окъуна эсленмейди. Жырлагъан чыпчыкъ поэтни жырлагъан жүрегини белгисиди.

Отарланы Керим – сынауу аз, жаш жазычу эсе да, жашаугъа кёз кърарамын, сезим къралайын ачыкъларча тийишли суратлау мадарла бла бояула сайлауда усталыгъы, фахмусу да алдамайдыла. Ол угъай, поэтни хар суратлау-ачыкълалу сыфаты къруанч сезимни белгисича ангылашыннганын айтыргъа керекди.

Жашил дарий жыйрыгъын

Кийип, жаз да жетгенди,–

деп жазады поэт.

Назмуну саулай алып къарагъанда уа, аны эмблематикасы – (энчи суратлау белгилери) быллай боллукъду: «бахчада балли терек кърумач кибик чакъгъанды», «жырыкъ ёнлю чыпчыкъ», «жаз кюн», «акъ ёшюн-чюгон», «чууакъ эртген», «жангы кюн».

Быллай сыфатла бирге жыйышып, Керимни назмусуну кюйюзюн согъуп, омакълап-жасап, жангы жашауну огъурлулугъун кёргозтедиле. Жангы жашау, кертда дегенлей, поэтлени барысына да «жангы кюнча», «эртгенлик чууакъча», «чагъа тургъан балли терекча» кёрюне эди. Отарланы Керим да совет къыраллыкъны аны ишлерини, тарых кыстаулугъуну бла кызыл байрагъыны жырчысы эди. Поэтни «Къар суула» деген назмусу да анга толу шагъатды, ол да жаш жырчыны жюрек урунууну, таза ниетлиги бла совет властха ийнаныуну белгисиди. «Чыпчыкъ жырлайды» деген назмуну бла «Къар сууланы» эмблематикаларын тенгледирсек, окъуучу башхалыкъ эслерик туююлдо.

Сёз ючюн: «жарыкъды тау сууланы жыр тартыулары», «кюмиш кьонгурочукъла зынгырдайдыла», «терк согъадыла къар суула къууанч ёнлю тартыуларын».

Эки чыгъармада да жарыкъ, къууанч макъамланы, ёнлени къулакъ эшитирча этерге итинип алай сайлайды Керим суратлау бояуланы. Музыканы, жарыкъ тауушланы кесини бийик ийнаныууна бойсундуруп.

Айхай, былайда жаш поэт кимни алдай эди, жашауну жаланда ол халдеми кёре эди, огъесе кёз къарама мардалымы эди, деп сорургъа да боллукъду окъуучу.

Аллай соруугъа жууап излей, жалгъан сёз айтыргъа тийишли туююлдо: башында белгилегенибизча, 1930 жылла алдаулу жылла эдиле, кыыстау алгъа баргъаны бла халкъланы, тыш къралланы да сейирсиндирген. Бусагъатлада ким не десе да, ишге, урунуугъа, къыралны кючлерге миллетле ал бургъанларын жашырыргъа жарамаз. Ол себепден, Отарланы Керим такъыр, неда мардалы кёз къарамамыны ызындан баргъанды демеклик терсди. Заман къанатлы эди, тап алай туююл эсе да, адамла анга ийнанып эдиле да Керим заманны ол къанаты бла учаргъа баз болуп жазгъанды чыгъармаларын. 1930 жылла дуня литератураны тарыхына ёмюрледе унутулмазлыкъ жазычуланы кьошханды (М. Исаковский, М. Шолохов, А. Фадеев, К. Федин, К. Симонов, А. Твардовский. К. Паустовский). Ала барысы да совет власть жомакъланы керти шартлагъа айландырады, жашауну жаннетге тенг эте турады, деп ажымсыз ышанып жазгъандыла. Отарланы Керим да аладан бири эди. Фахмулу поэт, чынтты лирик, болсада заманына толу ышанган. 1930 жылла инсанны урунургъа кёллендирген заман эди да жазыучула да юйюр, от жагъа жылыудан, жан тынчыкъдан эсе къырал жумушлагъа бек табынган жигитлени сайлап, алагъа жоралагъандыла чыгъармаларын. Алгъа алланган, къум аулакъланы гюл бахчалагъа айландырыргъа базынган, учунган

адамлагъа. Отарланы Керим да жазыучуланы бла поэтлини ол къауумун-
да эди. Аны лирика жигити да бийик умутлу инсанды, жашауда терслик
бла артыкълыкъ хорланнганына ийнаннган.

*Кёкню кёк тенгизинде акъ булутла,
Желтеклеча, кетип баралла жюзюп.
Аланы ызларындан а – умутла
Барадыла, мында къалалмай тёзюп*
Булутла

Башха жерде поэт былай жазады:

*Тыялмазла умутланы
аларын
Палахла, ата онгуна-солуна.*

Бийик умутлу жигитле умутларын кёзлери бла кёргенле, насып-
ларыны жүгенлеринден тутуп, ёхтемленнген адамла – Отарланы
Керим аллайланы юслеринден жазгъанды, кишиге кёзбау этип угъай,
жюрегинден ийнанып. «Насып ючюн туугъандыла дуниягъа жюреклери
сую, кую билгенле», – деп жазгъанды поэт.

Ол ётюрюкдю, алдауду, деп да киши даулашаллыкъ туююдю. Къайда
да, не заманда да тарыхны чархын бургъан, мюлк-ырысхы мажарып
берекет къурагъанла урунуудан къачмагъан адамла болгъандыла. Бир
къырал къурулуш ишден, борчларындан къачханланы къубултуп, махтау
салалмагъанды. Къыраллыкъны бла таза умутланы, ниетлени оу этген –
ишсиз-кюйсюз айланнганла, киши къыйыны бла кечинирге итиннгенле
болгъанлары кимге да белгилиди. Совет къыраллыкъ, урунмагъанлагъа
ариу кёзден къарамагъанды.

Отарланы Керимни 1930 жыллада жазылгъан чыгъармаларында
социалист, бютюнда, колхоз жашау махталады, мал, мюлк-ырысхылыча,
бай-берекетлича ачыкъланады ол. Сёз ючюн, поэт «Жайлыкъда» деген
назмусун байлыкъ бла моллукъну кёргюзтген шартланы тизмелеринден
къурагъанды: «чыннгыл къая ыранлада отлайдыла эчкиле» сабыр
отлайды кюй суюруу жашил чатны толтуруп, Чегетде отлайды жылкы,
«саулукълу ийнекле отлайдыла тикде, бузоула, кырдыкдан тоюп,
жатадыла къол бойнунда», дегенча. Къошха къарагъан, мал кютген,
жау-бишлакъ этген эллиле уа барысы да къайгъысыздыла, жарсыусуз,
дунияда, кертда, кюйсюзлюк бла артыкълыкны тамыры юзюлгенча.
Керимни назмусунда окъуучу сыбызгъы сокъгъан, чаришде ат
чапдыргъан, къол таш атхан, бишлакъ, май сыкъгъан адамланы кёреди.
Тап, малла, жаныуарла окъуна, жашауда токълукъдан сора бир тюрлю
чурум къалмагъанча кеслерин алай жюрютедиле.

*Бузоула, кырдыкдан тоюп
Жаталла кьол бойнунда.
Бойнакь парий да арлакьда
Жатады, чырмамай жукь.*

«Жай эрттени» деген чыгъарма да поэтни ырахатлыкь сезимине бойсунуп жазылганды. Мюлк-ырысхылы, берекетли жашаугъа фатыуа этилип:

*Таулула келелле таудан,
Ташлы жолну тигелей.
Эшекле – бишлакьдан, жаудан
Ауур жюкю жёбелей.*

Жай эрттени

Быллай назмула жашау шартланы жыйышдырып, философия даражагъа жеталмай эселе да, кертиликге алданып, аны ызындан баргъанлары ётюрюк туююлдо. Башында сагъынып озгъаныбызча, 1930 жыллада кёп миллетли совет литератураланы баш жигити урунууну адамы эди да Отарланы Керим колхоз жайлыкьлада бла кьошлада байлыкьны санап, кёргюзтюп, аны болушлугъу бла уа таулуланы иш кёллюклерин, урунууда чыныгъа билмегенлерин кёргюзтюрге итинеди: поэт муратына жеталмайды, деп да айталлыкь туююлбюз. Башха жаны бла къарагъанда уа, идеология жазыучуладан не излегенин да эсге алмай жарамаз. Анга кёре, Къулийланы Къ., Отарланы К., Гуртуланы Б., Шахмырзаланы С., поэзияларыны баш жигити урунган, кыраллыкьгъа табынган адамды.

Белгилей тургъаныбызча, социально-саясат сапарыш, суратлау – эстетика мардалыкь да 30-чу жыллада бел къатдырып, тынгылы тохташхандыла. Отарланы Керим жаш заманлада. Былайда дагъыда бир сагъынылыр зат: Керим литературагъа келген жыллада кыраллыкьны саясаты чыгъармачылыкь ишледен суратлау даражаны неда эстетика бийикликни излеп, жазыучуланы ырбынга тыймагъанды. Ала излеген жаланда «тюз ниетге бойсунуу» эди, совет властьха табынып, ол бардыргъан, ызлагъан эсе да, тежеген жолну тутаргъа, махтаргъа борч эди.

Анга кёре, Отарланы Керимни лирикасында жашау чюйреликле жокьдула, ала сыйдамланыпдыла, деп дау айтырча туююлдо. Отузунчу жылланы излемлери поэтни назмуларына ёз мухурун салгъаны, аны суратлау-ачыкьлау мадарлары анга бойсунганлары кертиди. Юлгюге, биз башында сагъынган эки назмуда Керим этим сёзлеге кёп эс бурады. Алай этимлени сайлауу суратлау-эстетика мардалыкьдан озмайды. Чурум, чюйрелик неда кюрешни бир тюрлю белгиси да болмагъан жашауну кёргюзтедиле. Жер юсюнде бар умутла толуп, тарых да тохтап, уюп къалгъанча. «Олтуруп», «толтуруп», «отлайдыла», «жаталла»; «иш кьоюм», «сютле уюп», «жатады», дегенча (*Жайлыкьда*). Башха тюрлю

этимлени сайлап жазса да, ала да кюрешсиз жашауну моллугъун, ырахатлыгъын чертирге бойсунадыла. «Жай эрттенлик» деген назмуну этим сөзлери быллай эмблематика кыраидыла:

«Кыызарта», «узата», «сюрюулени кыуалай», «жарык жырлай, кыуана», «жолну тигелей», «жөбелей».

* * *

Отузунчу жылда совет литературалагъа кыйын жылда болгандыла. Идеология, социально-саясат кытыллыкъ бла эстетика жахиллик аланы айныу жолларын такыр этгенди. Суратлау-эстетика марда, излем да алыкъын алаша эдиле. Айтханыбызча, жазычу, поэт кырал ниетни кыбылап, анга чурум тюшюрмей кыраса чыгъармасын, дау айтылмаганды. Анга кёре уа жазгъан адамла тынч жанрланы сайлагандыла (жыр, частушка дегенча), неда насийхат сөзге, чакъырулагъа алдангандыла. Бютюнда насийхат, публицистика халда жазылгъан чыгъармала аз санлы миллет литературала да улуу жер алгъанлары барыбызгъа да белгилиди. Иш аны бла да чекленмейди. 1930 жылда орус пролетар поэтлини литературагъа энди келе тургъан жазычулагъа назиралары асыры кючлю эди – кёп миллет поэтле «пролеткультчуланы», Д. Бедныйни бла В. Маяковскийни юлгюге алып жазгандыла. «Пролеткультчула уа социализмни ниетине не бек табынгъан эселе да жахил поэтле эдиле, сайлагъан жоллары да жахил. Ала айтханга кёре, социализм литератураны келечилери адамны инсан энчилигине эс бурургъа керек туюл эдиле. Аны энчи жашау жолуна, миллетине, энчи ич сезимине бла дуниясына. Жаза эсенг кёпчюлюкню (коллективни) сайла да аны психологиясын ачыкъла, «пролетар» жазычуну борчу олду, деген оюмгъа табынып, чыгъармаларын да анга бойсундургандыла.

Орус пролетар поэтлини (Гастев, Обрадович, Герасимов, Филипченко, Полетаев) назмуларында бла поэмаларында «Мен» деген сөзге жер табылмаганды – чыгъармаларын «биз ишчиле», «биз жарлыла», «биз пролетарла» деген сөзле бла башларгъа ёч эдиле. Суратлау мадарла сайлаулары да анга кёре болганыны юсюнден айтыр кереклиси жокъду. Ёз атларын, энчиликлерин ыспассыз этип, букъдуруп, кыра халкыны, жамаутны, «битеу дуния пролетарланы» атларындан сөлөшгенди окъуучулары бла, аланы атларындан чакъыра эдиле революцияны, социализмни ниетине кертчи болургъа, неда класс душманланы боюнларын бурургъа.

Литература бла искусство не заманда да миллети, тарых-жашау, кылыкъ – ылыкъ энчиликлери шартлангъан инсанны кючю, болушлугъу бла жамаутны, халкъ ниетни, аны ич дуниясын ачыкълай келгенди. Суратлау чыгъарманы баш борчу да олду! Бир затны юсю бла (жигитни) тарых,

миллет неда жорукъ кыйматы болган илишанланы кѣргюзтюрге. Орус «пролетар поэтле, жазычула» да миллет, тарых, кыйлыкъ энчиликлери белгиленмеген жигитлеге жоралагандыла чыгъармаларын. Адамлыкъны бла инсанлыкъны жаланда социально-саясат, класс кѣз кыарам бла ѳнчелегендиле, класс сезимни марда этип. Анга кѣре жигитле «пролетарлагъа», «ишчилеге», «жарлылагъа» бла «капиталистлеге», «кулаклагъа» юлешингендиле.

Аны айтханыбыз: 1920 бла 1930 жыллада миллет энчилиги болмаган чыгъармала кенг жайылгандыла. Бютюнда Октябрь революцияга жораланган литературалада. Ичлеринде орус литература баш болуп. Кѣп миллет жазычула да (чеченли, ингушлу, кыабартылы, ногъайлы жазычула дегенча) орус литератураны ол юлгюсюне таянгандыла, аны ѳлчемге тутуп. Сѣз ючюн, Шахмырзаланы Саидни «Жюз жылланы биз кюрешдик» деген назмусуну эмблематикасы быллайды: «биз кюрешдик», «эркинликге биз чыкыгъанбыз», «бизни кенг кыыралыбыз», «энди зулму кѣрмебиз», «эркинликни кишиге бермебиз».

Назмуда кѣп кыатланган сыфат «биз» деген сѣздю. Алай поэт «биз» деп кимге айтады, бармыды аны миллет, тарых энчилиги, кыйсы жамауатны атындан кыарганады жазычу? Ол соруулагъа жууап жокъду.

Кыарачайлы поэт Батталланы Абдул-Керим «Кызыл аскер» деген назмусунда былай жазады:

*Къан ичиую губулары ташладыкъ жолдан,
Тенгликни кызыл байрагъын
Иймейбиз къолдан.
Бу берилген эркинликни
Бизден киши алмаз,
Ма биз кызыл аскерчилени
Аскер хорламаз.*

Бу тизгинлени жазган поэтни миллети кимди деп сорурга боллукъду. Орус поэтмиди ол, дюгерли, кыабартылы, огъесе кыарачайлымыды?

Айтхан кыйынды. 30-чу жыллада аллай назмула кѣп жазылгандыла, барысы да бир бирге ушаш, энчиликсиз. Аллай назму тѣрелени Къулийланы Кыйсын бла Отарланы Керим, – бир заманда кыабыл кѣрген эселе да, ызларындан кѣп бармагандыла.

Табийгъат, къудурет берген фахму, жютюлюк жаш поэтлеге жайма тизгинледен, назмуладан терк азатланырга болушханды. Анга кѣре уа, сѣз ючюн Керим жаланда малкыар поэзияны угъай, битеу да Шимал Кавказы поэзиясын жангыртханладан, аны чынтты лириканы жолуна тюшюрген поэтледен бири болганды. Кѣзбаусуз айтханда уа, ол жаны бла Отарланы Керим уллу Россейни бек махталган поэтлери бла тенг эди, дерге керекди. Аны энчи белгилегенибиз, Шимал Кавказы кѣп

миллетлерини поэзиялары «биз», «сиз» деген белгисиз сёзлеге хорлатып, тунчугъуп тургъан 1930 жыллада миллети, тарыхы, кылыгы, сезими да шартланган «мен» деген сыфатха кенг жол ачанды, демекликди. Ёз атындан сёлешип, кёз кырамын, жашауга берген багъасын, ич сезимин ачыклаган лириканы тёресиди, жашау жоругу. Алай поэзияны ол жашау тёресине кыйтарыгъа «минглени» атындан сёлешмей, жангыз инсанны сыйын, кыйматын кётюрюрге кёпле базиналмагъандыла. Шимал Кавказы миллет литератураларында Къулийланы Къайсын бла Отарланы Керим кимден да алгъа базыннгандыла ол магъаналы атламлагъа.

11. ЭСТЕТИКА САЙЛАУДА БИРЛИКНИ ЖОЛУ БЛА

Эстетика сайлау неда ариулукъга бла азирейликге кёз кырамын инсанны (жазыучу) фахмусуна бла энчилигине бойсунуп бармайды. Ол ниет ырысхы асламында заманны излемине кёре тюленеди. Жазыучу фахмусун халкъны, сыйсегиз а, кыралны жюрюшуне бойсундуругъа борчлуду. Сёз ючюн, халкъга, кыралга кыйынлык келсе, сёз искусство анга кёре бет, жюрюш аллыгы кыйсы бирибизге да белгилиди. Аны айтханыбыз, кыйынлык жунчутхан халкъны жырчысы, кыйынлыкны сансыз этип, кыуанчны кылу болгъанлай жашаса эди, аллай жырчы, жазыучу миллетни уланына саналмаз эди. Заман кыаллай эсе да, жыр да аллай болургъа тийишлиди, деп бошуна айтмагъанды Адам Мицкевич. Артда, урушну жылларында, Къулийланы Къайсын да ол фикирни эсгертгенди.

Кыралны кыйын жылларында ариулукъну азирейлик алышындыргъаны да белгилиди. Юлгюге, уллу Ата журт урушну ал жылларында (1941–1942) кыралган поэзия анга шагъатды. Биз былайда жаланда малкъар халкъны литературасын энчилеп айтмайбыз. Сёз халкъларыны поэзияларыны юсюнден барады.

Урушну кыйсызлюгю, кемсиз уллу палахын, совет халкъны эрлиги, аны Ата журтха сыймеклиги бла душманны кёрюп болмаулугу, была барасы да малкъарлы эм орус поэтике да кёллендирген жашау болумла эдиле. Адамлык борчларын толу ангылау, халкъына, Ата журтларына да кереклигин терен сезиу алагъа жангы бояула, суратлау мадарла излетгендиле. Сёз ючюн, ол жаны бла Къулий улу да не тохтау, не уллу кёллюк болмагъанды.

Аны хар поэтика, поэзияга жораланган назмулары аз туюлдуле. «Бюгюн назмун», «Мен билеме», «Керим Отаровха», «Поэтле» дегенча назмулары искусствону юсюнден сагъышларыдыла. Аланы окъуй, биз поэт адамлык борчуна кыалай кырагъанын ангылайбыз.

Таукелликни, жашаугъа терен сүймекликни ачыкълауну искусствону баш борчларыны бирине санайды. Алай жашауну жалаңда айбат жанын кёргюзтүп чеклениуну да унамайды. Насыпны татыуун ангылар ючюн, аны биргесине палах да жюриогенин билирге керекди. Хорлау къаллай къыйынлыкъ бла келгенин кёралмагъан анга къууаналлыкъ да туююлдо. Поэт кесини адамлыкъ борчун жашау кертиликни кем, эниш этмей, къарагъа – къара, акъгъа – акъ дей билиуде кёреди, сагъынганыбызча, «Мицкевични «жашау къаллай эсе да жыр да аллай болсун» деген сёзлерин бек сюеме», – деп да ол андан айтханды.

Уруш халкълагъа келтирген къыйынлыкъ, ол тёкген къан поэтни поэзиясын жарсыулу, къайгылы этгенди. Алай, Къайсын, «сен къайгылы ишлеге асыры кёп жер бересе дерик тырмачыла да табыллыкъларын уста билгенди. Болсада, чынты эрлик, кишиликти омакълыкъны излемейди. Поэтни ангыламында жашауну керексиз сыйдам этип кёргюзтюу, аны кем, жарлы этгенге тенгди. Адамны юсюнден толу хапар айтмау – ол къарысузду демекликни магъанасын тутады. Андан болур, автор урушну ал жылларында къызыл къаннга боялып баргъан эрликни кёргюзтгенди. Жолну сыйдамын, тынчылыгъын излегенлени кёрюп болмаулугъуну юсюнден ол «Мен билеме» деген назмусунда жашырмай айтханды.

Болсада уруш жыллада поэзияла миллет энчиликлерине кёре айнырдан алгъа, совет къыралны бир жазуу хатха бойсунуп, душманнга налат сёзлерин алай айтхандыла Анга кёре, жазуучулары сайлаулары да бир эдиле: Ата журтларына сүймеклик бла сакълыкъ, душманнга къажаулукъ. Поэтле ачыкъ сёзню сайлап, аны болушлугъу бла немец уучлаучулары жашау жолларын юзерге чакъыра эдиле. Юлгюге, «Аны ёлтюр», «Атака» (Константин Симонов), «Ур душманны» (Вера Инбер), «Атаканы аллында, «Биз ант эте эдик» (Отарланы К.), «Ант», «Эшитигиз, таулула» (Къулийланы Къ.), «Уу жилияны эзерге» (Гуртуланы Б.)

Ата журт урушну ал заманында совет халкъланы ниетлери бир эди, поэтлени жазгъан назмуларыны энчиликлери жокъ эдиле. Сёз ючюн, фашистлени бетлерин ачыкъларгъа жоралангъан назмулары атларын алайыкъ: «Не тюшгенди уу жилияны эсине» (Будайланы А.), «Кётюрюлгенди совет халкъ уу жилияны башын эзерге» (Залийханланы Ж.), «Жерибизге къара уу жилия кирди» (Гуртуланы Б.).

Жазуучула, поэтле да 1920–1930 жыллада, фольклорну төрелери бла хайырлана, кеслерини, халкъны да жүреклерин чёкдюрюрча, табалгъан осал сёзлерине кёре къурагъандыла чыгърмаларын: немецлиле – «гитлерчи сылыкъ башкесле», «хуппегиден кёпген лохбайла», «жкийиргенчи уу тиш маскеле», «тонгуз жухлула», «аракъыдан кёпген къутургъан итле», «сылхыр харамла», «начасла», «обур къуртхала». Анга кёре, душман бла жүрешген совет халкъ – пелиуанды, залимди, уллуду, хорлаулуду. Ол душманнга ачы ауруу тийдирирча батырды, кючлюдо, «анга къан сийдиричады», «жерге кёмерча, батырды».

Гуртуланы Бертни 1941 жылда жазылган «Уу жилянны эзерге» деген назмусунда душман «кѳан тырнакѳлы, кир гаялы, кеѳ мытыл кѳан жухлу, харам кѳанлыды».

Кациланы Хабуну «Халкѳыма» деген чыгѳармасында душман – «мачала кибик», «битли фашистле», «ит жюреклиледиле». Залийхан улуну «Уруш жылларында» немецпиле – «адам кѳандан тоймагѳан жилян», «Уручула, ит фашистле, тонгуз гумхотлула».

Кѳыйын кюнле поэтледен ачыкѳ, жютю публицистика сѳз излегендиле. Публицистиканы болушлугѳу бла ачыкѳлагѳан ниет, жюрек жарсыу, ачыкѳ ант, халкѳы ючюн жанын – кѳанын аямазгѳа хазырлыкѳны билдириу – была барысы да Кѳайсынны («Палах келген сагѳатда», «Поэтни налаты») назмуларыны энчи шартларындыла.

Алагѳа ушагѳан назмула кѳуралыу жаны бла экиге бѳлюнедиле. Биринчи кесегинде поэт уруш кюйдюрген, ойгѳан табийгѳатны, жашауну суратын бере эсе, экинчисинде кѳрген затлары кѳозгѳагѳан сезимни ачыкѳлайды. Сѳз ючюн, «Палах келген сагѳатда» деген назмуну ал бѳлюмю «кюйген элле, уруш жели сууутхан ожакѳла» деген кѳз кѳрген шартладан кѳуралып, палахны суратын береди. Экинчи бѳлюмюнде уа поэтни уруш кюйсюзлюгю кѳозгѳагѳан сезимлери, жюрек сѳзю ачыкѳланады:

*Туугѳан жерим! Кѳаным-жаным да сенид,
Ёмюрге сени жашынгма, поэтинг*

Бийик ауазлы, публицистика мадарланы хайырланган назмуларын да поэт шуѳхуна, тенгине, Ата журтуна, жерине, халкѳына айланып айтады. Алай ол тюрлю суратлау, публицистиканы борчу, мураты хар заманда бирча туююлдо. Бир-бирледе ала назмугѳа жумушакѳ лирика ауаз, мудах макѳам береди («Керим, санга кѳууана ѳсгенме мен, бюгюн а бушуунга кюеме мен»). Башха назмуда уа ол ыз, амал поэтни эрлик ауаз бла сѳлешгенин билдиреди.

Кѳайсынны ачыкѳ сѳзлю назмулары ата журтну, халкѳыны, сыйлы жерини аллында жашы ант этген, жюрек инжилиуон, соймеклигин, ачыуун, сагѳышларын да билдирген халда алай жазылгѳандыла. Поэт хар жюрек уруун, сезим шартын жашырмай, ачыкѳ сѳз бла айтады. Болсада поэтни аллай назмулары бизге бир заманда да «жаланнгач» назмулача эшитилмегендиле: аны сылтауу авторну сезимлери бла аланы кѳозгѳагѳан жашау болумланы байламлыкѳда суратланганларыды. Юлгюге, «Поэтни налаты» деген назмуну алайыкѳ. Ол ачыкѳ сѳзлюдо. Алай назмугѳа лирика жигит кѳре келген жашау шартла («Суюнучем ариу ийисин садланы», «Кюйген садлагѳа кѳп кѳарагѳанма»), эркин кѳошулгѳанлары бла байламлы поэтни сѳзлери, ауазы, лирика жумушакѳлыкѳын тас этмейдиле. Урушну биринчи кюнлеринде, биринчи айларында Отарланы Керим да

назмула жазганды. Болсада ачыкъ сёзлю намулары аны уллу лирикагъа тенгдиле.

Поэт бир-бирде намуларын сёз усталаны сёлешиу төрелери бла хайырланып, ариу да, тап да эшитилирча къурайды. Кертисин айтсакъ, аны ачыкъ сёзлю лирикасы орус поэтлини публицистикаларындан энчи туююлду. Отар улуну «Ант» деген назмусу В. Инберни «Родина, отомстим» деген назмусу бла тенгешдирип къойсакъ да ол фикирни ангыларыкъбыз.

Поэт биреуге, бир затха айланып айтыу, ийнандыруу амалланы, саясат чакъырыула бла эркин хайырланады. Алай Керим къайсы амалны тюз кёрсе да, аны намулары асламысында аскерчини антыча, чакъырыуча бошаладыла.

Керексиз къычырыу, къургакъ сёзлюлок Отар улуну ачыкъ сёзлю лирикасына тийиншли туююлду. Эштада назму тизгинлерин поэт кеси сынагъан, кёрген, жүреги бла ётдюрген жарысулагъа кёре къурайды.

Сёз ючюн, «Биз хорлайбыз» деген назмусу. Ол ачыкъ сёзлюдо. Аны биринчи төрт тизгини жумушакъдыла. Поэт мамыр, ырахат жашауну юсюнден тынч, сабыр халда айта келеди да, уруш тунчукдургъан кюнлеге жетеди, ала поэтни сарыуун, къанын къайната. Ахырында уа душманнга налаты, топ атылгъанлай, атылады: «Фашист» деген къаргъышлы сёз къурур, къанлы къолу сабийни татлы жукъусун бёлмез.

Бир бирин терк-терк алышындыргъан кёп тюрлю ёнле поэтни намуларыны төрелеридиле. Аланы арасында «Сау къал» деген назмуну биринчи юч тизгини хапарлауча айтылады, төртюнчюде – поэтни сёзю ачыкъды. Ахыр төрт тизгини биринчи эки тизгини да хапар айтханча жазылып, къалгъан экисин а аскерчини чакъырыуу алышындырады. Алай бла поэт, «мен» демеклиги бла кесини ич дунясын, сезим байлыгъын ачыкъларгъа итине, ол тюрлю-тюрлю ёнлени бирикдирип, байламлы этеди. Поэтни «мен» демеклигинде ачыулануу, масхара этиую, жумушакълыгъы да, тансыкълыгъы да биригедиле. Душманны хорларыкъларына ишексиз ийнаныу да эсленеди. Аланы барын да бирикдирип ючюн поэт ачыкъ сёзню сайлайды. Аны публицистикалы намуларын окъуй, заманны ахшы ниетли адамыны сыфатын да кёребиз. Ол партия бла халкъ, туугъан жерге суймеклик, халкъны шуёхлугъу дегенча белгиле бла сагъыш этеди. Туугъан журтну къадары ючюн, тынгысызды, керти жашыча, аны къууанчы, бушуу бла да жашаргъа сюеди.

Эшитемисе, Россия? Санга сёлешеди жашынг.

Жаным, къаным бла да мен сениме ёмюрге!

Сени палахдан къутхарыуу къайгъылы сагъышым,

Къууанч эсе – бирге, бушуу эсе да – бирге!

Эшитемисе, Россия

Урушну жылларында айныгъан халкъларыны поэзияларыны эстетика сайлауу Ата журтлары, туугъан жерлери болганды. Кертиди, не заманда да жазыучула чыгъармачылыкъ ишлеринден Ата журтларын кери этмегендиле, не заманда да ол бек кыйыматлы эстетика сайлаулары болуп турганды. Алай аны азатлыгъына кьоркьуу, кыйынлыкъ келсе, анга сакълыкъ бла суймеклик кѣп кере ёсюп, сѣз искусствону жюрюшюн, суратлау-ачыкълау энчилигин да толусунлай белгилейди. Аны айтханыбыз – Ата журт урушну жылларында туугъан жерине терен суймеклигин ачыкъларгъа, аны юсюнден жазаргъа итинмеген поэт тапхан кыйынды. Къайсынны лирикасы да туугъан жерине кызыуу суймекликни, анга табыныуну лирикасыды. «Эгечиме», «Жерим», «Алтын угъай – жерим манга», «Сени письмоларынг», «Биз атакадан сора» деген эм башха назмула поэтни жүрек жарсыуун, сезимлерин, жерине термилиуюн, аны ючюн тынгысызлыгъын, бийик ёхтемлигин – барысын да бирча сылтаусуз, толу ачыкълайдыла. Аланы кьозгъагъан, туудургъан, узакъда къалгъан ата-аналаны, къарындашланы-егечлени жери жазыучуну бешигиди. Къанлы сермеш поэтге «Ата журт» деген сѣзню магъанасын алгъындан эсе терен ангылатханды, бютюн жууукъ этгенди. Ата журтунгу багъалау – аны хар ташын, терек бутагъын, топуракъ тугулун багъалай билиудю. Ол себепден, поэт туугъан жерини юсюнден жаза туруп, бек алгъа Чегем элни арба жолларыны, тауда кийик ызланы юсюнден жазады. Туугъан жер – ол поэтни сабийлигинде чабып айланнган жерлеридиле, халкъ жырны биринчи эшитген ата юююдю, таулу жашчыкъла жалан аякъ этип чапхан элледиле. «Ата журт» деген сѣзню магъанасын поэзиясында шарт кѣргюзтюр ючюн Къайсын кеси сынагъан кѣп тюрлю жашау болумланы суратларын эсгериулеринде бирикдиреди:

*Кавказ! Жатханма кьургъакъ дорбунунгда
Башымы къяа гыйысына салып,
Сюелгенме ёрюшлю сыртларында,
Жабышмакъ кьойчу таякъгъа таянып.*

Авторну туугъан жерине жораланнган назмулары, башында айтханыбызча, кѣп тюрлю сезимле бла байламлыдыла. Алай поэт энди аланы ачыкъ сѣз бла билдирмей озгъан кюнлени жеринде ахлулары бла мамыр жашауну, тау табийгъатны эсине тюшюредди. Ала поэтни ачыкъ айтырын кем этмейдиле. Хар эсин тюшюрген окъуучугъа унутулумазлыкъ сурат, кѣз кѣрюрча энчи белги да береди. Ол угъай, кѣз кѣралмай, адам жаланда эсине келтиракъ болумланы окъуна поэт шартсыз кьоймайды. «Чегемни башында чууакъ кѣкча, тазадыла айтханларынг», неда: «Да ол ийнаныу тешилгенди, солдат шинелча, окъла бла».

Бир-бир назмуларын а, поэт озган мамыр кюнлени илишанларын, жюрегине жууукь суратланы тизе алай кьурайды. Ол назмула тууган жер, Ата журт деген ангыламланы толуга эшарт эте, поэтни тынгысызлыгын, суймеклигин, мамыр кюнлеге термилиуюн кергюзтедиле.

12. АТА ЖУРТХА СЮЙМЕКЛИК – ЭСТЕТИКА САЙЛАУНУ ЭНЧИЛИГИ

Уллу Ата журт урушну жылларында айныган совет кьыраллыкны поэзиясында эки жазуу хат белгиленгенди. Айта келгенибизча, урушну ал кюнлеринде (1941–1942) поэтле душманнга налат берирге, аны кюйсюзлюгюн ачыкьларга итинип, ич кьайналарына бойсунгандыла. Анга керемиллетлени поэзиялары миллет энчиликлеринден азат поэзия эди. Чакьыруу, налат сезлени сайлау, кьаргьыш – была барысы да поэтлени чыгьармачылык ишлерин бир бирге ушатхан илишанладыла. Сёз ючюн, орус, кьалмык, кьарачай, кьабарты халкьланы поэтлени назмуларын эсибизге тюшюрсек, энчилик шартларына эс бурурча туююлдуле.

Алай урушну жылларында абызыраулукь селейип, хар не да сабырланып башлагьанында, поэтле чакьыруу, кьаргьыш назмуладан бла душманны жаныгьандан азатланып, тууган жерлерине, жашауга сабыр кёз бла кьараган чыгьармалага керечидиле. Бююнледе аллай назмуланы окьуй, уруш болумланы, халкьны жигитлерин да бир инсанны кьадаарыны, сыфатыны болушлугуу бла ачыкьларга поэтле онг тапханларын ангылайбыз. Сёз ючюн, Сырнауш (Гуртуланы Б. «Билчи, сырнауш»), Болат (Шахмырзаланы С. «Кьара кюнледе»), Махти (Макьитланы С. «Жигит тауула»), Залийханланы Ж. «Чалбаш генералы».

Башында сагьыннганыбызча, уруш эм башха жыллада да Ата журтха суймеклик бла сакьлыкь сёз искусствода бир заманда сууумагьандыла. Алай энди урушну экинчи жарымында (бютюнда 1943–1944 жылларында) Ата журт деген сёз аны миллет энчилигине керем айтылады. Ата журтну кьудурети шартланырча тийрени сыфатын кьуарарча суратлау-ачыкьлау мадарла бла хайырланадыла поэтле, жашаган юйлерини босагьаларындан башлап, тууган жерини кенглигин белгилеген, кёзге урунган ташына, агьачына дери. Ол жаны Кьулийланы Кьайсынны поэзиясы, битеу да Шимал Кавказны поэзиясы бла тенгешдиргенде, айырмалыды.

Аны сылтауу поэтни сагьышларыны, сезимлерини теренликлеринде болур. Терен сезим адамны жюрегине жолну тынч табады. Кьайсын назмуларында «мудах тау жолла», «жюкленнген эшекле», «тау кьушла» «кьар тешледе берю ызла», «чинарланы шууулдаганлары»,

«сабийлигимде кийиучю чабырларым», «биринчи ачхан китабым» дегенча сёзлени тизип, фикирин алай ачыкьлайды. Поэтни хар бир сёзю кызыу суюмеклики белгисиди, хар биринде Ата журтну, туугъан жерини огъурлу сыфаты кёрюнеди. Поэт аланы кьоруулар ючюн уруш этеди. Совет жазыучула туугъан жерлени белгилерин, сыфатын, кече кюн да эслеринден кетермей, бютюн таукел сермешгендиле.

Ал атламларында окъуна Къулийланы Къайсын табийгъатны, аны ёзеклерин излеуде жютюлюгюн кёргюзтген эди. Энди уа усталыгъы, жашау шартлагъа сакълыгъы бютюн ёсгенди. Поэт хапарлаугъа, тегерекде кёз жетген болумлагъа сакъды. Аны айтханыбыз, табийгъат, жашау сурат, сезим, фикирден бийикди дегенлик туюлду: алай туугъан жерини шартлары адамны жарсыуларын, сагъышларын бютюн толу, эркин ачыкъларгъа болушадыла. Къайсынны поэзиясында аллай тюрлениулге «Фронтда жаз», «Урушну суратлары» деген назму къауумлары да тынгылы шагъатлыкъ этедиле. Поэт къандан кёпген жерде жангы кырдык ёсюп келгенин эслейди. Кырдык къабырланы юслеринде, бомбаладан къалгъан уруланы къабыргъаларында ёседи, душман топланы ызларын жабып. («Кырдык»). Поэтни назмуларында биз тот баса башлагъан немец танклада къанатлыла уяла ишлегенлерин, кукукну, иесиз къалгъан терек бахчалада кьургъакъ шинтиклени да кёребиз. Поэт къар агъартхан тот быргъыланы эм алагъа тыянып тургъан сагъышлы солдатланы юсюнден да жазады. Мамыр жашауну шартларына, белгилерине сакълыгъы ийнеклени кьургъакъ эмишеклеринде («Ийнек») жарылгъан ызланы, кюн жылтыратхан муююз кыйырларын, топ чачылгъандан сора уа терек бутакълада олсагъат кычыра тургъан кукукну къан тамычыларын да эслерге болушады.

Къайсынны назмулары кёз кёрюрча шартладан, илишанладан толудула. Аланы туудургъан мамыр жашаугъа термилую, жерге табийгъатха терен суюмеклкди. Ол назмулада не ант этиу, не чакъырыу жокъду. Алай чыгъармалада кёргюзтюлген суратла мамыр кюнле ючюн сермеширге таукеллендиргендиле. Поэт мамыр жашауну белгилерин, илишанларын эслей, урушха налат бергенди, аны кюйсюзлюгюн кёргюзтгенди. Айхай да, жайлыкъладан желинлери кызып къайтхан ийнекле, къанатлыла, жырлай тургъан булбул, къар да алай таза, акъ болгъан дуняда, уруш кюйсюздю деп, ачыкъ кычырыргъа неге керек эди. Поэтни суратлары мамырлыкъгъа татлыкъсындырадыла. Ол асламында кёп шартланы жууукълашдырып, бир тизгиннге салып жазгъаны да анданды: «танкла – гюлле», «топ улугъан тауушла», «къанатлыланы, булбулланы жырлары», «танкда уя ишлеген чыпчыкъла».

«Фронтдагъы жаз», «Урушну суратлары» деген эм башха назму къауумланы хар сураты туугъан жерине, аны сабанларына, булбул жырларына, сёдегей жауунларына, шош жаугъан къарына да таза суюмек-

лигиди. Ол назмулада биз урушну кьанын, окоп жашауну кыйынлыгын, ачдан инжилген сабийлени, юйсюз, от жагъасыз кьалгъан кьартланы шургулукъларын да кёребиз. Алай поэт не тюрю кыйынлыкъланы, палахланы юсюнден жазса да, Россей халккы эрлигин, таукеллигин, келлик улуу хорлауну нюр жарыгын унутмагъанды.

Уруш жыллада Къайсынны усталыгъы ёр жол бла айнып тургъанды. Аны усталыгъы бир ыз бла айнымагъанын айтыр кереклиси жокъду. Ол малкъар поэзияда кёп тюрю жанрны жангыртып, аягъы юсюне салгъанды.

Уруш жыллада усталыкълары ёсген поэтлени эсге тюшюргенде, А. Твардовскийни, О. Бергльцни, Н. Асеевни, А. Кешоковну, Б. Куашевну, Отарланы Керимни атларын энчи айтыргъа тийишлиди.

Усталыкъ, эстетика сайлау жаны бла да Къайсын бла Керим бир бирге жууукъдула. Керти, Отар улу уруш этген инсанланы, табийгъат бла туугъан жерни бир бирден айырмагъанды. Ата журтун кьоруулай, ачыгъан неда жоулгъан аскерчича, табийгъат шартла, жерни ташы-агъачы, береги – барысы да ачып, инжиледиле. Сёз ючюн, «Эменни топ окъ юзгенди» деген назмусу.

Топ окъ аудургъан эмен терекни юсюне акъ кыйынчыкъ ийилгенин кёргюзтеди поэт. Ол «билеклерин узатып» аны «акъ ёшюнюне кысаргъа термиленча» сюеледи. Быллай сурат ёле тургъан солдатха ийилип жиягъан санитар кызыны эсгертеди. Башха назмуда уа («Акъ кыйынчыкъ») шош сюелген кыйынчыкъ душманны хорлап келеген солдатлагъа кьууанып, жиягъан кызы бла тенгleshдириледиле.

Суратлау мадарланы, тенгleshдириулени сайлай, поэт бушууну бетин кёргюзтеди. «Кюйген орус эл» деген назмусунда асмакъда ёлюклекча, кьараладыла кюйген тал терекле, деп жазады. Ызы бла поэт итге эс бурады. Бир жаны юйютюлген, топ тауушла сангырау этген итге. Ол «Не кьууанмады. Не юрмеди бизге. Кёремисиз не этип кетди фашист? – дегенча, кьарайды кёзюбюзге».

Л. Толстой «гитче шартлагъа» улуу магъана бергени белгилиди. Чынтты искусство жазычу эслеген «ууакъ шартладан» кьуралады дегенди ол.

Суратлау чыгъармада гитче шарт жокъду – ол магъанасыз туююлдо, ол «суратлау бирликни» керекли ёзегиди, – дегенди М. Щеглов. Л. Толстойну жигитлерини кьол кымылдаулары, жюрюш энчиликлери бош белгиленмейдиле, ала жигитни жүрек сырлары бла бирге келишедиле.

Къара сёз бла жазылгъан чыгъармалада «аз затчыкъланы» магъаналары алай улуу эсе, поэзияда бютюн терен магъананы ангылатырыкдыла.

Ачыкъллау назму ташдан ишленнген суратха ушайды, дейдиле бир-бирле. Аны бла байламлы гитче ызыкъ окъуна лирика назмуну бузуп, неда игилендирип кьояргъа боллукъду.

Отарланы Керим чыгъармачылык ишинде «гитче шартны» сайлауда уста эди.

Поэтни «Уруш жол» деген назмусу аллай чыгъармаларынданды, башха назмуларындача, лирика жигитни ич жарсыуун ачыклагъан. Алай поэт алгъа тийрени халына, анда эсленнген шартлагъа таянады. Солугъан заманда уа ол «кбурум ийисли аязыккыны» салкынлыгъын да эшитеди. Поэт быллай шартлагъа эс бурады: «кюл тебеле жатадыла, шо солдат кыбырча», арлакда уа «кюйген эменле, жаралыла болуп, сюеледиле» д.а.к.

Отар улуну 1942 жыл бла белгиленнген назмуларында сыфатла, суратлау амалла да ол энчиликге кёре сайланадыла: ала поэтни халын, жарсыуну теренлигин ачыклайдыла, оюмгъа кюч-кыаруу кыошадыла. «Талада» деген назмуну алсакъ, сёз ючюн, ол мудахлыккыны белгисича ангылашынады. Окъла сызгырадыла. Жаш бутаккыкыла юзюлюп-юзюлюп жерге тюшедиле. Жюзжыллык эменле таулада, ныгышда олтургъан кыартланы эсгертедиле – ол а поэтни мамыр кюнлеге тансыккыгъын ачыклайды. Поэтни аллай тенглешидириую башха фикирни да белгилейди: жюзжыллык эменле сюеледиле, кыартлача. «Сакъалларын тарай кыоргъашин желле», «уруш аяк тюп этген орус эл жаз кюнню сакълайды. Алай ол чыкмайды. Аны орунуна топ тауушланы улуулары эшитиледиле».

Алай бла аз-аздан, бир илишандан башхасына, суратдан суратха ёте, поэтни жюрек тынгысызлыккы, жарсыуу ёсгени ачыкланады. Назму уа быллай бошалады:

*Келир заман,
Кёрюбюз урушну башха чагъын –
Насып кыайтыр журтуму жерине.
Душманны ызындан элтирбиз уруш аулагъын.
Берлинни кыабакъ эшиклерине.*

Керимни назмуларыны асламы ол халде кыуралгъанды. Анга кёре дагъыда бир юлгю: «Атаканы аллында» деген назмусу. Аз замандан урушну отуна кирлик адамны кыылыгъын, жюрек сезимин ачыклау бла ол Семён Гудзенкону аллай аты болгъан назмусун окъуучуну эсине тюшюреди. Отар улуну чыгъармасы хапарлау халда жазылгъанды. Хапар айтхан адамны хар кымылдагъаны кёзге кёрюнеди («Энди, кёп турмай, тенгим, уруш да бошаллыккыды»), неда («Да... письмо алмагъан эсенг, сакъла, келир»), неда «кел, экибиз да жумушакъ кырдыкда... бир кесек солуйюкъ», «Бюгюн гюржюлю тюгюнчюгюм барды» д.а.к.

Аллай ёзекле сагъынылгъан жигитни «атакада бизни жерибиз алда боллуккыду» деген сёзлерини магъанасы бла байламлыдыла. Лирика жигит ёлюрге боллуккыун сездиргенин да ангылагъан кыыйын тюйюлдю.

«Кел, биз жумушакъ кырдыкда ары дери бир кесекчик солуюкъ», – деп да аскерчи тенгин аны ючюн чакъырады.

Поэтни жүрек тынгысызлыгы, жашаугъа кёз къарама да асламында ачыкъ айтылады. («Мен сюме халкъны огъурлулугъун», «Мен сунганнга кёре, алапатды жашау»).

Ызы бла хапар терк юзюлюп, танг жарый башлайды. Атака башланыргъа кёп къалмагъанды. Энди лирика жигитни тынгысызлыгы, ич дуниясы, назмуну ниет ауурлугъу да бир айтымга сыйынады: «Эрттен чууакъ боллукъду... ахшы эди дырыннга», – деп кючюнеди лирика жигит.

Лирика жигитни кёлюнде болгъан иги сезими, тауларына, туугъан жерине соймеклиги, ишге тансыкълыгы, душманны кёрюп болмаулугъу аны бла тынгылы ачыкъланып, поэтни эстетика сайлауу шартланады. Жашау кертилик искусстводан аны излейди. «Жашау кертилик – жашау болумну тюз суратлауду», – деп, белгилегенди М. Горький.

Керимни уруш жылларында аякъланнган назмулары «мен» деген сёзден азатланып да къалады. Поэт чыгъармаларында «башханы сезимин», «башханы кыылыгъын» тынгылы ачыкъларга итинеди.

Хапарлауну кючлендире, Керим ичги сёзюн айтып, чекленмейди, назмуларын башха суратлау амал бла да къурайды. «Атаканы аллында» деген назмусунда жигитини ич жарсыуу ачыкъланнганына да къарамай, хапарлаугъа тийишлиди. Нек дегенде, лирика жигитни ушакъ нёгери анга хапарлау хал бередит, нёгери кёрюнмей эсе да, кёрюннгенча, сорууну жууаплары бла ол шарт белгиленеди. («Письмо алгъанмыса юйюнгден? Да ... письмо алмагъан эсенг сакъла, келир») неда («Жерибиз алда болуучусун билесе кесинг»), нёгерини этген ахшылыгъын сездириу бла («сау бол жүрек жырынг ючюн»). Алай бла назмучу ушакъ нёгерини сыфатын толу ачыкълайды.

Керимни «Блиндажда», «Атакадан сора», «Ахыр жукъуну кюйунда» дегенча назмулары да ачыкълау-хапарлау энчиликге бойсунадыла.

Назмуда жерни белгиленнгенин, жигитни сыфатын эм чыгъарманы ёлчегин эсге алсакъ, ол сёлешиу халда жазылгъаны шартланады. Анга кёре «Блиндажда» деген назмуну хапарлау ызы былайды: назмучу алгъа жигитлерин ушакъ баргъан жер бла байламлы этеди.

Кече. Блиндаж. Тасхачылыкъдан къайтхан аскерчиле кюркякълык бла батырлыкълы юслеринден даулашадыла. Жигитге ким саналыргъа керекди. Аланы тынгысыз этдирген соруу олду. Кёпле кёп тюрлю айтадыла. Аны алайлыгы назмучуну кысха сёзюнден («Солдатла даулашадыла») ангылашынады. Даулаша сержант кюшулады. Аны сёзю тынгылыды, жигитни оюмун ачхан. Назмуну ахыр төрт тизгини назмучуну атындан («мен») айтылады. Алай ол да сержантха оюмун билдирирге итинеди.

«Бутсуз жашчыкъ», «Батырны ёлюмю» деген назмулары толусунлай хапарлау хатха бойсунадыла. Керимни чыгъармачылыкъ ишинде «Жаралы комиссар» деген баллада урушну жылларында къуралгъан поэзияны махтаулу назмуларындан бириди.

Ауур жаралы комиссар, ундурукъда таянып, терезеге мудах къарайды. Былайда Отар улу эртте сайлагъан эпитети бла хайырлана, табийгъатны халы бла жигитни халын толу келишдиреди («Жауад, жауад терезе ауузу тар тырхычыкъгъа... биринчи къар»). Назмуну усталыгъы, ачыкълау мадарланы байлыгъы ыспасха тийишлидие. Къатланып, къатланып айтылгъан сёзле («жауады, жауады къар», «къаргъа къарайды комиссар») мудахлыкъны толу ачыкълайдыла. «Да, лейтенант, энди жатабыз, бошап урушну» деген тизгининде уа лирика жигитни ахтыныуу эшитиледи.

Комиссарны жарсытхан неди? Бутсуз къалгъаныны бушууу юрегин кюйдюре болурму? Адамны жарсытыргъа, анга азап сынатыргъа ол да тамамлыкъ этерини юсюнден айтыр кереклиси жокъду. Болсада комиссарны жарсытхан а, башхады: бир бутум кетди да, деп сытылады ол, душман бла сермешалмай къалдым. Керек, бек къыйын заманда тёшек болдум. Гыржын туурамны эки этип ашаучу тенглери Ата журтларын, намысларын къоруулайдыла, ол а санын тас этип, халкъны сыйлы ишине къошулур амалы болмай къалды – олду аны термилтген сылтауу. Къанлары, жанлары бла да бусагъатда госпитальны ырахытлыгъын къоруулагъан адамланы къадарлары ючюн къайгъырады ол, отоуну да ауур шошлугъу аны ючюн къыйнайды. Алай бла уруш жыллырында Отарланы Керим малкъар халкъны поэзиясына, ниет ырысхысына бек тынгылы юлош къошхан поэтди.

Къулийланы Къ., Отарланы К., Гуртуланы Б., Маммеланы И. эм башхала адамны ниет тазалыгъын, Ата журтуна сүймеклиги бла кишилигин эстетика сайлау этип, инсанны къылыкъ-ылыгъына уллу эс бургъандыла.

13. ТАРЫХ БЛА ЛИТЕРАТУРА

Искусствону энikleген, анга ушагъан илишанла къалыу-балада, адам кесин адамча жюрютюрге юйрене башагъан заманлада белгиленнгенди. Анга шагъатха дорбун, тау къабыргъалада, гыйы ташлада жаныуарланы сурагларын айтыргъа боллуъду. Жаныуарла тюрлю-тюрлюледиле: кийикле, аслан-къапланла, геммешле дегенча.

Адам жашагъан жерлеринде къаллай жаныуарла бла байламлы болгъан эсе да, аланы сурагларын ишлерге итиннгенди.

Къаллай мурат бла ишлей болур эдиле эрттегили адамла таш къабыргъалада жаныуарланы сурагларын? Ол тюрлю соруугъа былайды деп, жууап берип чекленнген терс болур.

Бурунгу адам табийгъат шартланы суратларын ишлерге итинип, баям, искусствону айнытайым деген акъылда туююл эди. Ол кёре тургъан неда уулагъан жаныуарланы эниклегенден ары озарча туююл эди. Неда кюнде-кечеде кёре кечиннген табийгъат шартланы суратларын ишлеп, алагъа ушайласа, кеси-кесине сейирсинип, къууана болур эди. Аны табийгъатны оздум, неда озаргъа керекме деген оюму жокъ эди. Ишлеген суратларына къарап, сейирсиннгени бла къууана билгени жангы суратла, бютюн иги суратла ишлерге итиндирлик сезимле эдиле. Искусствону айныуунда сейирсине билмекликни маъанасы уллуду.

Алай бурунгу адамны таш къабыргъалада жаныуарланы суратларын ишлерге итиндирген уучулукъ болгъанын энчи белгилерге тийишлиди. Нек дегенде, ол уучулукъ бла кечиннгенди, уучулукъ эди жашаргъа анга онг берген.

Аны юсюнден айта, эрттегили адамны сезими, оюму къаллай эди деп, анга эс бурургъа тийишлиди. Баям, ол тюрю соруугъа жууап излей, эрттегили адамны акъылы, эси да хыйны-халмаш бла чеклене эди деп, белгилерге керекди. Кесини кючюнден башха кюч-къарыу болмагъан сунуп, анга ийнанып жашагъан. Эрттегили адам неден да бек ёз сёзюне, алгъышына, къаргъышына ийнаннганды. Анга кёре уа ол, уугъа барырдан алгъа, хыйны-халмашха бойсуннган тилек эте эди. Таш къабыргъада жаныуарны суратына айланып: «Таш къабыргъагъа суратынг тюшгенча, мени къолума да алай тюш», – дегенча.

Таш къабыргъалада жаныуарланы суратларына садакъ окъла неда керохла чанчылгъанларыны сылтауу да хыйны-халмаш бла байламлыды: «былайда къалай болдунг эсе да, мен уугъа барсам алай бол» дегенча эди ол. Неда: «мен былайда эталгъанымы ууда да эталайым», деген тилегине толу база эди.

Алай бла таш, дорбун къабыргъалада ишленнген жаныуарланы суратлары бурунгу адамны ариулукъгъа, эстетика кёз къарамына бойсуннгандыла деп, кесаматлагъан жажилликге алданыр эди. Ол суратланы маъаналары эстетикадан эсе жашау этер ючюн мадарлыкъгъа бойсуннгандыла. Башха жаны бла кесаматлагъанда уа – эрттегили адамны ангылаууна кёре ташлада суратла анга жашаргъа, уучулукъда жетишимли болургъа болушургъа керек эдиле.

Керти, былайда эрттегили адам табийгъатны эниклерге итинмегенди, аны къатлап, къатлай билгенине, башында айтханыбызча, къууанмагъанды, сейирсинмегенди, дерге да жарамаз. Болсада, ала не тюрю эселе да, искусство солун айландыра башлагъанына шагъатдыла. Адамны ангылаууна, дунягъа кёз къарамына бла ишине – турмушуна кёре къурагъан.

Искусствону тамырландыргъан урунууду. Жамауатны иши, жашауу къаллай эсе да, искусствосу да аллай болады деп, кёп илмулу адамла

айтхандыла. Искусство айнып, кѣп бутакълы болур ючюн жамаутха ашсуу берген, эсин айнытхан урунуу да кѣп бетли болургъа тийишлиди. Анга кѣре эрттегили адамла тар уучулукъдан азатланып, малчылыкъ, жерчилик бла кюреше башлагъанда, кѣз къарамы, ангылауу ёсюп, искусство да анга кѣре тюрленнгенди.

Тюрленнгени бла чекленмей искусство деген ангылам энди кѣп бутакълы болуп, алай ол бутакъла бир-бирлеринден айрылып, энчиликлерин айнытадыла: сѣз искусство, тепсеу, жыр, музыка, суратчылыкъ дегенча. Керти, барысындан да тири сѣз искусство айныгъанды. Аны сылтауу да биягъы бурунгу адамны эси, жашаугъа кѣз къарамы бла байламлыды, неда адам хыйны-халмашдан азатланып, мажюсюлюкте ийнанганды, дегре тийишлиди.

Алгъыннгы адам жаланда кесине база эди, дуняда кесинден башха кюч жокъ сунуп. Урунуу кѣп тюрлю болуп, табийгъат анга бойсунмагъанын ангылагъанда, адам заран келтирлик, болумлукъ этерик да кючле болгъанларына ийнанып, хыйны-халмашны мажюсюлюк алышындырады: адам акъ, къара жинле, сууну ташны, уучулукъну, малчылыкъны, жерчиликни иелери (Аллахлары) барды деп, анга ийнанады. Анга кѣре халкъ чыгъармачылыкны тюрлю-тюрлю урукълары, жанрлары аякъланадыла – жомакъла, уучулукъ жырла, нарт таурухла.

Адам энди жашау этер ючюн кюреш бардырыгъа, неда Аллахагъа ариу айтып, жалынчакъ болургъа керек эди.

Фольклор жанрлада биз ол шартланы барысына да шагъатбыз:

*Жокъдан бар этген Тейри,
Бардан да жокъ этген Тейри,
Хар затха кючю жетген Тейри,
Жаратхан жанына ырысхы берген Тейри...*

Неда:

*Сен Апсатыны сакъчысыса,
Кийиклени тиллерин билесе,
Токълугъубузну, ачлыгъыбызны да
Габулдуланы кѣбюн бер,
Апсатыгъа хапар бер,
Тилегибизни къабыл эт.*

Алай бла искусствону (фольклорну) тамырландырып, айнытхан шартла аз туйюлдюле. Болсада барысындан да магъаналары – урунуу бла динди (мажюсю дин). Урунуугъа кере мажюсю дин аякъланнганды. Мажюсю дин бла уа табийгъатны кѣп тюрлю иелери (Аллахлары) байламлыдыла. Адам, эсгертгенибизча, жашауу ёчюлмез ючюн, алагъа жыр этерге, жалыныргъа, ариу айтыргъа, бир-бирлери бла тохтаусуз кюреш бардырыгъа керек эди.

Анга кёре уа хыйны-халмашха бла мажюсюлюкге ийнанган адамны эстетика сайлауу урунуу, кюреш, сора табийгъатны Аллахлары болгъандыла. Искусствону тутуругъу кюреш – чюйрелик – малкъар халкъны фольклорунда эртте тохташханды.

* * *

Малкъар халкъны жазма литературасыны тарыхы XIX ёмюрнү экинчи жарымында башланнганды. Керти, ол оюмдан тышына чыгып, XVII–XVIII ёмюрлени тежеген окъуучула да бардыла. Алай биз литератураны тарыхын шагъат къагъытлары да табылып, чыгъармалары XX ёмюрге дери сакъланган адамларыбыз бла байламлы этебиз – Шауайланы Д.Х. бла Мёчюланы Кязим бла.

Шауайланы Дауут-Хаджи XIX ёмюрде жашагъанды, чыгъармачылыкъ иши да ол ёмюрден башхасына ётмегенди. Дауут-Хаджи жашагъан заман малкъар халкъны тарых энчилик жаны бла бай эди, дерча туююлдо. Урунуугъа суюмеклиги, къатылыгъы да болгъан аз санлы миллет. Эки динни – мажюсюлюк бла муслийманлыкъны сакълагъан. Учулукъ бла малчылыкъга табынып, ала бла башын кечиндирген халкъ. Окъуулу адамлары аз, бар эселе да динни тутаргъа итинип, заманларыны асламын шаркъ къыраллада ётдюргендиле. Аллайладан бири Шауайланы Дауут-Хаджи эди. Дин ахлусу адам. Шаркъ къыралланы поэзияларын тынгылы билип, аланы сыфатла къауумлары, тёрелери бла хайырланууда усталыгъы болгъан.

Шауай улуну поэзиясы муслийман динни умутларын, адетин, излемин инсанлагъа ангылатыргъа бойсунган ниет ырысхыды. Поэтни эстетика сайлауу да муслийман диннге сакъ инсанладыла, Аллахха къуллукъ этип жашагъан адамладыла. Муслийман дин бла байламлы жазылгъан «Мен башлайма», «Расул», «Мухаммат», «Мусса файгъамбар», «Ёлюм», «Осуят», «Юсюп файгъамбар» дегенча чыгъармалары анга шагъатдыла.

Дауут-Хаджини «Тахир бла Зухура», «Меджнун бла Лейла», «Хасан бла Хусейин», «Юсюп файгъамбар бла къарындашлары» деген поэмалары да белгилдиле. Ала бары да шаркъ къыраллада къуралгъан чыгъармаланы тёрелерине кёре жазылгъандыла.

Тюзюн айтханда, Шауай улуну назмуларында бла поэмаларында малкъар халкъны энчилиги, тар жашауу белгиленедиле, дерча туююлдо. Дауут-Хаджини сагъышландыргъан миллетни тарыхы да болмаз эди. Поэтни чыгъармачылыкъ ишге кёллендирген муслийман динни насийхаты эди. Олду Дауут-Хаджини эстетика сайлауу да.

Миллетни тарыхы бла чыгъармачылыкъ ишни – искусствону байламлыкларына эс бургъанда, Кязим хажини поэзиясы ол жаны бла тынгылыды.

Мёню улу да, хаж кыралгъа Шаркъ кыраллагъа эки-юч кере баргъанды. Аланы сёз искусстволарын тынгылы билип, назмуларын, поэмаларын да алай жазгъанды.

Поэт туугъан жеринде кёрюп сынагъанларын, алагъа кёре уа сагъышларын шаркъ кыраллада кёргенлеринден энчи этмегенди. Хажи мында, анда да жарлы адамланы юслеринден сагъышланып, эки кыауумну да бир бирлеринден айырмагъанды:

*Араплыны кёзлери да таулуну
Кёзлерича, бушуудан топ-толуду,
Хар жерде бушуу кёплюгюн кёреме,
Хар факъырагъа саламымы береме.*

Кязим хажи нени, кимни юсюнден жазса да, халкъы жашагъан заманны энчилигин, миллетни тарыхын толу билгени сезиледи.

Алай Мёню улу тарыхны не бек сезе эсе да, тарых шартлагъа алданмай, поэтча сёлешеди. Башха сёз бла айтханда, тарыхны искусствону энчилигине бойсундурады.

Кязим хажи, жашагъан заман кюйсюз эди, тарыхны жүрюшюн да ол кюйсюзлюк, тенгликсизлик белгилегенди. Тарыхны аллай илишанларын ачыкылай, поэт жамауат чойреликлени, неда бир бирге кыайырылып тургъан эки кючню сыфатлайды:

*Жерим артыкылыкъдан, зулмудан толуп,
Кючлю кючсюзню жекгенин кёреме,
Жарлы халкъыма бир онглыкъ келсин деп,
Аллахдан, адамладан да тилейме.*

Неда:

*Бюгюн Сюйюнч улу, жарлы Ахматны
Мужура бла уруп, башын жаргъанды.
Мени жүрегиме да ол мужура
Ёмюрге сау болмаз жара салгъанды*

Жамауатны «жюрек жаралары» кеслери кетмезлерин билип, поэт аланы кетерича, тюзлюкге жол ачаргъа керек болгъанын ангылайды. Не затды ол, кыаллай кюч ачар тенгликге жол? Кязим хажи сагъышланып, зорлукъну бла тенгсизликни кюреш хорларын, андан башха кюч болмагъанына ийнанады. Алай ким бардыралыр ол кюрешни, бармыдыла халкъда аллай инсанла, башчылыкъ этерча? Поэт аллай инсанла бардыла деп, ийнанмайды: миллетде бир ниетлик, низам тизгинлик жокъду: Кязим хажини ол кёз кыарамы аны тарых билимине да тынгылы шагъатды:

*Бёрюле чапхан сюрюуча,
Жашайбыз биз, кьоркъа, юрке.*

*Башха болмайын, ушайбыз
Иесиз кългъан сюрюуге!*

Алай бла Кязим кюрешни сайлайды, тюзлюк ючюн кюреш аны *эстетика сайлауду*.

Не медет, кюрешни кенг жолгъа чыгъарырча, тарых онг жокъду. Болсада кюрешсиз жашау уюп кълалыр эди. Тарых кюрешге жол ачмай эсе да, хар инсан аны жюрегинде жылытып турургъа борчлуду, Кязимни лирика жигитича:

*Сёзюм – къаягъа садакъ окъ
Тийгенчады. Амалым жокъ.
Алай зулмугъа баш урмам,
Налат бергеними къоймам.*

«Къоркъакъ – халкъына жарамаз», – деп да андан жазады Кязим.

Мёчю улу «Тарыхны» магъанасын терен ангылап, аны энчилигин, кыйын жюрюшюн да «дуния» деген ангыламгъа сыйындыргъанды. Дуния жюрюшлюдо. Тюрлене, бузула, дагъыда жангы бет ала, тохтаусуз алгъа баргъан жашауду. Башха сёзле бла айтханда, поэт «дуния», тарых деген ангыламланы бир бирден энчилемейди. Дуния кыйын, тик жолду, деп да андан айтады.

Малкъар халкъны тарыхын да ол улу дуняны бир кыйырыды, аны кенг жолунда ёзюню жолун, насыбын да излеп, жашауун къуаргъа итинген. Миллет кыйынлыкъ, артыкълыкъ сынай эсе да, дуня баргъан жолда бара, адамлыкъны сайлагъанын, кюреширге итингенин унутмазын кёргюзтеди Кязим, аны сайлап, анга жыр этеди поэт:

*Ачы дуня тенгизинде барабыз,
Кемебиз къачан батырын билмейин,
Атдан кетгенде да, алай кетебиз,
Билекликлени биз кълдан иймейин.*

Эстетика сайлау жаланда тюзлюк, ариулукъ дегенча ангыламла бла байламлы туюлюдо. Ол сылыкъ, азирейли, кюйсюз шартла бла да байламлыды. Жашауну эки уллу жагъасына (тюзлюк бла терслик) – чюйреликлерине, кюрешлерине багъа бичген сайлауду, кёз къарамды, эстетика демеклик. Кюреш болмаса эди жашау да уюп кълалып, эстетика сайлау магъанасын тас этер эди. Эстетиканы ол энчилигин эсге алып, Кязимни поэзиясыны юсюнден сагышланнганда, тюзлюк бла кюйсюзлюкню кюрешлери селеймейди.

Кязим хажи «Къар кюн арбазыбызда кълнган чыпчыкългъа» деген назмусунда жамауатны бла тарыхны араларында чюйреликни юсюнден фикирине уллу магъана берип, алай ачыкълагъанды:

*Къарыусузну жашауу
Къыйынды бу дуняда,
Душманы кѣп болады
Чач тюзюнден башында.
Бу дуняда душманы
Жокъну къайда табарса?
Сакъ болмасанг, керексиз
Терк жоюлуп къалырса.*

Болсада поэт, инсанны сакълыкъгъа чакъыра эсе да, къысылып, мугурайып жаша деп, насийхат этмейди. Адамны адамлыгъын сакълатхан жүрек ёхтемлиги бла тюзлюк ючюн кюрешге чыгъаргъа хазырлыгъыды. Мёчюланы Кязимни поэзиясыны ёзек ниети, фикир жиби олду:

*Сёзюм – къаягъа садакъ окъ
Тийгенчады. Амалым жокъ
Алай зулмугъа баш урмам,
Налат бергеними къоймам.*

Арта, бир къауум жылдан сора, зулмугъа налат бергенле кѣп болуп, тарыхны башха жолгъа чыгъаргъанларында, Кязим хажи, тюзлюк хорлагъан сунуп Б. Пастернакдан, М. Волошинден, В. Брюсовдан, В. Маяковскийден артха къалмай, къууаннганы барыбызгъа да белгилиди.

* * *

Литература – суратлагъан сёзге, сыфатлагъа кёчюрюлген миллетни тарыхыды. Анга кёре уа литератураны, искусствону мадарлары – амаллары бла тарыхны жүрюшюн ангылатхан ниет ырысхыды, дерге тийишлиди.

Литература тарыхны къатламайды, аны ызындан сюркелмейди. Алай тарых жашауну, тарыхны жашауун, жүрюшюн толу билмей, суратлау чыгъарма жазаргъа кюрешген автор кесин, жамауатны да алдар эди. Сёз ючюн, бизни заманыбызны жазыучусу малкъар халкъны XVIII ёмюрде жашауун-ашауун суратларгъа мурат эте эсе, ол сайлагъан заманыны не жаны бла да тынгылы билирге борчлуду. Саясатдан башлап, ашына-сууна дери, кийимлеринден башлап, адет-тёреге дери. Кесигиз сагъыш этигиз: XVIII ёмюрде малчылыкъ бла кюрешген эр кишиге жазыучу башлы чурукъла кийдирип кёргюзтсе, неда къалпакъ орунуна башына «фуражка» кийдирсе, окъуучу не айтыр? Чыгъарманы жигитлери от жагъада жылынмай, «къолларын орус печеге узатып жылыта эдиле», деп жазса, авторну билимине ийнаннган къыйынды.

Жазыучу, алай бла, заманны саясатындан, ниет жашауундан башлап, юйюр жашауну ууакъ шартларына дери сакъ болургъа борчлуду. Аланы барысын да автор искусствону тилине кёчюреди.

Юлгю орунуна айтханда, бир кѡауум алимлени эсгертгенлерине кѣре, Л.Н. Толстой кесини «Война и мир» деген романын жазардан алгѡа «Бородино» деген талагѡа барып, анда французлула бла орус аскер кѡалай уруш этгенлерин суратлар ючюн аны тѣшюне, тюзюне, хар мюйюшюне кѡарап айланнганды. Сагѡышлары уа «Бородино» талада урушну жигитлери Болконский, Безухов, Кутузов, Наполеон бла байламлы эдиле. Кутузов бла Наполеон белгили тарых жигитле болгѡанлыкѡгѡа, башхалары жазыучуну кѡошакѡ оюмуна бойсуннган, ол «туудургѡан» жигитледиле.

Аны айтханыбыз, суратлау литература тарыхны жюриюшю бла байламлыды, жигитлери уа, тарыхны энчилигин сакѡлагѡан, алай жазыучуну кѡошакѡ оюмуна, аны умутуна бла кѣз кѡарамына кѣре кѡуралгѡан инсан кѡылыкѡладыла.

Жашау кертилик сѣз искусствону борчуду – тарыхны энчилигине кѣре кѡуралгѡан кѡылыкѡ сыфатла – олду жашау кертилик. Литература андан азат тюйюлду.

Тап, автор тарых чыгѡармала (роман, повесть, поэма, хапар) жаза эсе да, тарыхны энчилигинден чыкѡмай, аланы жигитлери белгили тарых адамланы кѡатламайдыла, нек дегенде кѡошакѡ оюмсуз сѣз искусство жокѡду.

* * *

Шауайланы Д.Х. бла Мѣчюланы Кязимни айтмасаѡ, малкѡар литература 1930 жыллада аякѡланып, башлагѡанды. Совет кѡурулуш, аны саясаты, ниет жашауу жазыучуладан махтау излеп, кѡатылыкѡ этген жыллада. Совет жамауат жашау анга дери кѡурала келген жамауат жашауланы барысындан да игиди, огѡурлуду, тенглик бла тюзлюкню аныча бир кѡыраллыкѡ да кѡорууламагѡанды, деген насийхатны тежей эди заманны саясаты.

Ол насийхатны уа кѡабыл кѣрмеген, кѡабыл кѣрмесе да, анга бойсунмагѡан уллу кѡыралда жазыучу хазна жокѡ эди.

Малкѡар халкѡ, 1920 жыллагѡа дери унутѡуп жашагѡан миллет совет кѡыраллыкѡ бла азатлыкѡ келгенди деп, ийнаннганына айып салырча тюйюл эди. Тюзлюк жаны бла тынгылы атламла да этиле эдиле.

Ол тюрюл атламлагѡа шагѡат болгѡан Кязим аз заманны ичинде жангы жашауну махтардан артха турмагѡанды:

*Большевик излеген тенглик,
Бизге берди уллу кенглик,
Адамда кѡоймады кемлик,
Берди халкѡгѡа уллу эркинлик.
Тергеледи кѡартлыкѡ, жашлыкѡ*

*Улду болду къарындашлыкъ,
Бизге келмез жалангачлыкъ,
Энди бизге жетмез ачлыкъ.*

1930 жыллада литературагъа келген жаш адамла да жангы кыраллыкъгъа сылтаусуз ийнанып, чыгъармачылыкъ атламларын аны махтаудан башлагъандыла. Аланы сагъышландыргъан тарых кертилик туюл эди, аны жорюшю, энчилиги. Саясат жазыучуладан жашауну юсюнден сагъышха берилип, тарых кертиликге итинигиз демей эди, ол излеген махтау эди да, жазыучула анга толу табыннгандыла. Башында айтханыбызча, аланы барысына да эстетика сайлаулары саясат эди. Саясат сёзле тунчукъдура эдиле назмуланы миллет энчилигин, заманны кёп бетлигин да. Аны белгилегенибиз, 1930 жыллада малкъар литературагъа, къоншу миллетлени литератураларына да шауданлыкъ этген саясат эди. Саясатны уа миллет энчилиги болмайды: анга кёре Шимал Кавказны литературалары ушашдыла.

Сёз искусствогъа базынып, бююннгю окъуучу тарыхны жорюшю быллай эди, кемчиликлери, жетишимлери да болгъан, миллетлени да жашауу ачыкълана эди, дерча туюлю. Кыралны саясаты кесин тежегенинден азатланалмай, жазыучула аны къатлагъандыла, озгъан заманларын жокъгъа чыгъарып, энди жашап башлагъанча.

*Сууукъ гыты, къуру тыпыр юйлери,
Ёксюз улакълача жашау келип.
Кёз къаратыр жууукъ, тенг да болмады,
Ёксюзню жапсарыр сёз табылмады.*

Отарлары С.

Неда:

*Бир тюзлюк кёрмей,
Жилядым бёлмей,
Аны уа киши сан этмеди.
Жашау тарлыкъда
Былай зорлукъда,
Бир кыыз муратына жетмеди, –*

деп жазады къарачайлы поэт Байкъулланы Даут.

Быллай назмулагъа кёре жангы кыраллыкъгъа дери малкъар халкъны адети-тёреси да болмагъаннга ушайды. Муслийман динни насийхатына ийнанган инсанла онгсузлагъа бла ёксюзлеге жан аурутмагъандыла дерча да туюл эди. Тарыхны къыйын кюйсюзлюк заманларында да миллетни келечилери намысха, жюрек халаллыкъгъа бла тазалыкъгъа сакъ болгъанлары кертиди.

Миллетни тарыхы саясат бла чекленмейди. Саясат түрленеди, кетип, башха ызга түшеди. Халкны урунууга саклыгы, адети-төresi, ахлулукъ, къоншулукъ сакланадыла. Халкга миллет деп айтдырган да аладыла. 1930 жыллада, жарсыуга, аллай шартланы барысын да жокъга чыгарып, поэtle саясатны тузагъындан азатланалмагъандыла. Ол жаны бла къара сёз бла жазылган хапарланы, повестьни юслеринден да энчи айтырча туююлду. Заманны жүрюшюн кёргюзтюр мурадта аны жаланда бир къанатына – класс чюйреликке – эс бургъандыла, жигитлерин къара бла акъ бетлилеге юлешип.

Малкъар проза 1960 жылланы ахырына дери ол сюжет ыз бла айныгъанды.

1941 жылда Уллу Ата журт уруш башланганда, Шимал Кавказны литератураларыны, малкъар литература да ичлеринде болуп, эстетика сайлаулары олсагъат түрленгенлери белгилиди: аны юсюнден айтылган да этгенди. Ата журтха суюмеклик, халкъланы къарындаш бирликлерине саклыкъ башха темаланы азайтып, сёз искусствону ауазын, сифатла къауумун да бойсундурадыла. Кертиди, ата журтха, туугъан жерге суюмеклик не заманда да литератураланы бетлерин жарытхан тема эди. Алай энди ол къайсы жазыучуну да инсан борчуду. «Ата журт», «туугъан жерим», «миллетим», «халкым» деген сёзле къайсы поэтни, жазыучуну да тил туюбунден, анга кёре уа чыгармаларындан кетмейдиле (1. Толгурланы З. Малкъар литература. – Нальчик, 2000. 79–80 бетле).

Орус, къарачай, къабарты, малкъар литературала да башха туююл эдиле. Уруш бара баргъанда ол сёзлени магъаналары да түрленген эди. Ал заманда ата журт деген сёз асыры кенг магъаналы эди, шартлары, чеги болмагъан. Жазыучула да аны къорууларга чакъыра эдиле. Алай туугъан жер, не уллу эсе да, ол кимге да бешиги тебиретилген босагъадан, суюген ташындан, жаяу жолчугъундан башланады. Ата журтха суюмеклик – ол аны жашил төшлерине, аулакъларына, аулакда, дуппурда ёсген тереклеге суюмекликди. Терекни, сыртны-төшню, жангыз суюлген ташны къорууламай, ата журтну къоруулайма демеклик – керексиз омакъ сёздю. Нек дегенде душман ауанасында олтургъан терек, таш да туугъан жерден къорап, халкны жүрек ырахатлыгын сыйырады. Палах, ёлюм да от жагъанга, сабийлеринге анга кёре жууукълаша келедиле. Ата журт бла байламлы сансыз этиллик гитче шарт жокъду – таш туюбунден чыкыгъан шаудандан башлап, череклеге дери. Кыралны аскерчилери, аны ангылап, жан-къан да берген эселе, аланы суюмекликлерин айнытыуда литератураны магъанасы уллу болгъанды.

Малкъар халкны поэзиясы да, уллу орус поэзия бла тенг, совет аскерчини от жагъасы окопду деп, юйретгенди. Аны къоюп, къачхан аскерчи душманына болушады. Ол аскерчини жашагъан юйю кибикди,

туугъан жериди. «Ата журт» деген ангылам бла хар юйню, ташны, терекни, тенгизни, гитче тау суучукъну да байламлыкъларын Къулийланы Къайсын бла Отарланы Керимни поэзиялары тынгылы ачыкълагъандыла.

Уруш жыллада заманны тарых энчилиги Ата журтну азатлыгъын къоруулау бла байламлы эди да малкъар литература ол тарыхны сураглау сёзню кючю бла толу кёргюзтгенди. Аны айтханыбыз – совет къыраллыкъны халкъларыны тарыхыны миллет энчилиги жокъ эди. Миллетле барысы да бир ниетли болуп, уруш жыллада къыралны къуралгъан жангы тарыхындан узакъ кетмегендиле, нек дегенде кишилик бла къарындашлыкъны тарыхы эди ол. Малкъар литератураны уа сыйлы эстетика сайлауу эди.

Алай 1944 жылланы март айындан сора урушну бла мамырлыкъны темалары миллетни сёз искусствосунда, тап, бюгюннге дери жазыучулары сагъышландыргъанлай тура эселе да, аланы эстетика сайлаулары башха бет алмай сакъланырыкъ туююл эди. Эстетика сайлау тарыхны жюриюшю бла байламлыды. Анга кёре уа эстетика сайлау да тарыхны энчилигин белгилеген магъаналы ниет ырысхыды. Жашаугъа кёз къарамды.

Айтханыбызча, 1944 жылда малкъар халкъны тарыхы тюрленип, аны эстетика сайлауна заранлыкъ этгенди. Туугъан жери, жазыуу, маданияты сыйырылса, Ата журт урушда кишилик бла аты айтылгъан миллетни къырал саясат сатхычлагъа къошса, ол саясатха аны ийнаныуу сакъланырыкъмы эди?

Болсада къырал саясат бизге артыкълыкъ этди деп, миллет анга кёлкъалдысын билдирип, дертленмегенди. Артыкълыкъ бла зорлукъну сылтаун ангылаялмай, миллетни келечилери тарыгъыу, жияу-сарнау жырла этгенден озмагъандыла. Орта Азиягъа кёчюрюлген поэтлени асламы 1930 жыллада тохташхан жазыуу төрелеге къайтып, партиягъа махтау берип, биягъы миллетни озгъан заманын сёгерге итингендиле. Аны белгилегенибиз – 1940 жыллада малкъар халкъны «менсилиги» ёсген угъай, бютюн эниш болгъаны кертиди.

Азбыз, мадарсызбыз, окъуусуз-билимсизбиз, бизге мадар-къадар этдирип жашатхан партияды, орус халкъды деген оюм, Шимал Кавказны литератураларына синггип, миллетибизни эсин кем этип, кёргюзтгендиле. Керти, былайда биз кёчгюнчюлюкте жазылгъан назмуланы юслеринден айта, Къулийланы Къайсын бла Отарланы Керимни чыгъармачылакъ ишлерин унутургъа керек туююлбюз. Экиси да орус халкъны поэтлери Н. Тихонов, М. Исаковский, А. Сурков, А. Твардовский, К. Симонов эм ала кибик махтаулула бла тенг атлагъан жазыучула эдиле. Уллу Ата журт уруш, хорлауну къууанчы, жангъдан уруш къоркъуу, дунияны мамыр жашауу ючюн кюреш быллай темала эдиле, урушдан сора онжылыкъда айныгъан совет къыраллыкъны литератураларын жарсытханла.

Къайсын бла Керим да аладан азат туююл эдиле. Алай совет кырал-лыкъны тарыхыны ол бѣломюн малкъар халкъны жазычулуры эсден кетермеген эселе да, ъз миллетлерини тарыхлары малтанганын, анга кѣре тарых жашаулары белгисиз болуп къалганын унутмагъандыла. Бютюнда Къулийланы Къайсын бла Отарланы Керим. «Ажашхан марау-чуагъ» деген назмусунда Къайсын былай жазады:

*Кѣтюрюп, къан боягъан байракълай,
Сизни жырчыгъыз болама,
Ёшюнюмю окъ тешип тургъанлай,
Жырны жукълатмай барама*

Фрунзе, 1946

«Ёшюнюмю окъ тешип тургъанлай» деген сѣзле жаланда Къулий улуну лирика жигитини жюрек жарасыны белгиси туююлдо. Миллетни хар келечисини жюрек жарасыны белгисиди.

Малкъар халкъ «кече туманда баргъанча» жашауу алай эди. Адет-тѣресин, намысын сакълар ючюн, анга уллу тѣзюмлюк бла кишилик керек эдиле. Аны бла байламлы 1940 жыллада Къулийланы Къайсын жигитлик бла кишиликни эстетика сайлау этип, аны жырчысы болады:

*Бата туруп кеме тенгизге,
Юлени ичгенин къоймагъан,
Жеринден да къымылдамагъан,
Аллай беклик къолундан келген
Капитан! Мен сени ѣмюрге
Сюйгенме. Турабыз биз бирге.*

1947

Урушдан сора онжыллыкъда кыралны тарых жюрюшюн, аны халкъ-ларыны къууанчларын, жарсыуларын да, эл мюлкде, къурулуш ишледе да жигерликлерин Къайсын кесини поэзиясында толу ачыкълагъан поэт-леденди. Айта келгенибзча, ол шартла уллу кыралны тарых илишанла-ры эдиле. Малкъар халкъ 1940 жыллада урунууну юсюнде атын махтау бла айтдыргъанды.

Болсада аны тарых жолу энчи эди. Тюсюн айтханда уа кыралны саясатыны жолун сыйырып, Орта Азияны республикаларына чачылгъан халкъ. Миллетни ол къадарын Къайсынны баллададарын окъугъан толу ангылап, тарых жоллары сыйырылгъан миллет ажашмай, къыйын-лыкълада бюгюлмей жашагъанына ыспас этерикди.

*Тѣрт атлы баралла жолда.
Кече къарангы.
Жауун бухчакъданча къуя.
Жолда тѣрт атлы.*

Неда:

*Белимден,
Белимден
Къаты тут,
Бизни къуууп келелле!
Жетселе,
Кече къан тѣгюлор.*

Жолсуз инсанла, атлыла жолда аякълары тайып, жыгъылгъанла, алай кеслерин хорлатмай, ажашмай муратларына жетгенле – Къулий улуну 1940 жыллада къуралгъан поэзиясыны жигитлеридиле – тарыхлары сыйырылгъан малкъар халкъны къадарын ангылатхан. Урушдан сора онжыллыкъ совет къыраллы саясат жаны бла къыйын заманы эди – акъ бети, къара бети да болгъан. Сѣз искусство тарыхны кюйсюз атламаларыны юслеринден жазаргъа, фикирин ачыкъларгъа хазна базынмагъанды. Бир Къайсынны айтмасакъ. Тюзюн белгилегенде уа совет халкъланы поэзияларында Къулий улуча кишилик кѣп поэтле эталмагъандыла: аны чыгъармачылыгъы бла байламлы биз бюгюнледе Шимал Кавказны миллетлени угъай, битеу да совет къыраллыкъны тарыхыны акъ, къара бетлерин да ангылайбыз.

* * *

Айтыла, жазыла да келгенича, 1956 жылдан сора совет къыралны саясаты, ниет жашауу жумушагъаны бла байламлы миллет литературала эс табып, азат жолгъа чыгъадыла. Жазыучулагъа ол азатлыкъ къыралны жангыргъан тарыхына кѣре келегени белгилиди, андан айтылады: литература тарыхны къатламайды, алай жангыргъан тарых сѣз искусствону да жангыртып, илхамлы этеди, деп.

1957–1960 жыллада малкъар халкъны маданият жашауу аякълана – тириле башлап, орус халкъны литературасы сайлагъан кенг жолну ол да сайлайды. Коммунист партияны съездинде айтылгъан кемчиликле – социализмни жашау жорукълары бузулгъанлары, адамла керексиз терсленип, тутмакъла этилгенлери, Шимал Кавказны халкълары туугъан жерлеринден къысталгъанлары, эл мюлкде, къурулуш ишледе терсликле – была барысы да энди къыралны тарых жюрюшюн тюрлендирип, литературалагъа да, иги жанына тюрленирча, онг бередице.

1958–1960 жыллада малкъар тилде кѣп суратлау китапла басмаланнгандыла – акъ, къара сѣз бла жазылгъанла. Аланы асламы 1930 жылланы ахырында жазылып, басмаланмай къалгъанла эдиле. Анга кѣре суратлау-ачыкълау жаны бла жангы жетишимли эдиле дерча туююдюле. Тап, 1960 жыллада жазылгъан чыгъармаланы эсге тюшюрсек да, поэтлени асламы махтаугъа алданып, прозачыла уа къара

бла акъ бояуладан азатланмагъан эдиле. Юлгюге, Гуртуланы Бертни «Адилгерий» деген повестин, Кациланы Хабуну «Тамата», Шауайланы Миналданны «Мурат», Этезланы Омарны «Тарда» деген романларын алыгъыз.

Поэзияны проза бла тенглеширгенде, ол андан эсе жетишимли эди, дерге тийишлиди. Бютюнда Къулийланы Къайсынны «Жаралы таш», «Юйге да игилик», «Чумла кызарадыла», Отарланы Керимни «Сагъышла», «Танг жулдузум» деген назму китапларын эсге тюшюрсек.

Не заманда да Къайсынны эстетика сайлауларындан бири туугъан жери эди, Ата журтуна суймеклиги эди. Энди 1957–1958 жыллада анга къайтып, тансыкълыгъын алырча болгъанда, суймеклиги жангырып, туугъан жерини юсюнден шукур этген поэзиясын къанатландыргъанды. 1960 жыллада малкъар халкъны поэтлери ол хатны сайлап, къууанчлы эм коммунист партиягъа махтау берген назмуланы ал сатыргъа чыгъырып, жазычулукъ ишлерин алай къурагъандыла. Сагъынылгъан жылла берген азатлыкъ бла малкъар халкъ сынагъан артыкълыны кюйсюз бетин ачыкълап, аны сылтаун ангыларгъа итинип, кёп тынгылы чыгъармала да жазылгъандыла. Сёз ючюн, Къулийланы Къайсынны «Бирликде тирлик», «Осуят», Макытланы Сафарны «Онюч», Зумакулланы Танзиляны «Адамны туугъан жерине термилую» дегенча поэмала. 1960 жыллада айныгъан малкъар поэзия толусунлай совет кыраллыкъны тарыхын ангыларгъа итинеди.

1970 жылдан башлап, бусагъатлагъа дери жазылгъан (1990–2010 жылла) повестьледе бла романлада тарыхны жюрюш энчилиги шарт эсленеди. Былайда биз малкъар халкъны тарыхына жораланнган Кучиналаны Магометни бла Гуртуланы Элдарны романлары бла повестьлерини юсюнден айтабыз. Суратлау чыгъармалада къуралгъан инсан сыфатланы болушлукълары бла заманны энчилигин ангылатхан даражалы литература 1970 жыллада бютюн тири айнып башлагъанды. Сёз ючюн, Тёппеланы Алимни «Тузлу гюттю», «Азатлыкъ», «Сыйрат кёпюр», Шауаланы Хасанны «Асият», «Тузакъ», «Огъары Чат», Глашланы Аланны, Биттирланы Аминатны эм башхаланы чыгъармаларын айтыргъа тийишлиди. Анга кёре, Тёппеланы Алимни «Тузлу гюттюсюн» окъугъан адам 1930 жыллада колхозла къуралууну энчилигин, ол уллу иште саясат жакхилликлени толусунлай ангыларыкъды. Мюлк къурай билгенлени, эсли, окъуулу адамлагъа ышанмай, мюлкге таматалыкъ этерге жакхил инсанланы сала эдиле. Ол совет кыраллыкъны төреси эди – окъуулула, устала туююл эдиле, ыспасха тийшилиле, башларын тутта билмеген жарлыла эдиле. Тёппе улуну повестини жигити Жандыра – колхозну башчысы кырал тарыхны кёп жангылычларын ангылатады. Заман озуп, колхозла магъаналарын тас этген эселе, аны сылтауларындан бири Жандырача къуллукъчула эдиле.

Алимни «Азатлыкъ» деген романын инсан урушну юсюнден тарыхныча окъургъа боллукъду десек, семиртип айтылгъаннга саналмаз. Аны баш жигитлеринден бири Айдарукъ бийлени жамауат бла, эллилери бла байламлыгъын толу ангылагъаны бла чекленмей, инсан урушну жылларында оноугъа келгенлени терсликлерин, жангылыч ишлерин да тынгылы кѣргюзтгенди. Алай бла къыралны тарыхын суратлау литератураны юсю бла ачыкълауда усталыкъ 1970–2000 жыллада иги тѣреге айланганды. Ол аны эстетика сайлауун да заман излеген даражагъа чыгъаргъанды.

Сѣз ючюн, Шауаланы Хасанны «Асият» деген повестинде таулу тиширыу Асият, адет-тѣрелени, намысны малтап, туугъан анасына, къарындашына сыйсызлыкъ сынатады, тау адетинде жюригенча, анасына бла къарындашына бет нек этмейди деп, сорургъа боллукъду окъуучу. Анасын, къарындашын сыйлагъан тѣре, къалыу-баладан бери сакъланган адет туююлмю эди?

Аны ангылар ючюн Асият ёсген заманны саясат энчилигин да ангыларгъа керекди. Миллет адетлени, тѣрелени ыспассыз этип, социализмни тѣрелерине сакъ болугъуз, деген заман эди ол. Алай социализмни тѣрелери бармы эдиле огъесе жокъму эдиле? Андан инсанланы хапарлары жокъ эди. Ёсе келген, жаш адамланы уа дин демеклик жалгъан сѣзду, миллет тѣреле да эртте чиригендиле, аладан толусунлай азатланып, социализм тѣрелени къабыл кѣрюп, динден, миллет адетледен да азатланыргъа керекди, деп юйрете эди заманны ниет жашауу, саясаты. Ол насийхатны къабыл кѣрюп, толусунлай бойсунмагъанланы бырнак эте эдиле. Шауаланы Хасанны повестини жигити Асиятны къылыгында социализмни аллай шарайыплары ачыкълангандыла.

14. АРИУЛУКЪ. АРИУЛУКЪ БЛА АРИУ

Ариулукъ бла ариу деген сѣзле байламлы эселе да бир туююлдюле. Ариулукъ – ол дуния шартланы ариугъа санатхан энчиликлени бирикдирген ангыламды. Ариу (красивый, красивая) деген сѣз а дунияны энчи болумлары, илишанлары бла байламлыды (ариу терек, ариу адам).

Алимле эрттеден айта келгенлерине кѣре, кемчиликсиз, чурумсуз ариу зат болмайды. Алай аберини чуруму неда кемчилиги аны ариу этген илишанларын тунчукъдуруп къоймайды. Жашау болумну ариугъа санатхан быллай энчиликледиле деп, санарча да туююлдю. А. Белик жазгъанлай, дуния шартла тюрленмей турмайдыла. Алагъа багъа бичерик инсанланы ангылаулары, кѣз къарамлары да тюрлениуню жолундадыла. Ангa кѣре, деп жазады А. Белик, жашау шартны ариугъа санатхан энчиликле быладыла дерге онг жокъду.

Аберини ариулугъу неда азирейлик илишанлары халкълада бирча туююлдо. Сёз ючюн, малкъар халкъ ариугъа санагъан адамгъа орус, неда ингилиз миллетле ол кёзден къарамазгъа боллукъдула. Чачын тап тарап, эшме этип, тобукъдан энишге озгъан этек неда жыйрыкъ кийиген, гюлмендини, жаулукъну къысхан тиширыугъа малкъар халкъда ариу, чырайлы тиширыу дей келедиле. Бусагъатлада да ол ёлчем тюрленмегенди. XVIII–XIX ёмюрледе орус халкъда да аллай тёре жюрюй эди. XXI ёмюрде орус халкъ ариулукъну ол тюрлю энчиликлеринден азатланнганды.

1908 жылда Кязим хажи «Къызны тарыгъыуу» деген назмусунда къызны ариулукъ белгилерине «узун чачын», «къара кёзлерин» санайды.

Неда:

*Къарап турдум баргъанынга,
Чачынг жете табанынга, –*

деп жазады.

Башха жерде:

*Бели уничке – субай, назы,
Агъачы – тюз, къара – къашы!
Кёзю къара, бою субай,
Тангны Чолпан жулдузунлай!*

Кёп халкълада тиширыуну быллай шартларына кёре ариуду деп, багъа бичилмейди. Алай бла иш жаланда ариу шартларында туююлдо. Жамауат, миллет анга багъа бичгенине кёре, ол не ариугъа, неда эршиге да саналады.

Малкъар халкъ тийресине бла жамауат жашаугъа ариулукъну кёзюнден къарап, алагъа бу заманда багъа биче башлагъанды деп, тохташдыргъан къыйынды.

Кертиди, халкъ жырлагъа, жомакълагъа, нарт таурухлагъа кёре ол жаны бла оюм этерге боллукъду. Аны айтханым, излемин жалчытыргъа, жашаргъа не зат болушуп тургъан эсе да жамауат аны сайлап, ариугъа да аны санагъанды – батырлыкъ бла кишиликти, уучулукъ бла мараучуну:

*Батыр уучу да, ой, Гезох улу Бийнегер,
Дунияны башында бир тау къоймайын ёрлеген.
Атхан огъу да не чытчыкъ кёзю жазмагъан,
Кийик тилинде да Апсаты киби сёлешген*

Бийнегер

Кёп фольклор чыгъармалада халкъ тиширыуну адеплигин бла ариулугъун сайлагъанлары ачыкъланады. Сёз ючюн, «Гюппеде» былай жазылады:

*Гюппе толу четенибиз,
Эгиз тапсын келинибиз –
Бири жааш болсун да, уучу болсун,
Келин келтирсин, тенг келтирсин,
Бири къыз болсун да, ариу болсун*

Гюппе

Табийгъат бла байламлы шартлагъа ариулукъгъача къарап, багъаламагъан эсе да жамауат аланы сыйлап, сакъларгъа итингенди, дерге тийишлиди. Юлгюге, фитна чыгъармаланы биринде («Агъач киши бла Гуё») агъач киши Гуёдан Мёлюшкюнню тереклерин къоруулайды.

Болсада малкъар халкъ жашаргъа болушхан, хайыр берген болумлагъа къарагъанды ариу шартлагъача. Хайырлы бла ариулукъну бир бирлеринден энчилемегенди.

Анга кёре ариулукъ неди, аны къалай ангыларгъа боллукъду, ол инсанни кёз къарамындан энчи жюрюймюдю деген соруулагъа тынгылы жууапларгъа тийишлиди.

Аллай соруулагъа белгили алимле Л. Столович, В. Ванслов, А. Белик, Ю. Боров эм башхала бир кёзден къарамайдыла. Табийгъат болумланы, жашау шартланы жамауатны кёз къарамы, тарыхны жюрюшю бла байламлы этедиле. Табийгъат шартланы, жамауат жашауну илишанларыны ариулукъларына, аланы ёз энчиликлерине кёре багъа бичилмейди, деп жазадыла кёп алимле. Жамауатдан, инсанладан кери къудуретни болумлары ариулагъа саналмайдыла, дейдиле.

Аберини ариулугъу жамауат жашаугъа, жамауат жашауну сынауна кёре болады. Башха сёз бла къысха айтханда, жамауат ёз кереклисине кёре жарашдыргъан затла саналадыла ариулагъа, эстетика магъанасы болгъанлагъа (Л.Н. Столович).

Жамауат жашауну сынауу, иш бла байламлы этилген затлагъа ол кёзден къарап, кесаматлагъан, эштада, терс туююлдю. Нек дегенде, жамауат, инсан болсун, кийим тиксе, эшиу этсе, хуна къаласа да, кёз къарамына, ангылаууна, ариулукъ излемина кёре жарашдырады ол тюрлю затланы. Ала барысы да халкъны, инсанни эстетика сезимине, ариулукъну ангылаууна шагъатдыла. Адамны эстетика излеминден, кёз къарамындан энчи болумлагъа ариудула дерге жарамайды, огъесе аллай онг жокъмуду? Сёз ючюн, черек жагъалагъа, ташлагъа, шауданлагъа, терекге, неда тереклеге, жаныуарлагъа?

Бу тюрлю соруула бла байламлы белгили алим Ю. Боровни фикирин къабыл кёрюрча туююлдю. Юлгюге, аны къайын терекни юсюнден фикирин эсге тюшюрейик. Къайын терек от бла, суу бла да байламлыды, деп жазады алим. Аны от бла байламлыгъын алсакъ – ол жаннган этеди, жылыу береди. Суу бла байламлыгъын алсакъ – сууда батмагъан, жюзген агъачланы эсибизге тюшюреди. Алай файдасы аны бла чекленмейди.

Ол адамны, жамауатны башха излемлери бла, ишлери бла да байламлыды. Къайын терек адам улуну кѣп тюрлю ууакъ, уллу жумушларына да керекди. Аланы барысын да жыйышдырып, багъа бичсек, къайын терекге ариуду дерге боллукъбуз деп, ангылатады Ю. Боров.

Анга кѣре терекге ариуду деп, багъа бичдирген аны файдасыды. Алай алимни бу тюрлю оюмун тюзге санап, ариулукъну аны бла ѳнчелесек, биз жакхилликни тузагъына тюшер эдик. Кертиди, табийгъат неда жашау болумла инсан бла байламлыдыла, инсан бла тюбешмеселе эдиле алагъа багъа бичилмез эди. Адам айтады, сѣз ючюн, терекге «суу агъач», «къургъакъ агъач», «пура агъач» деп. Ол энчиликлеге кѣре терекге адам «ариу терек» деп, айталлыкъ туююлдо. Нек дегенде аллай шартла агъачны (терекни) жараусузлукъун белгилейдиле. Болсада терекге ариуду деп айтдыргъан ол тюрлю энчиликле туююлдоле. Адам дегенинг хар терекге «муну кесейим да хайырланайым» деп келмейди. Ариулукъна сукъланып, къатында сюеледи, ауанасында олтуруп, солуп кетеди, жүреги хошланып.

Малкъар халкъ жашагъан жерини табийгъатын къубулта, аны ариу илишанларына къууана, сакъ кѣзден къараргъа эртте юйреннгенди. Кязим хажини поэзиясы анга шагъатды. Юлгюге, поэтни «Суу бойнунда жангыз талчыкъгъа айтылгъан назму» деген чыгъармасын алыгъыз:

*Суу бойнунда ариу чакъдың,
Сен Кязимни къууандырдың,
Кишиуларынг жумушакъла,
Кѣкню жапсаралла ала.*

Неда:

*Мен сени сындырмам, кесем,
Кишиуларынгы да эзем.
Мен аллайладан туююлме,
Сен, менден къоркъуп, ийилме*

Кязим тал терекчикге туугъан жерини ариулукъ белгисинеча къарайды. Поэт андан файда излемейди, анга аны ариулукъу керекди, аны сакъларгъа юйретеди поэт окъуучусун:

*Аллында мен ийилейим,
Санга мен хурмет берейим,
Жарлы жерими ийнагъы,
Тураса сен, чыммакъ чагъып*

Малкъар халкъны келечилери туугъан жерини ташын-сууун да, терегин-шауданын, эл башында жарыкъ жылтырагъан жулдузланы да къубулта, аланы, Ата журтларыны белгилеринеча, ариулукъларына

баш ургъандыла. «Жанынгы сабыр этелле, тынгылайдыла терекле» – деп, андан жазгъанды Къулийланы Къайсын. Ата журтуну табийгъат болумларын Къайсын туугъан жеринден энчи этмей, кёп назмуларын аланы ариулуқыларына жоралагъанды:

*Кёз юсюмде мени,
Жерими къаясы, тукъузгю береги!
Эгечимсе мени,
Биргемесе мында – киши жерлеринде
Тукъузгю*

Жашауда тюрленмеген (не иги, не осал жанына) зат жокъду. Адамланы ангылаулары, кёз къарамлары да тюрленеди. Бюгюн эршиге саналгъан болум тамбла ариугъа саналып да къалады. Хар адам ариулукъну кесича ангылайды. Ол да кертиди, хакъды. Адам ариулукъдан эсе файдалыкъны сайласа, ариулукъну кёрмей, сансыз этип да къояды. Сёз ючюн, уугъа баргъан инсан кийиклени ариулукъларын кёрмейди, анга аланы этлери керекди. Болсада жашау шартланы, табийгъат болумланы ариулукълары жалаңда инсанны кёз къарамы бла байламлыды, демекликни тюзгесанарча туююлдо: ариулукъ бла эршилик жашау шартланы энчиликлеридиле, инсан алагъа къараса, къарамаса да сакъланнган энчиликлери. Аны айтханыбыз: адам къатына барып сюелген ючюн ариу да, субай да болмайды терек, адам терекни ариу энчилигин кёрюп, къууанады:

*Талада шаптал терек чагъады,
Акъ гуржабасы уа – айтхылыкъ.
Жапсарады мени, жапсарады
Ол шапталны жууаш акълыгъы, –*

деп жазады Бабаланы Ибрахим «Чапдырама мен...» деген назмусунда.

Адам табийгъатда, жамауат жашауда хар кёргенин жаратып, ариугъа санап бармайды. Алай кёз къарамына, ангылауна кёре, тапсыз затланы жарашдырып, ариу сыфат бере уа биледи. Юлгюге, ташны, агъачны жонуп, сюрмелеп эскертме ишлесе – ол ариулукъну белгисича къошулады жамауатны жашауна.

Болсада адамла барысы да бир аууздан анга ариуду деп да бармайдыла. Нек дегенде, ариулукъну илишанлары быладыла деп санап, киши тохташдырмагъанды, тохташдырыр онг да жокъду. Алай адамлагъа абереге ариуду деп, багъа бичдирген илишанла да аз туююлдоле. Сёз ючюн, терек бла неда адам бла байламлы айтылгъан илишанла: бийик, субай, тизгинли, агъачлы, сыйдам, къаракъаш, къаракёз, дегенча.

*Къарап турдум баргъанынга,
Чачынг жете табанынга! –*

Кязим

Неда:

*Бели иничке – субай, назы,
Агъачы – тюз, къара – къашы!..
Кёзю – къара, бою субай,
Тангны Чолпан жулдузунлай!..*

Кязим

Айта келгенибизге кёре, аберилени – жаны болгъан, жаны болмагъан затланы – ариулукъларына адам багъа биче эсе да, аланы ариулукълары энчи шартларыдыла. Сёз ючюн багъаласа, багъаламаса да къаплан ариу жаныуарды. Керти, бир-бир алимле хаталы, файдалары болмагъан шартла ариугъа саналмайдыла, деп жазадыла. Бир-бир алимле уа «аберини ариулугъу ол файдалысы, багъасыды, ансы энчи илишаны туююлдю», – деп окъуна жазадыла (Кондратенко Ф. Эстетическое. М., 1964. С. 304).

Табийгъат шартланы ариулукълары багъалары бла неда файдалары бла ёнчеленселе эдиле, поэтле, жазычула чыгъармаларында аланы ариулукъларын тынгылы да, толу да суратларгъа итинmez эдиле, деп эсертген алимле да аз туююлдюле. Адам дегенинг ариу затланы ишлей туруп, табийгъат бла эришгенине ёмюрледен бери жашау шагъатлыкъ эте келеди.

Инсан ариулукъну эршиден башхалыгъын энчилей эртте юйреннгенди. Табийгъат болумланы ариу илишанларын юйюр, урунуу бла байламлы затлагъа кёчюрюрге да андан итинеди.

Сёз ючюн, къайсы халкъ да, ичлеринде малкъар халкъ да болуп, малланы къумалылыкъларын иги да, ариу да эте жашайдыла. Битимлени игилендирирге малкъар халкъны келечилери да юйреннгендиле. А.Белик жазгъанча, адам иги жанына тюрленнген битим, ариу мал кёрсе, аланы ариулукъларына къууанады – инсанны кёз къарамы, ангылауу, билими бла байламлы этип кюрешмейди. Нек дегенде, белгилегенибизча, табийгъат шартланы ариулукълары адамны кёз къарамындан энчидиле. Адам аланы ариулукъларына къууанып неда хошланып, кесини кёз къарамын ачыкълайды. Ол угъай, адамны ариулугъун белгилер муратда, жазычусу, поэти да аны табийгъат шартлагъа ушатады:

*Суу бойнуну таллары,
Чапыракъ учунда баллары.
Эй, су къамшиден сыйдамды сюеги,
Ийилген алтынданды санлары, –*

деп жазылады «Акътамакъ» деген жырда.

Неда:

*Сенден ариу кёрмедим
Мен жюрюген журтлада,*

*Санга ушатып, тансыкълайма
Гокка хансланы сыртлада*

Кулина

Адам табийгъат болумладан юлгю алып, ушагъыусуз затланы да ариу эте, анга итине урунады: ташланы жонуп, сыйдамлап, юй, хуна къалайды, табийгъатха эришип жаурукъла эшеди, анга ушатыргъа суююп, юйге керекли затлагъа оюула салады, бахчасын гюлле бла жасайды. Анга кёре адам ариулукъгъа табийгъатдан юйреннгенди дерге боллукъду. Аны эсгертгенибиз – табийгъат, къудурет шартланы ариулукълары аланы ёз энчиликлеридиле, инсанни кёз къарамына, ангылаууна кёре ариугъа неда эришиге саналып бармайды. Керти, адам табийгъатны ариулугъуна аны бир бутагъына кёре багъа бичмейди. Сёз ючюн, къайынла ёсген талагъа барып, анда къынгыр, къотур терекни кёрюп, къайын агъач эришиди деп, багъа бичсек, жалгъан сёз айтыр эдик. Терекде къурт ашагъан алманы юзюп, алмала барысы да къуртлудула демейбиз.

Табийгъат шартланы юсюнден сёз баргъанда, аланы ариулукълары хар жерде бирча туююлдо. Мында, бизни туугъан жерибизде ёсген къайын тереклени ариулукълары орус тюзледе ёсген къайынланы ариулукъларындан башхадыла. Ким биледи, орус къайынла деп, аны ючюн айтыла болур. Хар жерни къышы, жаз башы, жазы да башхады. Орус халкъыны келечилери «орус къыш», «орус къар» деп, терк-терк андан айтадыла. Ол угъай, табийгъат болумлары жылны заманы бла байламлы тюрлене, башха бет аладыла. Сёз ючюн, черек, терек, кёк да хар заманда бирча туююлдоле. Жаз башында терекни неда гюл хансны ариулугъу къыркъарда ариулукъларындан энчидиле.

*Чинарла къызгъылдым-сары
Болгъандыла, алагъа
Кюн тийип, чапыракълары
Къара жоллагъа агъа.
Кюн тийген сары чинарла
Тюрсюнлери кюн кирик.
Къызара турадыла ала,
Иги умутча, бийик, –*

деп жазады Къулийланы Къайсын.

Белгили алимле айтханлай, табийгъатны ариулугъун кюнню халы окъуна тюрлендиреди. Кюн тийген заманда бла жауунда гюллени, тереклени, тауланы ариулукълары бирча туююлдоле.

*Малкъарны бийик жеринде
Кечелени чыранла
Жарытып, сыртла кёрюне,*

*Кёрюне кёк ыранла,
Акъ тёттеле, кёк жайлыкъла,
Саргъыл, къарамдыл жолла,
Сюзюк жүнча, боз булутла,
Кёк сыртла, акъ чыранла*

Къайсын

Ариулукъну энчилигин ачыкъларгъа итине, къудуретни жаны болгъан, жаны болмагъан байлыгъыны ичинде бек ариу адамды, деп белгилерге тийишлиди. Адам кеси бир сау дуняды деп, андан айтадыла. Аны акъылын, эсин, къылыкъ энчилигин да дуня къурайды. Анга кёре, адам дуняны белгисиди, кюзгюсюдо, дерге тийишлиди.

Олду дуняны ангыларгъа болушхан ариулукъ.

Алай инсанны къылыгъын, ич дунясын кёп тюрлю къудурет белгилейди – уллу дунядан башлап, миллетге, жамаут, юйор жашаугъа дери. Аны бла байламлы адамны ич дунясында, ангылауунда аланы барысыны да ызлары шартланадыла. Анга кёре хар инсанны къылыгъы, акъыл-балыгъы энчиди. Алай ол энчиликни терен шартлагъан миллетди, миллетни адетлери-тёрелери, тарых эси, ёмюрледен бери айный келген ниет ырысхысы. Аны бла байламлы адам ёз къылыгъында бла кёз къарамында уллу дуняны, миллет дуняны да илишанларын бирикдиреди. Болсада адамны ич дунясыны, къылыгъыны энчилигин барысындан да тынгылы миллет жашау белгилейди. Миллет адамы деп да аны ючюн айтылады.

Миллетни энчилиги десек да, ол энчилик эки бёлюмлюдо, аны билирге тийишлиди. Адамны къылыгъында къыралны (миллетни) социально-саясат жашауу, тарыхны бюгюнню жүрюшю, ниет тюрлениулери да белгиледи. Башха жаны бла къарагъанда уа адамны инсанлыгъы чыкъгъан жерине, тукъумуна, ата-ана къанына кёре болады дегенлери да кертиди.

Адамны билими, кёз къарамы, акъылы, эси, къылыкъ энчилигини илишанлары, айтхан, жазгъан сёзлеринде, къол усталыгъында шартланадыла. Таш, агъач жоннганындан башлап, юйле, кемеле, аэропланла ишлей билгенине дери. Бюгюнню инсаннга багъа биче туруп, ол аэропланла, ракетала да ишлегенин да эсге алыргъа керекди, деп жазадыла алимле. Тындыргъан, тамамлагъан ишлери ачыкълайдыла адамны ич дунясыны ариулугъун бла байлыгъын.

Адам дегенинг чырайлы, ариу санлы болуп да тууады. Аны санларыны ариулугъу табийгъаты бла байламлыды. Алай адам табийгъат берген чырайын сакълар ючюн билимин, усталыгъын ёсдюрюп, миллетни уланы болургъа керекди.

Эр кишини неда тиширыуну ариулугъуну илишанлары кёп тюрлюдоле: жүрюген энчилиги, агъачы, тизгинлиги, чачыны тюрсюню,

аны к̑алынлыгы, жук̑алыгы, к̑ашлары, к̑эзлери дегенча. К̑арап, багы бичген инсан аланы барысын да бирикдирип, айтыр с̑эюн алай айтады. Чачы к̑алынды, бурмады деп, аны бла чекленген кесаматчы адамны башха илишанларын сансыз этер эди. Миллетни барысында да адамга ариуду деп, багы бичдирген, к̑ууандырган илишанла да к̑епдюле. Алай инсан ариулук̑ну сайлауда миллетлени излемлери бирча т̑ойюлдюле. С̑эз ючюн, миллетибиз ол жаны бла сак̑ халк̑ладан бириди.

Таматалагы, тиширыулагы намыс бермеген неда тамата адам с̑елешгенде, олтуруп турган инсан хурметсизге, адет-т̑ере билмегеннге саналады. Т̑ереде жур̑ой келгенча кийинмеген, билеклерин, ёшюнюн жалан этип, жамаут аллына келгеннге адепсиз жан дейдиле. Чатын керип олтурганнга, иги усталыгы болмаганнга малк̑ар халк̑ны жамауты айып этмей к̑оймайды. Малк̑ар миллетде тыш адам турганлай аш ашаган т̑ере жок̑ду. Таматала олтурган аш кангнгагы кичи олтурган айыпды...

Аны барысын да айтханыбыз – адам кесин миллетни ол т̑орлю т̑ерелерине к̑ере жур̑ютмесе, анга ариуду деп, киши к̑ууанырык̑ т̑ойюлдю. Инсаннга чырайлыды деп, тыш дуниясы да бирча ариу болуп, жамаутны ыразылыг̑ын алыргы керекди. С̑эз искусствобузн̑ эстетика сайлауу да аллай адамды.

Аны ич, тыш дуниясыны да ариулуг̑у миллетине к̑эз к̑арамында бла урунуунда тынгылы ачык̑ланады, к̑аны, тук̑ум табийгыаты бла келген чырайы суу сурат кибик болса да, тамамлаган иши, чыг̑армачылыгы бла байламлы этмесе, миллетни адамыды деп, айтдыралмайды.

Инсанны бет жарык̑лы этип, эсин, к̑эз к̑арамын айнытырык̑ ишлеп, урунуп, т̑ире да ариу болсун деп итинмеклигиди.

Сагына келгенибизча, миллетлени инсан ариулук̑гы к̑эз к̑арамлары бирча т̑ойюлдю. С̑эз ючюн, малк̑ар халк̑ны мардалары бла келишмей, азирейлиге саналган адамла Африкада неда аны т̑ийресинде жашаган жамаутлада ариулук̑ну ёлчемлерича айтыладыла. Малк̑ар халк̑да адамны ариулуг̑у жаланда аны сыфатына к̑ере ёнчеленип чекленмейди: инсанны сыфатына ариуду деп айтыр ючюн, аны к̑ылыгы, намысха сак̑лыгы бла да толу келиширге керекди. Адам сыфатлы, фахмулу да болганлык̑гы ариу к̑ылык̑гы бла адет-т̑ереге сыйынмаса, жамаут анга «ол ариуду» деп, бюсюреу бермейди.

Аны бла байламлы айтыргы т̑ийишлиди: к̑еп инсанла, ичлеринде алимле да болуп, миллетлени ариу халк̑лагы бла чырайсызлагы да юлешедиле. Алай ол жалган оюмду: хар миллетде, ол к̑еп санлы, аз санлы эсе да, чырайлыла, чырайсызла да болганлары кертиди. Жаланда ариугы бла чырайсызгы к̑эз к̑арам башхады. Ингилизлиле неда французла кеслерин ариу халк̑лагы санап, арапылагы, Индияны

халкъларына бюсюремегенликге, арапыланы да алагъа ол кёзден къараргъа эркинликлери барды.

Малкъар халкъны юсюнден айтханда, аны дуняны башха миллетлери бла байламлыгъы жылдан жылгъа ёсе, жангы кюч ала баргъаны белгилиди. Анга кёре ушашлыкъ да ёседи. Болсада малкъар халкъны башха миллетле бла келишмеген кылыкъ илишанлары да аз туююлдюле, неда энчиликле да уллудула дерге тийишлиди. Энчиликлени эсгергенде, ариулукъгъа бла адет-къылыкъгъа кёз къарамны белгилерге керекди.

Малкъар миллет ариулукъну не кёп санлы миллетден да кем этмегенди. Халкъ чыгъармачылыкъ бла сёз искусство да анга толу шагъатдыла. Алай, айта келгенибизча, малкъар халкъ ариулукъну не бек къубултса да, аны ариу намысдан, адет-къылыкъдан энчи этип, багъа бичмегенди. Ол угъай, инсанлыкъны ариулукъгъа ёлчем этип жашай келеди.

Адам не ариу эсе да – чачындан, къашындан башлап, санларына дери – аны адамлыгъы болургъа керекди деп бошуна айтылмагъанды. Тап, адам чынтты фахмулу эсе да, фахмусуна кёре ол кесин жюрюталмаса, жамауат анга бюсюреп, ыспас сёзюн хазна къоратгъагъанды.

Малкъар халкъ ариу төрелеге, мардагъа баш уруп жашай келген халкъды. Кеси заманында уллу жазыучу А. Чехов адамны хар неси да ариу болургъа керекди – бети, кылыкъы, кийими да деп жазгъанды.

Ол тюз оюмну эсге алып, адамны кийимине сансыз къарарча туююлдю. Бир-бирле къалай суюсем алай кийинеме, аны бла кимни да не иши барды деп оюм этгенлери адепсизликни илишаныды. Тишируну, эр кишини да кийим сайлаулары жамауатха кёз къарамларын ачыкълайдыла: халкъны төрелерин, жамауатны сыйлай билген адепсиз кийинип, орамгъа, уллу жолгъа чыгъарыкъ туююлдю.

Малкъар халкъ адамдан хар не жаны бла да мардалыкъны излеген миллетди. Марда – ол миллетни төрелерине кёре тохташхан ёлчемди, ариулукъну мурдору да мардады.

Бусагъатлада халкъыбызны кёп келечилери, тап жыл санлары келген тишируула окъуна, кёп санлы халкъланы маданиятларына къошулуп, алача болгъанбыз дер умутда, миллетни төрелерине бла мардагъа сыйынмайдыла. Алай ол жахиллик этдирген маймулукъду, жарсыугъа.

15. СЁЗ ИСКУССТВОНУ АРИУЛУГЪА

Искусство миллетни миллетлигин сакълагъан, аны энчилигин ачыкълагъан ниет ырысхыды. Бурун заманладан башлап бююнлеге дери андан излем уллу болгъанлай келеди: къайсы окъуучу да бюсюрерча ол жашау кертликни толу ачыкъларгъа, ийнаныулу, ариу да болургъа борчлуду.

Аны ариулугъу, суратлау жаны бла теренлиги да жазыучуну фахмусу бла байламлыды.

Кесини чыгъармасы бла неда чыгъармалары бла жашауну киши да кърмеген, эслемеген шартларын кёре билирге керекди. Аны аллай жю-тюлюгю болмай, тохташхан тёрелени кьатлап, искусствода белгиленнген суратлау мардаларындан азатланмаса, ол башхаланы энikleучюню кьа-дарындан озалмайды. Жазыучуну хар чыгъармасы миллетни ниет ырыс-хысына жангы ёню-макъамы, жангы фикири бла кьошулургъа керекди. Олду сёз искусствону ариулугъу.

Литературагъа келген хар жазыучу бла байламлы темала жангырып бармайдыла. Бизни ёмюрюбюз башланнгынчы окъуна белгиленнген темала бюгюн да магъаналарын тас этмегендиле, тас этерик да туююдюле. Сёз ючюн, суюмеклик, инсан борч, кишилик, миллетлеге, туугъан жерге суюмеклик дегенча темала тёлюден-тёлюге ёте, сёз искусствода жангыргъанлай сакъланадыла.

Биз былайда темала жашауну жюрюшюне кёре жангырадыла дерге да боллукъбуз – ол кертиди. Искусствону мурдору уа жашауну жюрюшюдю. Алай искусство жашауну кьатлап, аны ызындан сюркелмейди. Литератураны жюрюшюн жашау бла жазыучуну кёз кьарамы, фикири, кьошакъ оюму кьурайды, дерге тийишлиди.

Кёп окъуучула искусствону ол энчилигине эс бурмай, жашауну кьатлагъан сунуп, анга кёре кесаматларын айтыргъа итинедиле, алай ол жахилликди. Суратлау чыгъарма жашауну тинте, анга кёре башха эстетика (сайлау) дуния кьурагъаны да кертиди. Ол себепден хар фахмулу жазыучуну энчи суратлау дуниясы болады. Аны эсге алып, жашау кертилик, суратлау кертилик деп белгилерге тийишлиди. Ол фикир бла байламлы суратлау кертилик жашау кертиликден кенгди, кенглик бла да чекленмей, андан энчилигине эс бурургъа тийишлиди. Аны белгилегенибиз, суратлау кертилик жашау кертиликке ушамазгъа да боллукъду. Былайда айтыргъа тийишлиси: жазыучу жашау кертиликни кьатлап, суратлау кертилигин анга ушатмаса да, борчу ийнандырыргъады. Эртте жашагъан айтхылыкъ алим, философ Аристотель ат чапханда, эки сол аякъларын неда онг аякъларын бирден кётюрюп чапмайды, алай жазыучу уа эки аягъын да бирден кётюрюп чабады, деп жазаргъа боллукъду дегенди. Ийнандыралала эсе, ол аны эркинлигиди.

Литература жаз (жашырын) тилли искусстводу: кьарагъа – кьара, акъгъа – акъ деп бармайды. Адабиятны ол энчилигин унутсакъ, дунияны иги поэтлери бла жазычулары сылтауладан азатланалмаз эдиле. Сёз ючюн, Кязим хажи «Суу бойнунда жангыз талчыкыгъа айтылгъан назмусунда» былай жазады:

*Жокъ эгечинг, къарындашынг,
Жокъ не жуугъунг, не кьоншунг,*

*Атанг, ананг жокъ къатында,
Къалай ёсдюнг суу бойнунда.*

Литератураны жорукъ энчиликлерин тынгылы билмеген окъуучу: «Тал терекни эгечи, къарындашы, атасы, анасы болуп ким кёргенди?», – деп чурум излерикди. Неда Къулийланы Къайсынны «Жаралы ташын» окъугъан ташны жаралы болуп ким кёргенди, дерикди.

Айта келгенибизча, суратлау чыгъарма жашырын магъаналы ниет ырысхыды. Окъуучу аны жашырын магъанасы бла фикирин, жашырын сезимин ангыларгъа борчлуду.

Литература кесини ол энчилигине терк жетип да къалмайды. Айный, сынау жыйышдыра болады сёз искусство маданиятлы – ана жашырын магъаналыгъы фахму бла, усталыкъ бла байламлыды. Сёз ючюн, къарачай неда малкъар халкъны литературасыны тарых жюрюшю анга толу шагъатды. 1930 жыллада бизни миллет сёз искусствобуз саясатха табыныудан хазна озалмагъанды. Къулийланы Къайсынны бла Отарланы Керимни айтмасакъ, жаш поэтле бла жазыучула – барысы да – жамауатны бийлеге, байлагъа бла жарлылагъа, жалчылагъа юлешгенден озмагъандыла. Литератураны баш борчу миллетни озгъан заманы бла бюгюннгютарыхын байламлыачыкъларгъа бла суратларгъады. Адабиятха 1930 жыллада келгенле халкъны динин, тёрелерин да учузландырып, жангы жашаугъа, аны саясатына тобукъ уруп жазгъандыла.

Сёз искусство литератураны тёрелерине таяна айныгъанын да унутургъа керек туююлдо. Тёреле деп биз миллетни озгъан эмда бусагъат заманларында айнып, усталыкъ илишанларына айтабыз. Артыгъыракъда миллетни озгъан заманында жыйышдырылгъан маданиятыны усталыгъын.

Литература тёрелеге таяна, аладан юлгю ала айныйды. Ол фикир бла байламлы тёреле литератураны айныта, кеслери да айный, жангыра сакъланадыла. Сёз искусствону айнытмай, кеслери алларына къалгъан тёрелени жашаулары юзюлюп, терк унутуладыла. Алай эсе уа, тёреле жангырып, жашап туруп ючюн жаш литературагъа жашау берирге керекди.

Болсада, жазыучу тёреле бла хайырлана, усталыгъын ёсдюреди демекликни да тюз ангыларгъа борчду.

Нек дегенде, жаш литература олсагъат тёреле бла тюз хайырланып, ёсюню жолуна тюшалмайды. Чыгъармачылыкъ ишни сайлагъан жаш адам, усталыгъы тохташхан жазыучугъа ушаргъа итинип, аны жазыу хатын, сыфатла къауумун энikleуден башлайды. Алай анга тёреле бла хайырланады дерча туююлдо. Тюзюн белгилегенде уа, ол биреуню ниет ырысхысына, усталыгъына хыянатлыкъ этеди.

Жазыучугъа тёреле бла байламлыды деп айтдыргъан аны усталыгъыды, кишини къатламай жазаргъа итинмеклиги.

Заман жыйышдыргъан төреле бла хайырланып, миллет литератураны айнытыр ючюн жазгъан адам халкъны ниет ырысхысын тынгылы билирге борчлуду – халкъ жырладан, жомакыладан башлап, тамата төлүлени чыгъармачылык ишлерине дери. Сёз искусство къалай айный келгенди, мен аны жангыртырча жазалмаммы деп сагъышланыргъа керекди жазыучу.

Жазгъан адам миллетни ниет ырысхысын терен билип, анга кёре ёсдюреди ол билимин, кёз къарамы бла къошакъ оюмун. Илхамы жетишимли болгъан төрелеге жангы солуу алдырып, усталыгъын да ёсдюреди.

* * *

Эсге сала келгенибизча, адабият муратына жетер ючюн, жаз тил бла белгиле бла хайырланады. Аны магъанасы искусство жашау кертиликге тенг туююлдо деген фикир бла байламлыды. Алай аны борчу жашау кертиликни толду да, тынгылы да ангылатыргъады. Ол борчун а литература неда сахна оюн жаз тил бла, белгиле бла хайырланмаса, тамамлааллык туююлдо.

Миллет жашауда белгиге тенг боллукъ шартла кёпдюле. Сёз ючюн, бёрк, жаулукъ, къол жаулукъ, ат, жюзюк дегенча. Болсада халкъны тил туююнде жюрюген аллай шартла белгилеге айланып, жашырын магъаналарын ачыкълар ючюн искусствогъа (литература бла сахна оюн) къошулуп айтылыргъа керекди. Башхача айтханда, ала жашау кертилик бла сураглау кертиликни байламлы этерге керекдиле, жашау кертиликни терен ангыларгъа болушуп.

Жашырын (жаз) тил бла белгиле эки-юч тюрлю боладыла: жашауда эртте къуралып, айтыла келгенле, жазычула бла поэгле табиигъатда кёрген шартланы белгилеге тенг этгенле («жаралы таш», «къаяда гюлле»). Белгилени ючюнчю къауумун да жазычула къурайдыла, аллай белгилени ол къаууму окъуучулары жашау кертиликден ашдыргъандан башха борчлары жокъду, неда искусствону тюз жолундан ашдырып, ангыларгъа онг бермеген белгиледиле – искусствону ич магъанасын тунчукъдуруп, тыш кёрюмдюзюн (формализм) магъаналыгъа чыгъаргъан. Керти, Шимал Кавказны литератураларында, бютюнда малкъар халкъны сёз искусствосунда, энчилиги тохташхан шарт туююлдо ол. Былайда юлгюге жаланда Байзуллаланы Алийни бла Беппайланы Муталипни бир къауум назмуларын айтыргъа боллукъду:

*Бу гүмүлжукъчукъ,
Ачыкъ жугъурчукъ,
Гүмүлү жукъчукъ
Урчулү жукъчукъ –
Угу-жугучукъ...
Бу гүмүлжукъчукъ,
Гүмү жугучукъ*

Беппайланы М.

Арт жыллада жаз тилли белгилени магъаналары таркъая, жашауну бирикдирген сыфатланы суратлау кючлери ёсе барады деп жазадыла бир-бир алимле. Болсада ол тюрлю оюмгъа ийнанырча туююлдо. Нек дегенде, айта, сагъына келгенибизча, искусство къарагъа – къара, акъгъа – акъ деп чекленнген ниет ырысхы туююлдо – искусство жашырын магъаналыды, окъуучуну сагъышландыргъан, сезимин, кёз къарамы бла ангылауун ёсдюрген. Сёз искусствону энчилиги жаз, жашырын тиллилиги айнып башлагъанлай олсагъат тохташып къалмайды. Юлгюге алгъанда, 1930 жыллада малкъар халкъны литературасы жаз тилден азат эди, жаш жазыучула бла поэгле заманны жюриюшюн саясат, жангы къыраллыкъны ниети юйретгенча ачыкълай эдиле – озгъан заман кюйсюз, бусагъат заман огъурлу, «акъла» юйсюзле, «къызылла» тюз ниетлиле дегенча. Миллет искусствода белгилени къаууму бла хайырланьргъа итинмеклиги жазыучуну усталыгъы бла байламлыды. Анга кёре малкъар халкъны къара сёзю белгилеге 1970 жыллада тынгылы кёчгенди. Усталыкъ бла суратлау оюм не къадар тынгылы ёссе да, ол къадар искусствону жашырын тиллилиги да ёсе баргъаны кертиди.

Бир-бир алимлени айтханларына кёре, жазыучула жаз тил бла суратлау кертиликни жашау кертиликге ушатмаз ючюн хайырланадыла. Болсада ол жахил оюмду, нек дегенде, суратлау кертиликни борчу жашау кертиликден уллуду: жашау кертиликни суратлау сёз терен ангылатханы бла чекленмей, окъуучуну сагъышландырыргъа, къууандыра, жарсыта да билирге тийишлиди.

Жаз тил – ол жазыучу, поэт кеси къурагъан тилди деп да кесамат-лайдыла. Алай жазма литература къуралгъынчы окъуна, халкъ дунягъа кёз къарамын, ангылауун, сезимин жырлада бла тамсилледе, нарт сёзледе бла элберледе ачыкълай жашагъаны къайсы бирибизге да белгилиди.

Жаз тилни жазыучула кеслери къурагъандыла деген алимле халкъ тепсеулени, музыканы, тепсеулеге жууукъ оюнланы эсге алмай сёлешедиле.

Халкъ чыгъармачылыкъны жанрлары, тепсеуле, тюрлю-тюрлю оюнла, сёзге жютюлюк – была барысы да адамланы ариулукъгъа бла эстетика сайлаугъа термилтип, жаз тилге, белгилеге да мурдорлукъ этгендиле. Башхача айтханда уа, малкъар халкъны тил байлыгъына «жаз тил» деген сёз эртте къошулгъанды. Ол угъай, «терезе», «юй тюбю», «от жагъа», «юй башы» дегенча адамланы тил тюплеринден кетмеген сёзлени окъуна «жашырын магъаналары» болгъаны кертиди.

Искусствону кючю бла жазыучу кесини дунягъа кёз къарамын, кесини сезимин, эсин да ачыкълайды, кесини суратлау дунясын къурайды. «Жаз тилсиз», «белгилени къаууму» бла хайырланмай жазыучу аллай магъаналы борчну тамамлайлыкъ туююлдо. Кесигиз сагъыш этигиз: жашауну, инсанны ич дунясыны шартларын ачыкъ

айтып, чекленсе, аллай чыгъарма суратлау чыгъармагъа тенг болуп, окъуучуну сейирсиндираллыкъмыды? Неда дунягъа кёз къарамын жангырталлыкъмыды?

Чыгъармагъа «суратлау, сёз искусство» деп айтылгъаныны магъанасы уллуду. Айта, сагъына келгенибизча, искусство жашау болумланы тюрлендирмей, жүрютүлген халлерине кёре алып чекленмейди, жазычу аланы суратлагъан этеди. Суратлар ючюн а жазычу сёзге уста, къошакъ оюму терен да, жютю да болургъа керекди. Жашау шартланы белгилеге тенг эте билгени, сёзню экинчи, ючюнчю магъанасын ачыкълауда усталыгъы да анга кёре айныйды. Къысха чертип айтханда, суратлау литература жигитлерини сыфатларын къурап, аланы ич дунияларын, энчи къылыкъларын жыйышдырыу бла чекленмей, миллетни тарыхын, адет – къылыкъ энчилигин инсан къылыкъланы болушлукълары бла суратлайды. Ол уллу борчну жаз тил бла хайырланмай тынгылы тамамларгъа онг жокъду. Жаз тилсиз, белгилени къаууму бла хайырланмай жазылгъан чыгъарма бош ушакъгъа неда хапар айтыугъа тенг болуп къалыр эди.

Алай искусствону ол жоругъун тынгылы ангыламай, малкъар проза 1970 жылладан башлап, жаз тилге, белгилеге тынгылы эс бургъанын масхаралап сёлешген алимлени окъуучула танийдыла. «Юйреннгендиле энди ташланы, тереклени, сууланы да тиллендирирге, шинтиклени, ундурукъланы да сёлешдирирге» – деп, масхара этерге кюрешген кесаматчыла да аз туююдюле. Аллайла, баям, айтхылыкъ алим Лосевни китапларындан хапарлары болмаз. Поэт жансалыу жазыу амал бла тири хайырланыргъа, шинтиклени, тапчанланы, чыракъны да сёлешдире билирге борчлуду. Ол тюрлю жашау шартланы жазгъан адам мифге айландырады, дегенин Лосевни унутургъа тийишли туююдю.

Жазычу бла поэтни жаз тилге, белгилеге итиндирген, ала бла хайырланыргъа онг берген фахмуду, билимди, дунияны махтаулу чыгъармаларын ангылап, миллетини ниет ырысхысын ёсдюрюрге жол ачхан аладыла.

Ол жаны бла бютюнда илму бла байламлыкъны айтыргъа тийишлиди.

Литератураны илму бла байламлыгъына кёп алимле эс бургъандыла, бусагъатлада да аны унутмагъандыла. Ол жаны бла оюм бирча туююдю. Бир къауумла айтханнга кёре, аланы энчиликлери уллуду, башхала – илму да, искусство да жууукъдула, дейдиле.

В. Белинскийни заманында литература да, илму да бир ишни тамамлайдыла, экиси да тинтген болумла бирдиле деп жазгъандыла. Алай ким не десе да, аланы борчлары башхадыла, сёз искусство суратлап кёргюзтген жашау болумланы илму эталлыкъ туююдю, ол тюрлю борчдан узакъды десек окъуна терсге саналмаз. Неда биологияны, химияны, физиканы, математика дегенча илмуланы жорукъларын

тинтиуден узакъды, ол ишге искусство итинген окъуна этмейди. Тап, илму бла тенг атларгъа умут бла назмула жазгъан (сёз ючюн, В. Брюсов) поэт сокъуранмай къалмагъанды, аны магъанасызлыгъын ангылап.

Илму (физика, математика, юлгюге алгъанда) ачыкълагъан жорукъланы суратлау сёз бла ангылатыр онг жокъду – илмуну сёзю шартлыды, ол жаз тилге, белгилени къауумуна неда жазыучуну сезимине бла къошакъ оюмуна бойсунмайды. Литератураны борчу уа жашау шартлагъа инсанны сезимине, кёз къарамына кёре багъа бичип, аланы суратларгъады.

Адабиятны жумушу жаланда инсан бла байламлыды, аны айнытхан, солуу берген да жаланда олду. Жигитлерини кылыкъларын, кёз къарамларын ачыкълай, жазыучу миллетни тарыхындан, туугъан жеринден бла юйюр жашауундан айырмай суратлайды. Ол къурагъан инсан сыфатла жаланда кылыкъ энчиликлери бла жашамайдыла – халкъны озгъан, бусагъат эм келлик заманларын ангыларгъа болушадыла.

Болсада, миллетни келчилери тюрлю-тюрлю иш усталыкъла бла байламлыдыла. Аны маданият жашауун, ниет ырысхысын айнытханла илмулу адамладыла. Анга кёре, жазыучу физика, математика, химия дегенча усталыгъы болгъан адамны чыгъармасыны жигитича кёргюзте эсе, жазыучуну ол жаны бла ангылауу болургъа тийишлиди.

XX ёмюрню экинчи жарымында малкъар халкъны келчилерини иш усталыкълары тюрлене, миллетни иги тёрелерине саналгъанладан азатлана жашагъанлары белгилиди.

Малкъар халкъ аз санлы эсе да, илмуну тюрлю-тюрлюлерин айнытханла кёп болгъандыла. Бизни сёз искусствобуз ол тюрлениулени сансыз этип, жарыкъ бетли болалмазы да кертиди.

Алай бла, заманны бусагъат излемине кёре, сёз искусство халкъны маданиятына тынгылы къошулуп, жетишимли болур ючюн, жазыучу илмуну жюриюшю бла байламлыгъын сансыз этерге керек туююлдо.

Илмуну баш борчу дунияны айныу, тюрлениу жорукъларын тинтиргеди. Искусствону борчу – ала жигитлени энчилик рухийлерин белгилегенлерин унутмай, миллетни ниет жашауун ачыкъларгъады.

Илму тындыргъан ишни, ол тинтген болумланы искусство тамамлайлыкъ туююлдо. Илму ачыкълагъан жорукълагъа кёре адам улу табийгъатха бийлик этеди, жорукълагъа кёре жамауатны мюлк-ырысхы къурауун тюрлендиреди. Искусствону тамырландыргъан инсанны ич дуниясыды, кылыгъыды, жамауат жашауу бла байламлыгъыды. Анга кёре, ол адамны кылыгъын, кесин жюриюте билгенин, ниет тазалыгъын игилендиреди, ариулукъ не болгъанын кёргюзтүп, анга итиндиреди.

Жамауат бла инсан, халкъ бла жангызлыкъ, жашау чойреликле, байлыкъ бла жарлылыкъ, уруш-туююш дегенча болумланы илму ачыкъ сёзле бла ангылатады. Илмуну тили къайсы миллетледе да ушашды неда «битеудуниялыкъды» дерге керекди. Физика, математика, химия,

биология эм башхала кьайсы халкъда да бирча айтыладыла, ала бла байламлы ачыкъланган жорукъланы белгилеген сёзле (ангыламла) асламысында бирчадыла. Жылдан-жылгъа илму айный баргъаны къадар аны тилине жангы сёзле (ангыламла) къошула барадыла. Алай ала тилни миллет энчилигин шартламайдыла – «битеудуниялыкъ» тилни айныгадыла.

Искусствону миллет энчилигин белгилеген а – аны тил энчилигиди.

Сёз искусство, юлгюге айтханда, эртте заманладан бери айный, жангы суратлау кюч ала келе эсе да, аны миллет энчилиги темала бла байламлы туюлдо. Дунияны кёп литератураларын бир тема (сёз ючюн, суюмеклик, уруш) бирикдире келгенди, бусагъатда да бирикдиреди. Болсада миллет литературала кеслерини суратлау-ачыкълау энчиликлерин эниш этмегендиле. Къалай бла деп, соруу салгъанда, жазычула бла поэтле бир бирге ушамайдыла: сайлагъан темаларын кёз къарамларына, сезим, фикир байлыкъларына кёре ачыкълап, суратлайдыла. Жазычуланы умутлары бла къошакъ оюмлары ушаш болмагъаныча, чыгъармалары да бир бирлерин къатламай, энчиликлерин сакълайдыла. Иш аны бла да чекленмейди: суратлау литератураны энчилигин белгилеген миллет тилди.

Миллет тил халкъны ниет кюзгюсюдо, аны тарыхын, адетлерин, тёрелерин, юйюр, жашау турмушларына кёре къуралып, жыйышхан ниет ырысхысыды. Тил искусствону, миллетни да энчилигин шартлагъан, аланы экисин да айнытыргъа онг берген маданият байлыгъыды. Башха жаны бла къарагъанда уа миллет тилни жюрюшюне къошумчулукъ этип, энчилигин бютюнда тынгылылыгъын шартлагъан жазычуну кёз къарамы бла сезими, билим теренлиги бла къошакъ оюмдула.

Миллет тил ёсе сакъланнганда, сёз искусствосу энчилигинден азатланыр деп къоркъуу жокъду.

16. ЭСТЕТИКА КЁЗ КЪАРАМ БЛА КЪЫЛЫКЪ ТЁРЕЛЕ

Эстетика сайлау бла къылыкъ тёреле, адетле байламлыдыла. Ала бир бирлеринден энчи туюлдоле деп алимле эрттеден жазадыла. Гераклитден башлап, бюгюнню кюнлегедери. Эстетика сайлау айнымаса, къылыкъ сайлау деген ниет ырысхы да айнымаз эди. Болсада энчиликлерин да билирге, ангыларгъа тийишлиди: эстетика сайлау дуня, жамауат жашау бла, табийгъат шартла, инсанла бла да байламлыды. Къылыкъ тёреле уа – жаланда адам бла байламлы айтыладыла (къылыкъсыз, къылыкълы адам, адепли, адепсиз, огъурлу, кюйсюз дегенча). Башха жаны бла кесаматлагъанда уа кёп тюрлю табийгъат болумла къылыкъ тёрелеге сыйынмайдыла, ала инсанны сайлаууна кёре къабыл этилмейдиле (сууукъ кюн, жылы хауа, желли кюн, ачы сууукъ).

Къылыкълы бла къылыкъсыз инсанланы сайлап, сёз искусство бичим этеди. Ол эки ниет ырысхыны литературада бир бирден энчилер онг азды: литератураны жигитлери къылыкълы адамлагъа бла къылыкъсызлагъа юлешинедиле, таза ниетлилеге бла харам жүрекклилеге, жигитлеге бла хомухлагъа...

Суратлау сёз инсанланы къылыкъларына кёре жамаутха багъа бичеди, ариу къылыкълы жигитлери бла байламлы окъуучуларына эс тапдырады.

Алай озгъан заманлада инсанны къылыкъ-ылыгъына, аны чыкъгъан жерине, байлыгъына бла бийлигине кёре багъа бичилгенди. Адам не ариу къылыкълы батыр да болсун, жарлы эсе, ыспасы чыкмагъанды, аны кишилигине бла ариу къылыкълыгъына тийишли багъа бичилмегенди. Ол жаны бла, жомакъланы окъусакъ окъуна, аны ангыларыкъбыз. Сёз ючюн, юлгюге, «Быжмапапахны» алыгъыз. Киеую Быжмапапахгъа, ол къулду деп, башхалагъа ышанган жумушну хан анга ышанмайды.

Хан ауругъанда, аны сау этерик дарманланы Быжмапапах мажарады. Алай къулну къолундан керекли дарманланы алыргъа унамайды. Болсада малкъар халкъны, башха шималкавказчы миллетлени да жашауларында ол төрелени семиртирге тийишли туююлдо. Малкъар халкъ, тукъуму, байлыгъы-бийлиги демей, ариу къылыкълы инсанланы, кишиликлери бла урунуугъа суюмекликлери болгъан адамланы сыйлы кёре билгенди:

*Батырлыкъ жютюд, къамача,
Къоркъакълыкъ – гумух, салтача.
Батырлыкъ къорур журтунгу,
Къоркъакълыкъ кёмер отунгу, –*

деп, Кязим андан жазгъанды.

«Холодный Кавказ» деген китапда (1876 жыл) жолоучула Басхан ауузуну огъары эллеринде бай да, бий да, къуллары, жалчылары бла бирге олтуруп, аш ашай, кенгешгенлерин кёргенлерини юсюнден сейирсинип жазгъандыла. Жортууулгъа, чабыуулукъгъа барыуну юсюнден жырланы («Чепелеу», «Бекмырзала, Къайсынла», «Малкъар Басияты, Дюгер Бадинаты») жигитлери кимдиле – бийле, байламы? Халкъ анга эс бурмай, батырлыкъларын сайлап, жыр этгенди. Жортууул бла чабыуулукъ ол заманлада жигитликге саналгъан эсе да, халкъ аланы махтап чекленмейди, жигитликге алданып керексиз жоюлгъан батырлагъа кюй этеди.

Жортууул бла чабыуулукъ кишиликти юлгюсю эсе да, тюзлюк, кесинги къол къыйынынг бла жашай билмеклик андан игиди, инсанлыкълны шартыды, деген ниетге бойсунган халкъ жырладыла ала.

Миллетлени чанкала бла ёзденлеге, бийлеге бла къуллагъа бёлген заманлада жазылгъан чыгъармалада окъуучулары ариу къылыкългъа,

намысха, сыйгъа юйретген юлгюле кѣпдюле. Сѣз ючюн, Л. Толстойну «Война и мир», «Анна Каренина» деген романларын алыгъыз. Неда А. Пушкинни «Капитанская дочка», «Дубровский» деген повестьлерин.

XX ёмюрню 70–80-чи жылларында ана тилде жазылгъан хапарлада, романлада да аллай чыгъармала асламдан аслам бола барадыла. Юлгюге айтханда, Тѣппеланы Алимни «Азатлыкъ» деген романыны баш жигити Айдарукъ бийди. Ол, бий, бай эсе да, миллетим дей билген, аны ариу адетлерин-тѣрелерин сакълагъан инсанды. Жарлыгъа, жалчыгъа да жан аурутхан, эллилерин жарыкъландырыгъа итинген. Аргутай мюлк къоллу бийди, мюлк-ырысхы да къурай, жюрюте да биледи. Алай байлыкъдан эсе, эслиликни бла адамлыкъны сайлайды.

XX ёмюрню арт онжыллыкъларында малкъар халкъны жазыучулары, 1930–1950 жыллада саясатха табынып, миллетни кылыкъ тѣрелери асырыыспассыз этилгенлерин ангылап, ол жахилликден азатлангандыла. Шауаланы Хасанны «Огъары чат» деген романы анга толу шагъатды.

Малкъар халкъны эндиги литературасында миллетини кылыкъ тѣрелеринден айырылгъан адамлыкъдан айырылгъаннга тенг этиледи (Тѣппеланы А. «Таш бла адам»).

Сѣз искусствода, сагъына келгенибизча, эстетика сайлау бла кылыкъ сайлау байламлыдыла. Башхача белгилегенде уа кылыкъ сайлау эстетика сайлауну баш борчуду. Алайсыз литература жамауатны ызындан элтип, ариу кылыкъгъа – жюрек халаллыкъ бла ниет тазалыкъгъа, кесин тап жюрюте билмеклик бла миллетине суймекликге юйреталмаз эди.

Азатлыкъ, тенглик бла къарындашлыкъ Кязимни бла Къулийланы Къайсынны, Отарланы Керимни поэзияларыны эстетика сайлаулары кылыкъ сайлауларына тенгдиле. Адамны кишилике таукеллигин, ёткюрлюгюн Кязим хажи, сѣз ючюн, бек махтаулу кылыкъ илишанларына санагъанды. Ёз намысын къоруулаялмагъан хомух башхаланы намысларын къоруулап, ыспаслы болаллыкъ туююлдо. Артыкълыкъны аллында тобукъ къагъып, бѣрклерин тешгенлеге Кязим хар заманда да айып этгенди. Намысы ючюн, азатлыкъ ючюн арсарсыз кюрешге хазыр адам аны уллу умуту эди, инсан кылыкъ сайлауу эди.

Малкъар халкъ неден да бек ариу кылыкълы инсанны сыйлыгъа санагъанды. Таматалагъа намыс эте билгенлеге, ишлегенлеге, иш усталыкъгъа итинип, эл аллында айыпсыз жюрюгенлеге уллу эс бургъанды. Юйюр жашау бла байламлы алгъышлада миллетни кылыкъ сайлауу тынгылы ачыкъланады. Юлгюге айтханда:

*Бу сабийчик иги жаш болсун, тенглерине баш болсун,
Атасын-анасын ыразы этген жаш болсун.
Харам ишге боялмасын,
Аман этип, адамладан уялмасын,
Жашауунда халал къыйынын ашасын...*

Миллетибизни эстетика сайлауу кѣп тюрлю кючбюсюреуле бла байламлы болгъанын да унутургъа керек туююлду. Сѣз ючюн, малкъар халкъны эслилери адам дууада, тойда къалай олтургъанына кѣре да багъа бичгендиле. Инсан ариу къылыкълыгъа саналып туруп, жамауат жыйылгъан жерде кесин адетдеча жүрюте билмесе, ол чурумлу болмай къалмагъанды. Неда эр киши тиширыугъа аталгъан жумушну этип, кѣзге уруна турса, ыспасы тюшгени да кертиди.

Жазыучу миллетни ол энчилигин унутуп, инсан къылыкълы эстетика сайлау этсе, чыгъармасы къууандырмаш.

Къылыкълы бла байламлы эстетика сайлау этгенде, не аз шартны да магъанасын унутургъа керек туююлду – кийиминден, аш къангнаны артында къалай олтургъанындан башлап, сѣлешгенинде сѣзлерине дери. Миллет къылыкълы сайлауда аз илишанланы да магъаналары уллуду.

Алай хар ариу, махтаулу шартны анга къажалукъ этген неда этерик азирейли илишан да болгъаны кертиди. Башха сѣзле бла айтханда, жашау, дуня шартла эки бетлидиле: ариу – эрши, ариу къылыкълы – осал къылыкълы, иги – аман, жашау – ёлюм, жылы – сууукълы, уллу – гитче, ариу ниетли – ниетсиз дегенча.

Эки бетлиликни араларында кюреш (чюйрелик) тохтамайды, бизни санауубуз башланнгынчы ёмюрледе жашагъан философ Гераклит айтханлай. Эки бетлиликни араларында кюреш тохтаусузду, олду жашауну айнытып, алгъа элтген, дегенди Гераклит.

Магъаналары, сыйлаулары келишмеген шартланы араларында чюйрелик (кюреш) тохтап къалса эди, жашау да уюп, айныу деген да ёчюлюр эди. Жашауну терс ниетден бла осал илишанладан тазалагъан чюйреликди (кюреш). Анга кѣре, суратлау литературада ачыкъланнган кюреш, чюйреликле эстетика сайлауда баш магъананы тутадыла. Кюреш сѣз искусствону аркъа сюегиди, жилигиди дерге тийишлиди.

Аны бла байламлы литератураны айныу жолуна жазыучула жашау чюйреликлени сайлай билгенлерине кѣре багъа бичерге тийишлиди.

17. ЭСТЕТИКА КѢЗ КЪАРАМ БЛА БУШУУЛУ (ТРАГИЧЕСКОЕ) КЮЛКЮЛЮ, АЗИРЕЙЛИ ДЕГЕН АНГЫЛАМЛА (КАТЕГОРИЯЛА)

Миллетни эси, излеми да жашауну жүрюшюне кѣре тюрлене, онглу бола барады. Аны бла байламлы адамны искусстводан ангыламы да ёседи. Искусствода алгъа итиндирген жашауду, алай жашау кеси да искусствону болушлугъу бла иги жанына тюрленеди, инсанланы ангылаулары, жютюлюклери да ёседи. Анга кѣре искусство, бютюнда литература, жашауну миллет жютюлюкню кюзгюсюду, дейдиле. Алай миллет

жашаугъа кюзгюлюк этер ючюн искусство эстетика сайлау эте билирге, юйренирге керекди. Тийиншли эстетика сайлаугъа малкъар халкъны сёз искусствосу терк тюзелгенди, деп бичим этсек, жангылырыкъ эдик.

Керти, миллетни аууздан айтылган чыгъармачылыгъы эрте аякъланып, тири айныгъанды. Бир халкъны да фольклорундан кем туююлдо. Алай аны эстетика сайлауу, башында айта келгенибизча, тюз кыылыкълы, терс кыылыкълы инсанла бла байламлыды, кишилик бла къоркъакълыкъ, малчылыкъгъа усталыкъ бла уучулукъ дегенча. Жашауда бек керекли, баш кечиндирирча шартла тамырландырган ниет ырысхыла.

Жашауну айнытып, алгъа элтген, иги жанына тюрлендирген бир-бирлери бла келишмеген тарых окуяланы, ниет ырысхыланы къажалуукълары болганларын миллет кеч ангылап, сёз искусствосун да анга кёре къурап башлагъанды.

Жашау айный баргъаны бла байламлы миллетни кёз къарамы, умутлары да айныйдыла. Жашау бла умутла бир-бирлери бла келишмей экисини араларында къажалуукъ башланып, сёз искусствону магъанасын тюрлендиреди. Умутла бла жашауну чюйреликлерин жазыучу бушуу (трагедия), кюлюк, азирейли дегенча эстетика сайлаула бла ачыкълагъандыла, бюгюнледе да башхалыкъ жокъду.

Азирейли (безобразный) деген эстетика сайлаугъа кёре къуралган чыгъармада инсанла къабыл кёрмеген, тюз ниетли адамны кёз къарамы бла келишмеген эрши кыылыкъ неда кыылыкъла кёргюзтюледиле. Халкъда тохташхан махтаулу төрелеге бузукълыкъ этген. Сураглау чыгъармаланы асламында азирейли шартла бла кюреш бармайды: жазыучуну борчу халкъны жашауу неда умуту бла келишмеген инсан кыылыкъны кёргюзтүп, окъуучуланы андан кёллери къачарча этергеди. Чыгъармада азирейлик бла кюреш хазна бардырылмайды: жазыучуну неда жамауатны оюмуна кёре ол кюрешге тийишли туююлдо – аны жашауда тамырын юзерик масхарады, хыликъялыкъды. Сёз ючюн, «Аман къатын» деген назмуну магъанасы тиширыуну масхарагъа тийишли кыылыкъ шартлары саналып чекленеди:

*Чарыкъларын табанындан сюйрегенле,
Он айтмайын, этерлерин билмегенле.
Эрлери урушса, ата юйлерине кетгенле,
Этеклерин тухтуй таууш этгенле.*

«Эки къатынлыланы жыры» деген назмуну да жиби алай къуралганды. Жаш заманда «кёп къатын алыргъа ант этген» киши ёз бедишлигин сезсе да, сокъуранып жарсыдымы, неда башхалагъа терслигин сездирип, иги насийхат этмейди.

Бир-бир алимле жазгъаннга кёре, азирейли кылыккылы инсан тюзелип, бушуулуну кьадарын сынаргъа окъуна боллукъду, деп жазадыла. Алай ол оюмгъа ийнанырча туююлдо. Алданнан, бирле терилтген, терсни тюзден тынгылы айырмагъан инсанланы, билими-сынауу жетишмегенлени жамауат бла байламлыклары юзюлюп кьалмайды. Ариу кылыккылы жигитле кюрешлери бла аланы тюз жолгъа салгъанларын ачыклагъан чыгъармала миллет маданиятлагъа эрттеден белгилдиле.

Сёз искусствода бушуулу кьадарлы жигитни иши башхады. Терс илишанларын тюз акъылы, махтаулу шартлары озгъан адамды ол. Кишилиги, ёткюрлюгю бла жамауатны ыразылыгъын ала билген жигит.

Жашау бла тенгешдиргенде, аны умуту бийикди. Жашаугъа неда саясат болумлагъа кьабыргъасын жарашдырып, умутундан ёнгелемейди, не тюрлю эсе да тынчлыгъымы, жашаууму сакълайым деп, жамауат кьабыл кёрмезлик жолну сайламайды. Юлгюге, Айдарукъну сыфатын алыгъыз («Азатлыкъ» деген роман).

Ол бийди, бийча жашаргъа сюеди, кылыгъы да бий адамды. Болса да миллетине игилик этеди, жарлылагъа болушургъа, мюлкюнден алагъа ююш чыгъарырдан артха турмайды. Совет власть ол жашагъан элге киргенде, Айдарукъ бийлигин этип, анга кьажай сюелмейди. Нек дегенде, жангы власть жарлыланы кьоруулай эди. Битеу байлыгъын, малларын да анга ётдюреди да эллилери бла бирликни сайлайды. Алай властыны келечилери бий бийлигин этер бир заманда деп, аны илишаннга саладыла.

Бусагъатлада инсан уруш бла, совет власть ючюн кюреш бла байламлы бушуулу кьадарлы жигитлеге, жамауатха башха кесамат этедиле. Эркинлик, тенглик ючюн деп, байла, бийле бла, кьолайлы инсанла бла кюрешген миллетни келечилери бушуулу кьадарлылагъа санала эдиле. Тюз ниетли адамла тюзлюкню жолун сайлап, «малгъунланы» кьолларындан жоюлгъанлагъача багъа бичиле эди алагъа.

Болсада, сагъышланып, оюм этгенде, мюлк-ырысхы жюрютгенле башламагъандыла уруш-туююшню, жарлылагъа, жалчылагъа кьажай ала кётюрмегендиле сауут-саба. Сюйсегиз а, байла-бийле айтмагъандыла жарлы кьауумгъа, мюлк-ырысхы кьоллу да болургъа эркин туююл-сюз, кырылыргъа тийишлисиз деп, ала сюелмегендиле. Жалчыла бла жарлыла алгъандыла кьолларына сауут-саба да, сиз бизден артыкъ иги жашаргъа нек керексиз, сиз дуниядан кетерге, кырылыргъа керексиз деп.

Мюлклерин сыйырып, юйлерин, кьошларын тонап, байгъа аты айтылгъанланы кыырдан да артха турмагъандыла. Анга кёре бушуулу кьадарлыла кеслерини кьол кыйындарын бла кьолайлылагъа саналып, ишден кьачмай, тюз ниетлиликке итингенлери ючюн жоюлуп кетгенле, арбазларындан кысталгъанла бушуулу кьадарлыла туююлмюдюле?

Ол жаны бла кёп халкълагъа башха кёзден къараргъа окъуна керек болур, алай аз санлы малкъар халкъны иши энчиди. Нек дегенде, аны байы, бийи да кишини молкъюн сыйырып молкъолайлы болалмагъанды, неда бир жарлыны арбазына кирип, сен мени жалчымыс деп, кишини юсюне сюелмегенди.

Инсан бийге, байгъа жалчылыкъгъа баргъан эсе, кеси ыразылыгъы бла баргъанды. Айынга неда жылынга мынча къой, тууар мал аллыкъса деп, келишим этип. Бир-бир жалчыла тёрт-беш жылларына алгъан ырысхылары бла хайырланып, къолайлы болгъанлары да бизни миллетибизде белгилиди.

Биз XXI ёмюрню саясатына кёре байла, бийле, чанкала тукъумлула барысы да огъурлу адамла эдиле, тынч инсанла деп, кесамат этмейбиз: алада гынттылыла кёп эдиле, байча жашаргъа суюнгенле. Чанкала кеслерин кимден да игиге, сыйлылагъа санагъанлары да кертиди.

Алай байла, чанкала намыслыла, ариу къылыкълыла болуп, жамауатны да ол тёрелени сакъларгъа юйретгенлери ётюрюк туююлдо.

Миллетни жарыкъландырып, билимли этерге, жакхилликден азатланыргъа да ала итиннгендиле.

Ол шартланы эсге тюшюре, бирикдирип, багъа бичгенде, малкъар халкъны бийлери, чанкалары, гынттысыз туююл эселе да, халкъны миллет этген ала эдиле.

XXI ёмюрню байларыны асламы къыралны, халкъла жыйышдыргъан ырысхысын юлешип, къолларындан асламыракъ сермеп, бай болгъан эселе, XVIII–XIX ёмюрледе бай, бийи да къара ишден, мал ёсдюргенден азат туююл эдиле, жалчылары бла къошлада кечиннгенлери да кертиди.

Болсада 1930–1960 жыллада айныгъан малкъар литература, саясатха блаидеологиягъа жакъбасып, тюзэстетика сайлауэталмагъанды. Байланы, бийлени мурдарлача кёргюзтүп, жарлыланы, жалчыланы тюзлюкню къоруулагъан бушуулу къадарлы жигитленича ачыкълагъандыла.

Кациланы Хабуну, Хочуланы Салихны хапарлары, Этезланы О. «Тарда», Шауаланы М. «Мурат», Гуртуланы Б. «Жангы талисман», Токумаланы Ж. «Дертли къама» дегенча чыгъармалары эм башхала ол тюрлю эстетика сайлаугъа бойсунадыла. Алай бусагъат заманны излемлерине кёре кесаматлап, аланы ыспассыз этерге керек туююлдо. Хар суратлау чыгъарма, керти да ол суратлау деген сёзге тийишли эсе, саясатдан багъалыды. Башха жаны бла къарагъанда уа, сёз искусствогъа заманны энчилиги бла байламлы багъа бичерге тийишлиди.

Бушуулукъ сезим малкъар халкъны поэзиясын эртте бийлегенди: уллу Кязимден башлап, Къулийланы Къ., Отарланы К., Зумакулланы Танзилягъа дери. Къара сёз бла жазылгъан чыгъармаланы ол 1970 жылладан башлап бийлегенди. Алай бизни миллет сёз искусствобузда бушуулу къадарлы жигит деген ангыламны магъанасы, башха миллет

литератураладан эсе энчиракъ болгъанын ангыларгъа тийишлиди. Сёз ючюн, орус литератураны алып, Шимал Кавказны литератураларына аны бла байламлы ёлчем салыргъа итинсек эди, жахил иш этер эдик.

Аны айтханыбыз: инсанланы къыйынлыкълары, жашау умутлары, эслери-сезимлери, ол угъай эстетика сайлаулары миллетни энчилиги бла, аны иши-къылыгы бла байламлы айныйды.

Кёп санлы халкъланы келечилери заводлада, фабрикалада ишлей келедиле, эрттеден бери илмуну айнытадыла, кемеле, аэропланла ишлеп, гъаршны да тинтирге итинедиле.

Малкъар халкъ эрттеден бери жерчилик, малчылыкъ бла кюреше келгенди, уучулукъ бла. Эстетика сайлау да анга кёре айнып, тохташханды. Заводлада, фабрикалада, илму-излем институтлада, бийик окъуу юйледе ишлеп кеч башлагъандыла. Миллетни келечилери ол жаны бла бийик умутлу туююлдюле, терсликлени кёрюп, алагъа тёзюмсюзлюк этип, кюреш бардырырча даражагъа жетмегендиле деген оюмдан да азатбыз. Алай жашау бла келишмеген бийик эстетика умут, сайлау да къыстау айныгъан ниет ырысхыладан туююлдюле.

Кертиди, Шимал Кавказны халкълары, бютюнда къарачайлыла бла малкъарлыла кёп санлы миллетледен кем къалмай, ала сынагъан къыйынлыкъланы оздуруп окъуна сынагъандыла («Инсан уруш», 1920 жылла, «Колхоз къуаралгъан жылла», «Уллу Ата журт уруш»), ол къыйынлыкъланы барысын да кёчгюнчюлюк озгъаны къайсы бирибизге да белгилиди.

Алай бла жигитлени (инсанланы) къылыкълары, жашау умутлары, сайлаулары миллет тарыхны жюрюшюне кёре чирчикленип, айныйдыла. Бусагъатлада малкъар халкъны илмулу келечилерини эстетика сайлауу жаймады, ол анга кёре кемчиликле бла кюреш бардырып жигитлик эталмаз, неда кюреш бла байламлы эрча сюелир да, бюгюлмей, тобукъланмай, ёз жашаууна жарсыу келтирирча даражада туююлдю деп, сёз кесмейбиз. Бизни миллетибизде аллайла бар эселе да, литературабызда бушуулукъну белгилемейдиле.

Башында сагъыннганыбызча, малкъар халкъны литературасында бушуулу къадарлы жигитлени къылыкълары суймеклик (Кязим «Тахир бла Зухура», «Бужигит») Уллу Ата журт уруш, колхоз къурулуш, кёчгюнчюлюк дегенча тарых шартлагъа кёре ачыкъланнгандыла.

Юлгюге, Шауаланы Хасанны «Кюбюрге табылгъан повесть» деген чыгъармасын алыгъыз. Аны баш жигити тиширыуду – Пилжан. Ол заводда неда фабрикада, къуллукъ юйде ишлеп, уллу муратына жеталмай ёлюп кетгенди дерча туююлдю. Пилжан эринден, юйюрюнден айырылып жашагъан тиширыуду. Ахлуларындан игилик кёрмей, умутчу болуп, умуту уа толмай инжиледи. Анга кёре, Пилжан бушуулу къадарлы инсанмыды, огъесе туююлмюдю, деп сорургъа тийишлиди.

Ол тюрлю соруулагъа жууап излей, бушуулу къадарлы жигитди деп, къаллай инсаннга айтылады, сёз ючюн, орус литературада бла малкъар литературада аны энчилиги бармыды, бар эсе да не бла байламлыды дерге керекди. Жигитге бушуулу къадарлыды деп айтдыргъан аны тюзлюк ючюн неда миллетге тийишли ниет ырысхы ючюн кюрешде бюжолмей, тобукъланмай, азатлыгъын сакъалайла неда артыкълыкъгъа тёзюмю тауусулуп жоюлса. Алай Шауаланы Хасанны жигитини иши башхады: аны кюрешни ниет кюреш туююлдо, ол кюреше эсе да, ёз насыбы, азатлыгъы ючюн кюрешеди. Пилжанны инжилтген юйор жашаууну къыйынлыкъыды. Башхача айтханда, аны юйор жашау бла байламлы умуту тийресинде кюнде-кечеде кёре тургъан болумла бла келишмегени инжилтеди. Пилжанны бушуулу этген жаланда юйор жашаууну ауур жюгю туююлдо: жазыучу аны эсге алмаса эди, муратына жетип, тынгылы суратлау чыгъарма къурайлмаз эди. Повестьни автору ачыкъ айтмагъанлыкъгъа, Пилжанны жүрек жарсыуун чекден ётдюрюп, таралтхан кёчгюнчюлюкню палахыды. Тиширыу, эр кишиси да бетден-бетге сюелип, кюреш бардырыргъа, онглары сыйырылгъан палах эди ол. Не медет, кёчгюнчюлюкню отуна тюшюп, андан чыгълмай кюйген тиширыула, эр кишиле, сабийле барысы да бушуулу къадарлыдыла. Кёчгюнчюлюк бла байламлы малкъар халкъны инсанлары терс саясат бла кюреш бардырмадыла да жигитлик этип, жоюлмадыла, дерча туююлдо. Аны тюз ангыларгъа тийишлиди, анга кёре, ол терс саясат иш бла байламлы малкъар литературада бушуулу эстетика сайлау да улуу жер алгъаны белгилиди. Бютюнда поэзияда. Сёз ючюн, Отарланы Керимни 1930 жыллада, сагъайтып тынчлыгъын алгъан зорлукъ аны Улуу Ата журт урушдан сора тиргизилген лирикасында тынгылы шартланнганды. Ол зорлукъну бир бутагъы, келип, бек алгъа Шимал Кавказны халкъларына ёмюрле саркъыуунда адам улусу кёрмеген бушуу сынатханды: от жагъларын ёчюлтюп, жерлеринден къыстап, инсан эркинликлерин сыйырып. Айхай, аллай къыйынлыкъ бла бушуу, кесине кёре, литератураланы да тамырландырып, ёсдюрюрге керек эди. Болсада тиллери, басмалары сыйырылгъан халкъланы жазыучуларыны, тынгылагъандан башха, онглары жокъ эди. Иш жаланда басмада туююлдо. Къырал, къыралны терсбоюн низамын сакълагъан мыртазакъла, адамлагъа къыйынлыкъ берип, ол къыйынлыкълагъа жарсыгъанланы атларын а душманнга чыгъарып къоя эдиле. Адамла, бир бирлерине ышанмай, тилчиледен бла КГБ-ны «жашырын тасхачыларындан» къоркъуп жашагъан заманда, жүрек къыйынынгы къагъытха тюшюрген тынч болмагъаны барыбызгъа да белгилиди. Орус литературада Б. Пастернакны, М. Зощенкону, А. Ахматованы, неда Я. Смеляковну бла Л. Мартыновну къадарларын эсге тюшюрсек окъуна, ишни алайлыгъын тынгылы ангыларыкъбыз. Малкъар халкъны

жазычуларына уа бютюнда кыйын эди ич сёзлерин окъучулагда айтырга. Ол себепден кёп поэтлеге тынгылап туругда неда «жарык жашауга» текота, кёзбау жырла тизерге тюшгенди. Бююнледе, партиядан тарыгып, миллет бушууну юсюнден эркин сёлеширге базынганла 40–50-чи жыллада кыйын деп да этмегенлери белгилиди. Тап, КПСС-ни XX съездинден сора да бир-бир жазычуларыбыз халк сынаган кыйынлыктадан кенге эдиле. Аны юсюнден да биз, кёзбау этмей, шарт айтырга борчлубуз. Болсада кёчгюнчюлюк бла байламлы литература тарыхны бек сур заманында окъуна аякълана башлаганды. Малкъар литератураны алсакъ, сёз ючюн, Къулийланы Къайсынны бла Отарланы Керимни айтырга тийишлиди. Болсада кёчгюнчюлюкно юсюнден поэтлерибиз жазып эртте башлагандыла. Сёз ючюн, 1944 жылда Шахмырзаланы Саид «Иртишни жагъасында» деген назмусун жазганды, аны лирика жигити, туугъан жеринден айырылган адам, суу жагъасында олтуруп, ёрге-энишге озган кемелеге термилип къарайды. Ала, баям, узакъга, туугъан жерлерине бара болурла дейди ичинден лирика жигит. Айхайда, ол лирика жигит кемеледен бири болуп къалса сую эди. Ол жыллада (1945) Макытланы Сафарны «Сынган къамил» деген чыгъармасы да малкъар халкъны жашауу бузулганын, жеринден айырылган бушуун жаз тилни куюу бла ачыкълаганды.

Къулийланы Къайсын, Отарланы Керим ол жыллада окъуна бушуулу темалага улуу эс бургандыла. Алай Къайсын да кёчгюнчюлюкно юсюнден 1940 жыллада ниетин ачыкъ билдиралмаганды. Поэт асламында назмуларын, чыгъармаларын жаз тил бла жазганды. Сёз ючюн, урушдан сора онжыллыкда «От» деген поэмасын къураганды. Поэманы баш жигити Прометейди неда анга тенг малкъар халкъны нарт эпосуну жигитлеринден бири Сосурукъ. Сосурукъ, бурун тау элге от келтирип, от жагъланы, юйлени жылытырга, адамлага жылынырга да онг бергенди. Алай зорлукъ кую Сосурукъ келтирген отну ёчултеди да, тау элле уа отсуз къалып, биягъы къарангылыкъ, ачлыкъ да келеди. Къулийланы Къайсын, кесини поэмасында тау эллени адамсыз да, отсуз да къалып турганларын кёргюзте эсе, айхайда, окъуучу аны бла байламлы кёчгюнчюлюкно кыйынлыкларын ангылайды. Орта Азияда Къулийланы Къайсын баллада чыгъармалага улуу эс бурганды. «Кечеги жыр», «Къачуу», «Темирболат атдан жыгъылды», «Ушкок таууш», «Тар жолла» дегенча. Бу чыгъармала барысы да жаз тилли назмуладыла, къара кийген, къара накъышлы чыгъармала, поэтни жюрек жарсыуун, ич бушуун ачыкълаган. Ол балладаланы окъуй, биз кече арасында уку, къузгун кычырганын, кимле эсе да сарнаганларын, сюлесинлени жиягъанларын эшитип, жолдан ажашхан адамланы къарангы къолдан чыгълмай къалганын кёребиз. Айхайда, былайда Къулийланы Къайсын кёчгюнчюлюкно темасын унутмаганын, жюре-

гине кѣчгюнчюлюк салгъан къара бушууну ачыкълагъанын ангылагъан кыйыын тыйюлдо. Иш аны бла да чекленмейди. Орта Азияда поэт, туугъан жерини табийгъатына, жаныуарларына жоралап да, кѣп назму жазгъанды: «Жугъутур», «Айыу», «Тукъузю», «Наныкъла». Алай кѣчгюнчюлюкню темасы поэтни лирикасындан бир заманда да кетмегенди. Артда, 1957 жыллада, малкъар халкъ туугъан жерлерине кыйтып, кыйралны идеологиясы да жумушагъандан сора, ол «Осуят» деген поэмасын жазгъанды. Коммунист партияны XX съезди Шимал Кавказ халкъларын кѣчюрген Сталинчи саясатха сѣгюу салгъандан сора, поэтлерибиз да, жаз тилден ачыкъ сѣзге кѣчюп, жюрек жарсыуларын жашырмай айтыргъа итинедиле. Къулийланы Кыйсынны «Осуят», «Бирликде – тирлик», «Туугъан жерим бла сѣлешиу», Макытланы Сафарны «Адам бла заман» деген чыгъармалары алай ачыкъ тиллидиле. Болсада, Коммунист партияны саясаты, идеологиясы жумушап, эркинлик толук келмегенини сылтауундан, жазычуланы барысы да кѣчгюнчюлюкню юсюнден кюйлерин ачыкъ билдиралмай эдиле. Кѣпле ич муратларын, жюрек жарсыуларын жаз тилли белгилеге ышана эдиле.

Юлгюге айтханда, Гулаланы Баширни «Къуш уя» деген новелласында сѣз къанатлыны юсюнден барады: уллу жел келип, къушха зорлукъ этип, уясын чачып, аны кыйры эсе да бирге тумаландырып кетеди. Алай къуш, жунчуса да, зор кючге хорлатмай, къастланып кюреше, тырнакълай кетип, уясы чачылгъан таулагъа кыйтады. Айхай, былайда да жаз тилли сыфатланы магъаналарын окъуучу тынч ангылайды. Аны айтханым, уллу жел – ол совет аскерле бла, кыйраллыкъ бла байламлы келген зор кючню белгисиди. Жаралы, ырмах да болуп, артда тауларына кыйтып, уясын къурагъан къуш а не уллу кыйынлыкъда да бюгюлмеген, ёхтемлигин. ийнаныуун да тас этмеген малкъар халкъны жашауун белгилейди. 60-чы жылладан башлап, кѣчгюнчюлюкню юсюнден поэтле жаз тилли, жангы, магъаналы чыгъармала жазадыла. Ол жаны бла бек кыйматлы Къулийланы Кыйсынны «Осуят» деген поэмасыды. Аны бла бирге 1997 жылда «Эль-Фа» басма ара чыгъаргъан «Кѣчгюнчюле эсгертмеси» деген китапны да айтыргъа керекди. Ол бир ненча бѣлюмден къуралгъанды: 1940 жыллада миллетни келечилери жазгъан неда этген кюй жырлары, Мѣчюланы Кязимни, Семенланы Сымайылны, Шахмырзаланы Саидни, Къулийланы Кыйсынны, Мокъаланы Магометни эм башхаланы назму къауумларыдыла. Китапха къошулгъан халкъ жырла, баям, асламысында 40-чы жыллада къуралгъандыла. Эндиге дери ала жамауатха белгили тыйюл эдиле. Нек дегенде, биринчиден, халкъны басмасы, жазыуу сыйырылып эди. Экинчиден а, сыйырылып болмаса да, кюйсюз кыйраллыкъгъа налат берген, айып салгъан жырланы Сталинчи идеология унарыкъ тыйюл эди. «Кѣчгюнчюле эсгертмеси» деген жыйымдыкъгъа къошулгъан халкъ жырла барысы да ачыкъ тиллидиле, тау элlege хорлукъ къалай келген эсе да, аны тюрлендирмей, кюйсюз

бетин тынгылы кёргюзтген жырладыла. Хар тау элде, уллусун, гитчесин алсакъ да, хорлукъну бети бир эди. Ол себепден, жырланы къурагъан тарыгъыу тизгинле, сыфатла ушашдыла. Сёз ючюн, «Акътопуракъчыны кюйю» деген чыгъарма былай башланады:

*Тангнга жууукъ, тау элде
Тангсыз жукъу бёлдюле.*

«Шуу деп кългъанды малкъар элибиз» деген назмуну ал тизгинлери быллайладыла:

*Билмей тургъанлай, Малкъар элlege
орус аскерле кирдиле.
«Сиз – ары жанын, биз – бери жанын»,
– деп, элибизни бёлдюле.*

Неда:

*Тангны тёбен жаны аз белги берирге,
Тёгерекни аскерле алдыла.*

Халкъ жырлада миллетни бушууун толу ачыкъларгъан, кимни да бушуу кёллю этген сыфатла, назму тизгинле алагъа энчи жазыу ыз саладыла. Сёз ючюн, биз, ол сыфатланы жыйышдырып, халкъ жырланы эмблематикасын къурасакъ, ол быллай боллукъ эди: «Ой, къарт кишилени, тиширыуланы ушкок кълракъ бла урадыла. // Къойланы сюргенча, къуууп, вагонлагъа жыядыла», «Къойла, къозула кълдыла бауда», «Жукъу арада элгенип уяндыкъ, титиредик», «Сарнай, улуй чыгъабыз таула аллы ёзеннге», «Итле бушуулу улуйла, жаным, // Киштикле – ачы макъыра», «Ушкок кълракъла тиедиле, жаным, // Терк ачылмагъан эшикге», «Къыяма кюннге ушайды, жаным, // Тёгерек – сыйыт-хадагъа», «Танг аласында, ой, аскерчи солдатла // Эшиклени кълты кълкъдыла»...

Халкъ жырланы къурагъанла, жаланда бушууну теренлигин ачыкълармай, туугъан жерлерине, туугъан жерлерини табийгъатына суюмекликлерин ачыкъларча сыфатла сайлагъандыла. Ол сыфатла тауланы, сууну, агъачны ахлу адамча, татлы тенгча суратлагъандыла:

*Ай жарлы Кавказым, сен къллып кетгенсе,
Нарат тереклеринг шууудай!..*

Неда:

*Ой, Минги тауубуз
бизге жилай кълды...*

Алай бла, халкъ жырланы тиргизгенле, миллетни бушууун тынгылы шартлар ючюн, жансалыу мадарла бла тири хайырлангандыла.

Ол себепден, адамлагъа къошулуп, таула, суула, таш, агъач да жилиау этедиле. Халкъ жырлада юй жаныуарлагъа артыкъда уллу эс бурулады. Алагъа эс бура, кюйлени авторлары рефрен неда анафора (къатлау) дегенча мадарла бла да хайырланадыла.

*Итле улуй-улуй, ийнекле ёкюре,
Атала-анала жилияйла.*

Болсада «Кёчгюнчюле эсгертмеси» деген китапха къошулгъан халкъ жырла миллетни сынагъан къыйынлыгъын жаланда туугъан жеринден къысталыуу бла байламлы кёргюзтюп чекленмейдиле. Халкъ жырланы авторлары кёчгюнчюлени Орта Азияда сынагъан бушууларын да уллу жарсылукъда кёргюзтедиле. Сёз ючюн, «Атала фронтда, анала Сибирьде» деген назмуда автор былай жазады:

*Топуракъ юйюбюз, къаурадан – кюлюбюз,
Адам мында къалай жашайды?
Кюн аман къыздырып, хауасы тыйылса,
Бу жер жаханимге ушайды.*

«Жербаш юйле», «топуракъ гытыла», «къамишбаш юйле» дегенча сыфатла да кёчюп баргъан миллетни къыйын жашауун ачыкълаугъа бойсунадыла. Аллай сыфатла жаланда халкъ жырлагъа төре туююлдюле: Отарланы Керимни, Къулийланы Къайсынны поэмаларында да эркин жоруюдюле ала.

*Мен мында саламбаш юйчюкде
Турсам да, жюрегим а – анда.
Ийнаныгъыз, кёрмей сизни,
Жерге кирмезиме, тауларым! –*

деп жазады Къулийланы Къайсын назмуларыны биринде.

Аллай сыфатла Отарланы Керимни чыгъармаларында да аз туююлдюле. Ол затланы эсге тюшюре, малкъар литература миллетибиз сынай келген къыйынлыкъла аны бир заманда да унутмагъанын, аны бушуууна уллу кёллю болмагъанын белгилерге тийишлиди.

1944 жылда башланган кёчгюнчюлюкню темасы бюгюнледе малкъар литературада бютюнда уллу жерни алады. Тёппеланы Алимни «Сыйрат кёпюр» деген романы литературабызны махтаулу чыгъармаларындан бириди. Малкъар халкъны жашауун, турмушуну хар не жаны бла да магъаналы шартларын, узакъ, жууукъ заманын да кенген тутуп суратлагъан. Орус-япон уруш, революция, аны ниетлери ючюн инсан уруш, 30-чу жылла, Уллу Ата журт уруш зм башха къыйынлыкъла, романны баш жигити Хамзатны жюрегине, жашау жолуна сыйынып, къылыгъын-ылыгъын белгилегендиле. Кёчгюнчюлюкча азапха бла

сынауға малтатмазға халкыны да, Хамзатны да тарых юйретгенди деген мағананы ачыкылайды Тёппеланы Алим.

Кёчгюнчюлюкню темасы малкяр поэзияны, прозаны да ёнюн бла макъамын тюрлендиргенди. Озгъан заманыбызны кыйынлыктын ачыкылай, поэзиябыз, кюйсюзлюк алыкка кырумагъанын, аны жаланда башха бет алгъанын кёрюзте, бюгюнню, тамблагы кюнбюзюню да сагъышын, кыйгысын этген поэзияға айланганды. Айхайда, малкяр халкыны поэтлери, тарыгыу жырла кыурап, жамауатны жангыдан инжилтейик деп кюрешмейдиле. Ала жаланда жыр къанатландыргъан назмучула туююдюле – ёз оюмлары, кёз къарамлары бла философия фикирлери тынгылы тохташхан поэтледиле. Башха жаны бла кырагъанда уа, поэтлерибиз, малкяр жамауат сынагъан азапны философия жаны бла ангылап, улуу бушууну даражасына чыгъадыла. Анга кёре, бусагъатдагы малкяр поэзияға бир сёз бла кесамат этгенде, – ол трагедияды дерге жарарыккыды. Бушуулу жыллада бла кыйынлыклада сыналады жамауатны кылыгы, аны эслилиги бла ниет байлыгы. Россейни халклары сейир да, ыспас да этерча тёзюмлюкню юлгюсюн кёрюзтгенлерине поэтле кеслери шагъатдыла. Малкяр халкы сынагъанны поэтлерибизни асламысы да сынаганды – беш-жетижыллык сабийлей жерлеринден айырылып (кими уа Орта Азияда туууп), ата-аналары, эгечлери-кыарындашлары эшелонлада термилгенлерин сабийликлеринде кёрюп, унуталмай. Зорлукъ тебиретген вагонла малкяр поэзияға, окъуучулары аркыа жиклерин титиретген сыфатла болуп, андан киргендиле.

Энтта кёреме: мудах-мудах жаууп,

Мор вагонланы жибитеди жауун, –

дейди Мокъаланы Магомет.

Кёчюп баргъан сабийлени кыйнап, термилтип, азаплы этген «тууар вагонла» Моттайланы Светлананы «Кечеги эшелон» деген назмусунда жүрекклеге жангы шургу, кыйгы салырча шартланадыла:

Кёралмайма кече эшелонну,

Темир кыылыклары,

ауурлугъун да,

Кыычырыгъын, болмазча кыаруун да,

Рельсалада бешик кымылдауун,

Сизге уа не, сиз сюйюгюз аны.

Бюгюнню малкяр поэзияда, жаланда поэзияда угъай, прозада да, чыгъармадан чыгъармаға ёте келген бушуулу, халкы унуталмагъан сыфатла кёпдюле. Аладан бири «асыралмай кыалгъан ёлюкледиле». Быллай сыфатла Гуртуланы Салихни, Мокъаланы Магометни, Ёлмезланы

Мурадинни назмуларына синггендиле, алагъа кеслерича бояу ичирип. Болсада ала къатланган сыфатла туюлдуле, хар поэтни жарсыуун, жүрек куююн белгилейдиле. Кёчгюнчюлюкге жораланган малкъар поэзияны маъанасына ачычлыкъ этген сыфатладыла.

Прозабызныча, лирикабызны да ниет излемлери къыралны аз санлы миллетге къажаулугъу бла байламлыды. Ол къажаулукъда жамаутны амалы, мадары да жокъ эди: Гуртуланы Салих, аны иймансызлыкъын шартлар ючюн, жүрек чамланыуун быллай сыфатха сыйындырады: «Адамларын тууарлагъа тенг этген къырал», – деп, ызы бла ол чамланыу сыфатны кючлендирип, бютюн тутхучлу этген башха маъанасы бла анга жууукъ сыфат къурайды: «Чёп багъасын тутмай къалгъанды адам», – дейди поэт.

Айтханыбызча, кёчгюнчюлюк, литературабызны бетлеринден кетмей, ажашмай, 1960 жылладан бери келеди. Аны юсюнден махтаулу поэтлерибиз кёп жазгъандыла: Къулийланы Къайсын, Зумакулланы Танзиля, Бабаланы Ибрахим, Мокъаланы Магомет... Алай хар заманны ёз ёлчеми, ангылауу болады. Анга кёре, жашау къыйынлыкъланы ачыкълау да тюрлене барады. Баям, къырал артыкълыкъланы ачыкълауда поэт, 1960–1970 жылладан атламаса, озгъанны ызындан къуугъанча болур эди. 1990 жыллада халкъны бушууун, сынагъан азапларын суратлауда малкъар литература, иги да алгъа атлап, жангыргъанды. Алай бла, бюгюнню малкъар литератураны ол жаны бла жетишимлерин эниш этмей, кёчгюнчюлюкню юсюнден кимден да тынгылы сёзню Отарланы Керим айтханын унутургъа керек туюлбюз.

Кертиди, 1940–1950 жыллада малкъар халкъ сынагъан бушууну юсюнден Отарланы Керим кёп чыгъармала жазгъанды. Болсада поэт аланы заманында жамаутха туура эталмагъанды. Нек дегенде Керим, миллетни бушууун ачыкълар муратда, жаз тилли сыфатла излеп кюрешмегенди. Айтырын жашырмагъанды, социально-саясат жаны бла артыкълыкъгъа, миллетлеге сталинчилик чыныкдыргъан терсликlege налат сёзюн къыраллыкъ бла бетден-бетге сюелип айтханды. Ол себепден, Отарланы Керимни кёчгюнчюлюкге жораланган назмулары, китап болуп («Заманны ауазы»), 1990 жылда чыкыгъанды.

Кёчгюнчюлюк, уруш кирик, билмей тургъанлай жетген жел кирик, тау эллеге суху киргенди. Улуну, гитчени да ачытып, абызыратып. Апчып, тыксып, абызырагъан кезиунде уа адам айтырын толу айталмайды. Жашау болумлагъа сабыр кёзден къарап багъа бичалмай, учхун неда учхара сёлешеди. Поэтни иши да алайды. Билмей тургъанлай келген палахны, бушууну, олсагъат тынгылы ангылап, басымлы кесамат эталмай, чамланыу сёзюн айтыргъа ашыгъады, налат этеди. Бушууну бетин, сыфатын кёргюзтюр орунуна, поэтле, ачы сёзлени сайлап, жүреклерин къандырыргъа итинедиле. Юлгюге, Уллу Ата журт

урушну ал кюнлеринде битеу миллет литературалада да жазыучула ол ыз бла баргъандыла. Аны жангыдан эсгергенибиз, эштада, кёгюнчюлюк Шимал Кавказны халкъларына ёмюрледе бир уруш да бералмазлыкъ кыйынлыкъланы сынатханды демекликди. Туугъан элинге уруш кирди эсе, жамауат, аны душман келтиргенин билин, къолуна сауут-саба алып, журтун, къарт-къарыусузларын къоруулайды. Кёчгюнчюлюкню аллына ким чыгъаллыкъ эди?

Къыралларына, партияларына ийнанып, аны къулу-къазагъы болуп тургъан халкъла ёз аскерчилерине ушкок, топ да бураллыкъ туююл эдиле. Бушууну ауурлугъу бютюнда аны бла байламлы эди. Поэтле бла жазыучулары кёзлерин къарангы этдирген бютюнда ол эди. Былайда Отарланы Керим башха поэтлеге ушамагъанды десек, баям, терс болур.

Кёчгюнчюлюкню юсюнден ол, айтханыбызча, эртте жазып башлагъанды – 1944 жылда. Ким биледи, бир къауум чыгъармасын жолда бара жазгъан да болур. Анга кёре уа, халкъны бушуун ачыкълауда Керим поэзияда эртте тохташхан мадарла бла хайырланады. Сёз ючюн, кёчгюнчюлюк анга «къара палахды», «ачы оноуду», «юзюлюп басхан куртчады». Аланы да кючлендирип, тутхучулукъ этген суратлау-ачыкълау ёзеклери уа быллайладыла: «насып, токълуча, урланады», «терслик ат ойнатады», «безгекча къалтыратады къайгъы»... Бушууну ауурлугъун кёргюзте, жүрек кыйынын поэт табийгъат болумлагъа да ышанады: «атча, ахтынды жерибиз», «март эрттени, кюз ингирча, къаралды», «жер ахтынды», «мудах таула», «жилайды кёк», «къаралып къарай эдиле Каспий аулакълары».

Кертиди, бу тюрлю суратлау мадарлада поэтни энчилиги хазна шартланмайдыла: ала кимге да тёредиле. Кёчгюнчюлюкню юсюнден жазылгъан бюгюннгю чыгъармалада да жүрююдюле ол бояула. Болсада, элхууурлай жетип, юсюнге оюлгъан палах узайыргъа, эслилик бла сабырлыкъ жангыдан жерлерине келип, поэтле да ачы бушуугъа ауур акъыллы къарай башлайдыла. Жазыучулукъ иште басымлы сёз айтыр ючюн а, жүрекни къызгъаны, айхай, сел болургъа керекди.

Отарланы Керим да, кесини ол халына терк къайтып, кёчгюнчюлюкню юсюнден терен оюмлу, магъаналы назмуларын жазады. Поэтни бек биринчи сорууу халкъгъа кыйынлыкъ сынатхан кимледиле демеклик бла байламлыды. Айхай, Керимни анга жууабы шартды, ачыкъ, заманнга кёре – уллу кишилик даражада.

Малкъар халкъгъа азап чекдиргенле совет солдатла эдиле. Жамауатны илишаннга салыргъа, отха тюртюп, жандырып къояргъа хазырла:

*Бизни кёчюре эдиле аскерле –
Совет солдатла, терс буйрукъ толтура.
Каспий аулакълары*

Отарланы Керим, аскерчиле башында келген кырал буйрукну тамамлаганларын ангылаганы бла кыалмай, аланы этген ишлерин адамлык, инсанлык ышанлабла ёнчелейди. Хар инсан, кыралны кыулу-кызагы эсе да, ол буюргандан чыггалмай, ёз жанын сакылар мурадда, кыартланы, тиширыула бла сабийлени сюнгю бурунунда тутарга керек туююлдо деген оюмну ачыктайды. Халкылагга кыйынлык сынатып, аны уа кыраллыкга атай, айыпдан бла гюняхдан азатланырга кюрешген тынчды. Болсада, кырал кесини терс оноуларын адамларыны кюоллары бла тамамлай эсе, ол адамла инсанлыкны нек унутадыла? Шимал Кавказны халкыларын Орта Азияга кыстап, жартыларын анда кыырган эселе – жууапшылык, айып да жаланда кырал башчылары юслеринде туююлдо: аны айыбы ол кир ишге кыатышхан адамны, кыатышмай, тышындан кыарап тынгылаганланы да айыпларыды.

Айыплы ишге кыатышмазга, зорлукга кыажу соелирге хар инсанны сыйлы борчуду. Адамла, аны ангылап, биригип, артыкшылыкга жол бермеселе эдиле, не озгур кырал да, халкылары ачытырча кюч, амал да тапмаз эди. Алай кёп адамла этерленип, кырал айтхандан да оздуруп, парийленип тамамлайдыла.

Отарланы Керимни фикирине кёре, зорлукну бла адамлыкны отун ышырганла инсанла кеслеридиле:

*Ала (солдатла. – З.Х.), вагон эшиклени кыарышылык
Чоюле бла ёмюргеча бегите,
Бизге бек сак эдиле ол кыаргышылык
Ууахтыда, сакшыклары безите.*

Каспий аулаклары

Ол жаны бла алып кыараганда, поэтни комендантлагга жораланган «Арба алаша бла ушак», «Таулу бла комендант», «Жауур алашага», «Комендант» дегенча назмулары уллу даражага тенгдиле. Ол драманы баш жигитлери комендант бла, тууган жерин тас этип, насыбы сыйырылган таулуду. Бири – кыралны атындан зорлукну отун жандырган, экинчиси – аны жесири. Адамлыгыгызны малтап, жаныуарлык этигиз деп, кырал комендантлагга буйрук бере эди дегенге ийнанган кыйынды. Болсада былайда соруу туады: комендантча адамлагга уллу ишни ышанып, алагга хак берип, кёчгюн-чюлеге юскюрюп турган кыралны бети кыаллай болур эди? Халкылагга тенглик, азатлык тежейме деп айтырга эркинми эди ол кырал?

Комендантланы кюйсюзлюклери бла ассыларын кёргюзте, Отарланы Керим кыраллыкны кюйсюзлюгюн да шартлайды. Сталинчи, бериячы кыраллык айнытханды аллай парийлени, бир тюрлю инсан илишанлары болмаган мыртазакылары:

*Кантда комендантха бирде бир таулу:
– Ошда ёле турады, – деди, – анам.*

*Манга ары жол кѳагъыт берчи, табу!
– Келирсе, – деди комендант, – бир айдан.
Иш айдан-айгъа атыла, жюриюп кѳп,
Таулу ахырда жыл тола келгенди.
– Тохта, ол энтта ѳлмегенмиди? – деп,
Комендант, кѳарынындан тутуп, кюлгенди.
Таулу бла комендант*

Хар адамны ич дуниясыны эки жагъасы барды дерге боллукъду: бири – маданиятды, ниет байлыкъ, халкъында жюриюген адет-кѳылыкъ тѳрелеге табынуу, дагъыда адамны адамлыкъ бетин сакълатхан илишанла; экинчиси – жаныуарлыкъ, жажиллик. Ич кѳудурети, огъурлулугъу озгъан инсанны кюйсюзлюгю, тунчугъуп, уянмай бла кѳутурмай турады. Алай сталинчи кѳыраллыкъ, миллет саясат кѳплени инсанлыкъларын тунчукъдуруп, жаныуар илишанларын кѳозгъап кѳутуртханды. Ич дуниясыны огъурлулукъ белгилери ѳлоп, кюйсюзлюгю уянган адам кѳыралгъа, жамауатха да кѳоркѳуулуду. Бетсизлик бла артыкълыкъгъа татлыкъсынып кѳалады аллай адам ийманы, дини да оу болуп.

Ол тюрлю кѳылыкълы адамла кѳчгюнчюлюкде жашагъан Шимал Кавказны халкъларын сталинчи кѳыралны законларындан эсе да бегирек кѳыйнагъандыла, законну кѳатылыгъын бла кеслерини кюйсюз жажилликлерин бирикдирип. Закон «кѳчгюнчюню бѳркюн ал» десе, башын алыргъа кѳюрешип. Назмуларыны биринде Отарланы Керим, комендатурагъа жюриюй, безиген адамланы кѳргюзтеди. Поэт алагъа «хажиле» дейди. Муслийманла хаж кѳылыргъа жюриюгенча, таулула, комендатурагъа келип, кѳол салыргъа борчлу эдиле. Ол бушуулу ишни бютюнда бушуулу, айыплы да этген, айхай, улутхачы комендантла эдиле, «телиге намаз кѳыл десенг, мангылайын тешгенлей», ала халкъны терисин сыдыра эдиле:

*Минут кечиксег 'а, боллукъча айып,
Кечени тынчлыкъсыз ашырабыз биз.
Юй жумушун, кѳырал ишни да кѳоюп,
Комендатурагъа ашыгъабыз биз.*

Хажиле

Отарланы Керим «комендантлагъа» кѳп назму жоралагъанды. Тап, комендантлагъа аталмагъан чыгъармаларында окъуна, ала кѳчгюнчюлеге чекдирген кѳыйынлыкълагъа эс бурмай кѳоймайды. Иш «кѳырал мыртазакъланы», «кѳырал парийлени» сѳгерге итинмекликде туйюлдо. Поэтни оюму, фикيري андан теренди. Неда Керим адамлыкъ бла адамсызлыкъны юсюнден сагъышландыргъан назмула жазгъанды дерге тийишлиди. Ол эки шартны тамырландыргъан жашау болумланы ачыкълагъан. Сагъынып озгъаныбызча, адамны инсанлыгъын ѳсдю-

рюуде жамауатны бла кыралны ниет-саясатыны магъанасы уллуду. Бир-бирле кыагытны къарасына табынып, андан тышына чыгълмай жашагъанлары кертиди.

Алай тапды, тынчды. Кыагыт къарагъа таянып, кыралны кюруулайма деп, жамауатха хата этсе, аны закон сюрлюк туююлдо, керек болгъанда уа, ёз айыбынгы кыралгъа жагып, анга атап кутулургъа да онг табылады. Болсада, законла кыраллыкъ даражадачыгъа эселе да, аланы адамлыкъ бла огурулулукъдан а айырып, энчилеп, кюншунгу неда жамауатны кыйнагъыз, басынчакълагъыз деп, киши да буюрмагъанды. Адам ит кылыкъ кёргозте эсе кюншусуна, терслик жаланда кесиндеди: юрегинде нюрюн кюйсюзлюкге ашатхан ол кесиди. Башха сёз бла айтханда, адамсызлыкъны битеу сылтаулары адам кесиди. Тынчлыкъны, мамырлыкъны сакъларыкъ, кюншусуна хата этерик да, къаты законланы жумушатхан, нёгери кыйынлыкъгъа тюшгенде, анга эс тапдырлыкъ да – адамды. Буйрукъгъа, законнга кёре эди хар неда демеклик – ётюрюкдо, жууаплылыкъдан къачыуду. Ол себепден, къабыргъасын законнга жарашдырып, аман къарынын сакълар ючюн, жамауатха къатылыкъ этгенге кечгинлик болургъа керек туююлдо деп юйретеди Отарланы Керимни поэзиясы. Поэтни «Комендант» деген назмусунда, сёз ючюн, эки адамны кылыкълары ачыкъланады. Бир комендант туз алыргъа баргъан къарт таулуну ызындан тюшеди да, марап, сынчылап, эркинлик кыагыты болмагъанын билгенден сора, комендатурагъа сюрюп келеди. Нек, не хыйсапдан артыкълыкъ этеди ол къарыусуз къартха? Кишиге заранын жетдирмегенди, мен аны тутмагъанлыкъгъа, ким дауларыкъды деп кюяргъа жарарыкъ туююлмо эди? Алай айтыр ючюн, адамлыкъ керек эди. Керимни назмусунда, законнга кёре, ол къартны тутаргъа тийишлиди. Хатасыз таулу къартны тутса, къара чёпге тюшерик туююлдо, жиберип кюйса, тюшерикди. Адамлыкъ бла адамсызлыкъны сайлауда башха комендант къарын тынчлыкъдан эсе инсанлыгъын бийикге салады:

*Къартны тутаргъа уа бармады кёлю,
«Отха кирме», – деп, юйюне жиберди.
Бираздан ол, таматасына келип,
Кёулугъундан кетерге рапорт берди.*

Комендант

Кертиди, бир комендант кырал къатылыкъны къабыл кёрмей кетгенликге, башхасы табылыр. Алай иш анда туююлдо: иш адамлыкъдады – не тюрлю сайлауда да ол баш болургъа керекди. Хар кимни инсанлыкъ борчу адамлыкъды, хатерди, игиликге бла огурулулукъгъа табыныуду. Жашауда битеу палахла, жарсыула да инсанлыкъ борчну терс ангыламакълыкъдан чыгъадыла. Ол жаны бла Керимни «Чеченлини ийнеги» деген уллу ачыкълану кючю бла окъуучуну сейирсинады.

*Отлай барып, чеченлини ийнеги
Илипинден ары атлап кетгенди.
Къарт а: «Къайт! Ачдан къырылыр юйдегим!
Артха къайт, жаным!» – дей, хахай этгенди.*

Илипинни ары жанына атларгъа эркинлиги сыйырылгъан кѣчгюнчю, тѣзалмай, чекден ѳтеди да, тутмакъгъа тюшеди.

Алай бла, Керим былайда жаланда къыраллыкъны терслемейди: адамлыкъны чегинден ѳтген мыртазакъла бушууну къалай айнытханларын да кѣргюзтеди. Аны бла бирге къуллукъчуларын инсанлыкъдан азатлагъан къырал кѣрулушну ѳмюрю узакъ барырма деп сагъышландырады. Отарланы Керимни назмуларын окъугъан ол къыйын соруугъа жууап да табарыкъды. Сѣз ючюн, поэтни «Арба алаша бла ушакъ» деген // Мѣчуланы Кязимни «Къар кюн арбазыбызда ан чыпчыкъчыкъгъа» деген чыгъармасын эсибизге тюшюреди. Неда дюгерли поэт Коста Хетагуровну «Чыпчыкъ» деген назмусун.

Ўки уллу поэт ачлыкъ, сууукъ да онгсуз ѳтген чыпчыкъгъа сукъланадыла, нек дегенде ол, ач ѳсе да, башына эркинди, сѳйген, сайлагъан жеринде учады. Отарланы Керимни жигити – таулу уа – къарт алашагъа сукъланады. Къарт алаша сѳйген жеринде жюрирге, отлау излерге эркинди, аны комендант тыймайды. Кѣчгюнчюню уа жолну бир жанындан бир жанына ѳтерге эркинлиги сыйырылгъанды:

*Сен эркинсе къайда сѳйсенг отларгъа,
Сени жайлыкъдан къыстамазла артха.
Мен эркин тѳйюлме жолдан атларгъа
Ары жанына, сормаи комендантха.*

Шимал Кавказны юч уллу поэтини да жазгъанына кѣре, патчахлыкъ бла совет властыны башхалыкълары недеди, деп сорургъа тийишлиди. Большевикле, жарлыланы, унукъгъанланы атлары бла къаргъанып, патчахлыкъгъа сауут-саба кѣтюрген эдиле. Ким биледи, совет властыны ниетлерин байракъ ѳтерге кюрешгенле жахилликге бла жюрек кюйсюзлюкге хорлатмасала, къыраллыкъны жюриютгенле ѳсиле болсала эдиле, «жангы дунияны» «озгъан хорланнган дуния» бла тенгleshдирге тюшмез эди. Алай патчахлыкъ адамланы жарлылагъа бла байлагъа юлешген ѳсе, совет халкъланы (бютюн аз санлы) къыралгъанларын, къырып бошайлмагъанларын да зинданнга къуйгъанды, юйсюз-журтсуз къалдырып, жарлы, ач-жаланнгач ѳтгенди. Сталинчи къыраллыкъны кюйсюзлюгю аны бла сабырланмагъанды. Ол, Шимал Кавказны халкъларыны тарыхларын тунчукъдуруп, ѳки-юч минг жыл мындан алгъа болгъанланы жангыртханды. Адамланы маллагъа тенг ѳтип, чагарланы сайлагъан базарлагъа кѣчгюнчюлени къуюп. Отарланы Керим

кесини «Жесирле базары» деген назмусунда, малкъар халкъны бушуууну ол шартын да уста кѣргюзтгенди:

*Бизни, темир жолну жанында тизип,
Сайлата эдиле баишъармалагъа.
Къартдан, сабийден, чолакдан – бир жюзю
Къалгъан эдик, «сыйынмай» арбалагъа.*

Алай бла, поэт кѣп чыгъармасында, артыкълыкъгъа налат бериу бла кялмай, артыкълыкъ кеси аллына тамырланмайды, – аны тамырландыргъанла адамладыла дейди. Хау, игини аманнга бургъан, огъурлу ниетге кюйсюз бет алдыргъан, совет властха, социализмге да айып келтирип, аны зор кючге айландыргъан – оноугъа келген жахил къуллукъчуладыла, иймансызла, эслерин къайналары тунчукъдуруп жашагъанла. «Хар нени да башы инсанлыкъды, анга сакъ болургъа керекди», – деп юретеги Отарланы Керим.

Шимал Кавказны халкъларыны от жагъаларын ёчюлтюп, туугъан жерлеринден айырыуну ачылыгъы зорлукъ ишге сыйынып чекленмейди: бири мамыр жамаутха – къарт-къарыусузлагъа бла сабийлеге чабыууллукъ эди, экинчи жаны бла къарагъанда уа, кѣчгюнчюлюк – ариулукъ бла тазалыкъны тюп этиу эди. Тазалыкъ бла ариулукъ'а – къырал жашауну тутуругъуду, аны нюрюдю. Отарланы Керим кесини ол оюмун адамланы къадарларын, сыфатларын ачыкълау бла шартлайды. Поэт, аллай шартлаугъа уллу эс бура, кѣчгюнчюле сынагъан бушууну тиширыуланы къадарлары бла байламлы этерге ёчдю: аны магъанасы да энчиди, кенгди, ариулукъгъа къол кѣтюрген къырал неда къырал адамлары онгарламы деп сагъышланырча. «Ыржыда» деген назмуда Отарланы Керим ыржыны къыйырында къагъанагъына ёшюн салып тургъан тиширыуну сыфатын кѣргюзтеди. Ишден арып, талып, «чыдамсыз азап чекген» тиширыуну. Ол Ата журтунда насыплы эди, анда ахшы муратына ийнанып жашагъанды. Сталинчи къыраллыгъ'а тиширыуну, эрин сыйырып, уруш аулакда жойгъаны аз кѣрюнюп, от жагъасын малтагъанды. Туугъан жеринде шаудан сууладан, жаяу жолчукъладан да айыргъанды. Жаланда тюшлери бла эсин сыйыралмагъанды.

Ариулукъ бла тазалыкъгъа, тазалыкъ бла назикликге патчахлыкъ дуняда да жер табылмагъанды: къара кюч, сауут-сабалы адамла басынчакълап, ачылыкъ сууукълукъ сынагып. Патчахлыкъны ол кюйсюзлюгюн Ф. Достоевскийча, А. Блокча, К. Хетагуровча, Мёнюланы Кязимча жазычула уста кѣргюзтгендиле. Совет къыралда да артыкълыкъ бла зорлукъ аякъ уруп тургъанын Отарланы Керим уста ачыкълайды. Баям, ол жаны бла поэтни «Ош базарында» деген чыгъармасы дуняны бушуулу лирикасыны бек ахшы назмуларындан бириди деп багъа бирчерге боллукъду.

*Къадар, сен а кърмеймисе? Сен нечик
Хурметсизсе онгсузлагъа дуняда!
Ахыр тюмениме кыызгъа гюттючюк
Алып бердим, сени ючюн уяла –*

деп кючсюнеди поэт, базарда олтургъан чеченли кызыны сыфаты бла кыыралны кюйсюзлюгюн, ачлыкъ бла онгсузлукъну шартлай. Туугъан жеринде чеченли кыыз ариулукъ бла субайлыкъны белгиси эди, кыырал а аны ачлыкъны-жаланнгачлыкъны белгисине тенг этгенди. Неда «Сазбет кыызчыкъ» деген чыгъарманы алыгъыз:

*Къыргъыз аулагъында, ауанача, сакъ,
Арсар келе эди ол кыызчыкъ бирде,
«Кимсе?» – «Къарачайлы...» Бети болду акъ,
Менден къоркъуп... Жол азыгъымы бердим.*

Отарланы Керимни Уллу Ата журт уруш жылларында айныгъан лирикасында сабийлени къадарларына энчи эс бурулгъаны белгилиди («Аугъан бешик», «Бутсуз жашчыкъ»). Уруш битеу Совет Союзну халкъларына бирча бушуу эди, бютюнда сабийлеге. Алай, кѣп миллетлени сабийлери мамыр жашауну, урунууну кѣрюп къууаннганда, малкъар халкъны къарыусузлары – акъылбалыкъ болмагъанладан башлап, къартлагъа дери – жангы «урушха» киргенлерине жарсыйды поэт, бютюн кюйсюзюне, огъурсузуна. Сѣз ючюн, «Бутсуз жашчыкъ» деген назмуда буту юзюлген таулучукъну инжилгенин кѣргюзтеди Керим. Болсада, ол жашчыкъны умуту юзюлмегенди. Анга, жарсып, ариу айтып, врачла къарайдыла, жашаугъа ийнаныуун къайтарадыла. Ишни бек башы уа – палах, жарсыу къайдан чыкъгъанын поэт биледи да, «фашистлеге» налат берип, жюрегин чѣкдюреди:

*О сиз, фашист налатла!
Сабийликни къууанчын
Сыйыргъансыз бизни сабийледен...*

Отарланы Керимни Шимал Кавказны халкълары кѣчгюнчюлюкде сынагъан къыйынлыкълагъа жораланнган назмуларында табийгъат болумлагъа бла табийгъат илишанлагъа магъаналы жер бериледи. Жаныуарлагъа, къанатлылагъа да алай...

Поэт, табийгъат болумлагъа азатлыгъы сыйырылгъан инсанни кѣзю бла къарап, аланы ич сезимлерин, – жюрек къыйынларын ачыкъларгъа тынгылы бойсундурады. Юлгюге айтханда, «Зурнукла къайтырла» деген назмуда лирика жигит кѣкде учуп баргъан зурнуклагъа сукъланады. Нек дегенде:

*Жокъдула кѣкде комендантла, чекле,
Ала хапар билмейдиле зорлукъдан.*

Кёчгюнчюлюкде жашагъан адамланы къадарларын, турушларын табийгъат шартла бла тенгледиреу – поэтни сураглау, ачыкълау мадарларындан бириди. Ол тенгледиреуно болушлугъу бла Отарланы Керим, сталинчи къыраллыкны, миллетчиликни ачылыгын кёргюзтгени бла къалмай, лирикасыны энчилигин, сураглау-ачыкълау даражасыны бийиклигин да белгилейди.

«Жауур алаша бла мен» деген чыгъармада лирика жигит кесин халжардан къысталгъан жауур алашагъа тенг этеди. Башхасында («Аулакъ») суу жагъасында жатхан кючюк, бийикде учхан къушну кёрюп, ёз къадарыны юсюнден сагъышланады, эркинликге термилип. «Къарылгъачла» деген назмуда лирика жигит къанатлылагъа сукъланады: ала узакълагъа учуп кетселе да, уяларын киши чачмайды. «Тау элени бирле чача, кюйдюре // Айланганларын манга къоншум жазады», – дейди поэт.

Таулу жашчыкъ» деген чыгъармада Керим эки тюрлю сыфат бла хайырланады:

*Ма энтта бери къайтхан къарылгъачла –
Эски уяларын жангырта, жырлай.
Бу таулу жашчыгъ 'а, бек арып ачлай
Жатады жолда, бёрю къуугъан журлай.*

Сталинчи къырал кёчгюнчюлеге берген азаплыкъ Отарланы Керимни чыгъармачылыкъ ишинде кёп тюрлю тенгледиреулени тамырландыргъанды. Ол артыкълык кёчгюнчюлени жолоучу, факъыр да этерден артха турмагъанды: кылыкъ, миллет энчиликлерин, инсанлыкъларын седиретирча, бугъуп-буюгъуп, къоркъуп жюрирча. Поэтни ушашдырыулары, тенгледиреулери аллай оюмну ачыкълайдыла. Биз, аланы жыйышдырып, эмблематика къурасакъ, ол быллай боллукъду: «бёрю улууча – солууум», «булутланы тыялмайды къалауур», «къачхынчы – жесирча бара», «къанлы жерден къачханча, сакъ келдим жолда», «Жолда уа, тюшюмча, тюбеди атлы, // Къутулуп келе терслик дауларындан».

1950–1960 жыллада социально-саясат жаны бла жашауда кёп иги тюрлениуле болгъанлары белгиледи. Аланы ичинде бек огуурлусу – малкъар халкъ, кёчгюнчюлюкден азатланып, туугъан жерине къайтханы бла байламлы эди. Жашауну жангырыуу Отарланы Керимни поэзиясын да, жангыртып, жарыкъ макъамлы этеди. 1958 жылда басмаланган «Сагъышла» деген китабында Керимни факмусу бютюнда уллу кюч алады. Аз, гитче шартланы юслери бла, философия магъаналы жашау болумланы ачыкълауда аны усталыгъы эсленирча жашнайды. Жаз, жашырын тилли сыфатла бла хайырлана, малкъар халкъны озгъан тарых сынауун жыйышдырады.

«Эмен терек шуулдайды» деген назмуда сёз табийгъат болумланы юсюнден баргъанлыкъгъа, жамауатны, халкъны кёчгюнчюлюкде тёзюмлюго бла таукеллиги ачыкъланады.

«Талчыкъ» деген чыгъарманы да фикири аллайды. Жел уруп, жауун сопакълап, тал терекчикни не бек апчытсала да, жашауун юзалмагъандыла, нек дегенде ёз топурагъында тамырланып ёсе эди ол.

1960 жыллада Отарланы Керим табийгъатны, суюмекликни юсюнден, ёмюрлюк бла ёлломню юсюнден да тынгылы да, кёп да жазады. Поэтни ол темалагъа жораланнган чыгъармаларында жашлыкъны, жашаууну барыуун сезмеклиги жютюдю, теренди. Анга кёре, поэтни дуниядан умуту бийикди, бийик умутну ёлчемге тутуп, Керим сюрючюлени, кёрулушчуланы юслеринден уллу суюмеклик бла жазады. Ол жаны бла «Кёрулушчу Рамазан», «Сабанчы», «Арба», «Кечеги атлы» дегенча чыгъармала урунуу бла байламлы насыпны юсюнден жырладыла. «Урунуу – жашаууну тутуругъуду, адамны да инсанлыкъын сакълатхан олду», – деп юйретеди Отарланы Керим.

Болсада поэт, нени юсюнден жыр айтса да, озгъан кюнлени бушууун бир заманда да унутмагъанды. Уллу Ата журт урушну бла кёчгюнчюлюкню кыйынлыкълары аны поэзиясыны макъамын, суратлау, ачыккълау энчилигин да белгилегендиле. Мудак назмуланы ол таукелсизликден да жазмагъанды. Аланы жаздыргъан тенглерине, жерине, халкъына таза суюмеклик эди.

Керимни жигити бийик умутлу адамды. Андан болур, арт жыллада чыккъган китапларындан бирине ол «Танг жулдузум» деп атагъан эди. Танг жулдузуна – насыбына, ахшы муратына халкъ тынчлыкъ бла жетмейди. Анга элтген жол – кюрешни, сермешлени, кёрулуш ишлени жолуду. Жашаууну алай ангылау назмучуну поэзиясына дагъыда бир энчи ыз салгъанды. Ол жол кёллю адамладан, тохтаусуз, урунууну жолунда баргъанладан толуду. Поэтни чыгъармачылыкъ ишинде жол – халкъны жашау сырыды. Поэт насыпха, тюзлюкге – танг жулдузгъа – элтген жолда таукел баргъанлагъа махтау береди, ыспас этеди. Танг жулдуз, узакъда деменгили чыракълай, ата-аналарыбызгъа да жол кёл алдыргъанды.

Айхай, насыпны, тюзлюкню жолу тынч туююлду – ёрю, кыйланчы кёп болады. Ол себепден Керимни поэзиясында жолла тауусулмайдыла, юзюлмейдиле. Аны жигити къарт, жаш да болсун, муратына жетип, жангы «танг жулдузу» таба атлайды. Толгъан умут башха умутну бютюн ахшысына, жарыгъына чакъырады.

* * *

Отарланы Керимни ана литературагъа кёшумчулугъу уллуду, сёз искусствону бетин жарытып, миллетни да энчилигин толу ачыккълагъан. Ол литературагъа 30-чу жыллада келгенди. 1930 жылладан башлап,

1974 жылгъа дери, тохтамай-талмай, сёз искусствогъа къуллукъ этгенди. Ол заманны ичинде Отарланы Керим лирикада, къара сёзде, уллу жанрлада да (поэма) кесини ызын тынгылы белгилегенди. Сёз ючюн, аны «Жолла», «Сагъышла», «Эрттен жулдуз», «Сынла», «Заманны ауазы» деген эм башха назму китаплары, малкъар жамауатха белгили болуп, окъуучулары жюреклерине эртте жол тапхандыла. Отарланы Керим жумушакъ лириканы, чам сёзню, хапарны да чынтты устасы эди. Алай Отар улуну поэмалары малкъар литературада бек тынгылы жазылгъан, тынгылы къуралгъан чыгъармала болгъанларын бюгюнледе шарт айтыргъа борчду. Аны «Ыннаны юйчюгю», «Жолла», «Партизан къабырла», «Сынла», «Таулу жашчыкъ» дегенча поэмалары, битеу Россейни миллет литератураларын алып айтханда да, уллу махтау сёзге, ыспасха да тийишлидиле. Сёз ючюн, Отар улуну «Сынла» деген поэмасын, В.А. Твардовскийни «За далью-даль» деген поэмасы бла тенгleshдирип, бир сатыргъа салырчады. Отарланы Керим жашау къадары къыйын болгъан поэтледенди. 30-чу жыллада, республиканы литература, маданият жаны бла къурулушуна тири къатыша, жазычулары союзларына таматалыкъ этгенди. Артда, Ата журтун къоруулай, ауур жаралы болгъанды. Аны айтханыбыз Отарланы Керимни жашау сынауу уллу да, къыйын да демеклик бла байламлыды. Ол уллу сынауу поэтге уллу поэзияны къуаргъа да болушханды.

Отар улуну уруш лирикасы бютюнда жетишимлиди. К. Симонвну, А. Сурковну, М. Исаковскийни, А. Твардовскийни эм башха уллу орус поэтлени чыгъармачылыкъ ишлери бла тенг бийик даражагъа салырчады. Керим малкъар халкъны чынтты уланы, миллетини жашау сынаууна, къыйын ауушларына сакъ кёзден къарагъан поэт эди. Ол себепден, халкъны къыйын кезиулерине, жарсыулу болумларына жоралап, кёп чыгъармала жазгъанды, бютюнда уруш бла кёчгюнчюлюкню эсинден кетермеген сёз уста эди ол. Былайда биз поэтни жаланда уруш лирикасын эсге тюшюрюп айтмайбыз. Урушдан сора онжыллыкъда, тап, 60-чы жыллада окъуна поэт уруш къыйынлыкъын унутмагъанды. Нени юсюнден жазса да, табийгъатны, Ата журтну, урушну, кесини ич жарсыууну юсюнден, – аллай темаланы барысына да Отар улу асламында уруш жарсытхан адамны бушуулу кёзю бла къарагъанды. Урушда жыйышдыргъан сынаууна кёре багъа бичгенди. Ата журт уруш бла кёчгюнчюлюк Керимни чыгъармачылыкъ ишинден кетмеген, унутулмагъан темады. Былайда кёчгюнчюлюк бла байламлы теманы энчи алып айтыргъа тийишлиди. Нек дегенде, кёчгюнчюлюк малкъар халкъгъа сынатхан къыйынлыкъны, тап, Уллу Ата журт уруш окъуна сынатмагъанды. Алай халкъ ол къыйынлыкъда чыныгып, кесини чыдамлыгъы бла тёзюмлюлюгюн бютюн терен шартлагъанды. Хар миллетни да къылыгъы-ылыгъы, жюрек оту, жюрек сезимлерини

байлыгы да бушуу кюнледе тынгылы ачыкъланадыла. Бютюнда Ата журтха, туугъан, ёсген жерине сыймеклик тири айныйды. Кёчгюнчюлюк жыллада Орта Азияны аулакъларында, исси кьум жерлеринде урунууну ауур жүгюн кёюре, малкьар халкьны кьызларыны бла жашларыны от жагъларына, бешиклери тебиретилген жерлерине сыймеклик артыкьда терк ёсюп, башха сезимлерин тунчукьдурган эди дерчады. Отарланы Керимни лирикасында ол сезим бютюн терен да, белгили да ыз кьалдыргъанды. Башында айта келгенибизча, поэт, нени юсюнден жазса да, 40–50-чи жыллада Ата журтха термилгенин, анга терен сыймеклигин ачыкъларча мадарла излегенди.

*Туугъан жерибизни душмандан даулай,
Дуниядан замансыз кетдиле ала.
Ол бошалмай кьалгъан ишлерин саула
Бошарча аманат этдиле ала, –*

деп жазады Отарланы Керим «Заманны жашлары» деген назмусунда. Кёчгюнчюлюкге жораланмагъанлыкьгъа, кёчгюнчюлюк кючлендирген сыймеклик сезим, бу чыгъарманы агъачын кьурап, сураглау-ачыкълар мадарларын белгилегенди. Болсада, тап, 1940 жылланы ахырында жазылгъан назмуларыны асламысында окьуна туугъан жерине поэтни термилиую ачыкь айтылады. Ол термилиу керти да бушуулуду, нек дегенде лирика жигит туугъан тауларымы, туугъан жерими кёрмей ёлюрме деп кьоркьады. Ол жаны бла «Чыганлы кьатын, таш сала, айтды...» деген назмусу окьуучуну сезим байлыгьын, туугъан жерине сыймеклигин да кьозгъап жангыртырчады:

*Чыганлы кьатын, таш сала, айтды: «Сен
Жюз жьыл жашарыкьса, кёрмей жеринги».
Жюрегиме ауур жара салды сер,
Ары жюз кьама киргенча кёрюндю.
Чыганлы кьыз а айтды: «Тамбла сен
Туугъан жеринге кьайтаса, ёлюрге!»
Жюрек жарамы кюйгени болду сел,
Кимден да мен насыплыча ёмюрде.*

Башха «Тансыкь тангла» деген чыгъармасында поэтни лирика жигитини Ата журтха таза ниети, терен сыймеклик сезими туура айтылмайды. Алай туугъан жеринден кенге кьалгъан инсанны жүрек жарсыуу Ата журтсуз жашау болмазы жаз тил бла шартланады. Алайдыла лирика жигитни тюшлери:

*Туугъан жерими береги тюшюмде,
Аны, анамыча, кёп жьыл кюседим.*

Неда:

*Не этейим да, аны кюсемей мен,
Анамча, чакъырса, кенгден кёрюне.*

Отарланы Керимни кёп назмуларында туугъан жерге тансыкълыкъ, анга термилиу лирика жигитни жашау жолун насыплы да, жарсыулу да этедиле. Ол туугъан жерин анга жашау, акъыл, эс, сабырлыкъ, ийнаныу да берген жууукъ адамынча ангылайды. Айхайда, аны ол халда кёргюзтюрючюн, Отарланы Керим кёп тюрюлю ачыкълау мадарла жыйышдыргъанды. Сёз тюрюн, «Тансыкъ тангла» деген назмуну алсакъ, анда туугъан жерини сыфаты тюрюнде кёп кере кёрюнюп, чыгъармада рефренча ётеди. Ол рефрен (къатланнган сыфатла), лирика жигитни сезим къолайын белгилеп, назмуну лирика отун да кючлендиреди. Алай бла, биз былайда Отарланы Керимни кёчгюнчюлюкге жораланнган назмуларыны юсюнден айта эсек да, кёчгюнчюлюк темасы чыгъармаларыны асламысында энчи ыз къалдыргъанлары баямды.

Отарланы Керим малкъар халкъны бек улуу поэтеринден бириди. Аны аты битеу Россейде да белгилиди. Керимни жумушакъ ауазлы лирикасыны асламы орус, къабарты, украин эм башха тиллеге кёчюрюлюп, анга махтау, ыспас да келтиргенди.

Белгилегенибизча, Керим кёчгюнчюлюкню юсюнден 1944 жылда окъуна жазып башлагъанды. Отар улу кишилиги болгъан адам эди. Кишилигин ол Улуу Ата журт урушну жылларында толу кёргюзтгенди, къанын, жанын аямай, Россейни къоруулап. Керимни ол жыллада кишилигини юсюнден халкъ поэти Мокъаланы Магомет, аны ауур жаралы болгъанын эсине тюрюрюп: «Алгъа бир атлам этип, алай жыгъылгъан эди», – деп, жютю сёз айтханды. Отарланы Керим, хар этген жумушу бла жашауну кемчиликлери бла уруш бардыргъанча, кесин алай тюрютгенди. Болсада поэт ёз заманыны адамыды, поэтиди. Совет идеологияны сууукълугъун, къатылыгъын ол да сынагъанды. Анга кёре, кёчгюнчюлюкню юсюнден жазгъан назмуларын басмагъа чыгъарып барыргъа итинмегенди.

Баям, аны аллай таукеллиги болгъан эсе да, онгу жокъ эди. Ол себепден аны кёчгюнчюлюкге, тарыхны бушуулу кюнлерине жораланнган чыгъармалары эки къауумгъа юлешинедиле.

Биринчи къауум – ала жашырын, жаз тил бла жазылгъан назмуладыла. Тюрек къыйынын поэт тюрюлю-тюрюлю белгилени, метафораланы къауумун жыйышдырып ачыкълагъанды. «Орам, тонсуз къалгъан къартча, сууукъсурап къалтырайды», «Ожакълада жел сарнайды», «Боран улуйду» дегенча табийгъат болумланы да тынгылы хайырланнганды. Экинчи къаууму уа ачыкъ халлы назмуладыла. Ол назмула, эртте жазылгъан эселе да, китап болуп неда газет белгеде чыкъмагъандыла. Ол назмула, жалаңда къарачай-малкъар халкъ сына-

гъан бушуулукъгъа жораланып къалмай, Шимал Кавказны чечен, ингуш дегенча халкъларына да жоралангандыла. Нек дегенде Отар улу халкъланы къарындашлыкъларын терен сезген, анга жыр этген улуу поэт эди. Къарындашлыкъ сезимини байрагъын бютюнда бийикге кѣтюрюп, Орта Азияда кѣп махтаулу чыгъарма да жазгъанды ол. Къазах, къыргъыз, орус халкъланы келечилерине жораланган назмулары Керимни чыгъармачылыкъ ишинде белгили жер аладыла. Болсада Шимал Кавказны кѣчгюнчюлюк сынагъан халкъларына жоралагъан назмулары дуния лирикасына къошулурчадыла, чынтты трагедиягъа тенгдиле. Кертиди, Керим трагедиялы назмуларында кѣчгюнчюлюкню жияуун этер муратда туююлдо, кѣчгюнчюлюк – ол дунияны титиретген бек улуу къыйынлыкъладан бириди. Шуѣхлукъ, тенглик, кишилик бла инсанлыкъ къыйынлыкълада чыныкгъан да, сыналгъан да этеди. Поэт а кѣчгюнчюлюк лирикасында, //бушуу бла адамны бетден-бетге сюеп, аны кишилигин, инсанлыгъын да сынаиды. Керимни лирика жигити, // тиширыу эсе да, эр киши эсе да, улуу къыйынлыкъгъа тѣзюп, таза жүреклигин, жашаугъа ийнаныуун тас // этмей, жоймай сакълагъан адамды. Шимал Кавказны – халкъларына улуу къыйынлыкъны къырал сынатханды. Алай къырал кесини ишин адамланы къоллары бла, жумушлары бла тындырады. Ол себепден Отар улуну бушуулу лирикасында жаланда кѣчгюнчюлюк адамла сыналмайдыла, халкъланы кѣчюрген адамла да сыналадыла. Керимни айтханына кѣре, къууанч кезиуледе, тынч заманлада инсанлыкъны сакълагъан къыйын туююлдо, къыйын сагъатлада адамлыкъгъа чурум тюшюрмей жашагъан къыйынды. Хар инсанны эки сайлауу барды: адамлыкъны малтап, кесин сакълагъан сайлау ол жашау жолну тынчыды, алай аны ахыры жарсыу бла бошалады. Экинчи сайлау – ол тюз жол бла барыргъа, халкъынг бла бир болуп жашаргъа итинмекликди. Отарланы Керим кесини кѣчгюнчюлюк лирикасында адамланы, кѣп тюрлю жол бла барып, насыплы, насыпсыз болгъанларыны да ич сезимлерин толу ачыкълагъанды.

* * *

Адамла, ол угъай, аз санлы халкъла, терс ниетли инсанла бла бетден-бетге сюелип, кюрешде бушуулу къадарлы болуп бармайдыла. Ол жанын эсге алып, оюм этгенде, бушуулукъну илишанлары тюрленнгендиле. Къыраллыкъны саясаты инсанланы къорууларча, жашауларын аланы эстетика умутларына кѣре къурайлмаса, неда къуарача мадарла излемесе, кѣп тюрлю къыйынлыкъла тамырланып, жарлылыкъ бла ырысхы такъырлыкъ келтиредиле. *Жашау такъырлыкъ бла кюреш бусагъат дунияда бушуулукъну улуу сылтауларындан бириди.*

Аны айтханыбыз: малкъар халкъ бурун заманладан бери жерчиликни бла малчылыкъны айнытып, кеси кесин, жууукъ, тенг, ахлу деген ырыс-

хыланы сыйлап, бир юйюрча жашай келгендиле. Айхай, жашау дегенинг тюрленмей турмайды: иги жанына, осал жанына да тюрленеди.

XX ёмюрню ахыр жылларында бла XXI ёмюрню илму-техниканы кыыстау ёсгени бла байламлы тау эллени иш, адет тёрелери да тозурай баргъанлары барыбызгъа да белгилиди. Анга кёре жерчилик, малчылыкъ бла баш кечиндиргенле аздан-аз бола, элде да арбазланы мурса сыйыра, бош кьалгъан юйлени иелери уа шахар жашауну сайлай барадыла. Къачып, шахарлагъа келгенликге уа суюгенлерича жашаргъа онг табалмай, хайырлы иш излей, эллиле узакъ жерлеге – Якутиягъа, Камчаткагъа угъай, Тундурогъа окъуна кетедиле. Алай бла туугъан жерлеринден ёнгелегенле, туугъан жерим, элим, миллетим дей билмегенле, аланы сансыз этгенле кёпден-кёп бола, халкъгъа жарлылыкъ келтиредиле.

Ол жарлылыкъ бла ким кюрешеди, кырал саясатмы, сен миллетни миллетлигин сакълаялмайса деп, аны бла ким бетден-бетге сюеледи. Жарсыугъа, аллай кюреш жокъду. Седирей тургъан аз санлы миллетлени келир кюнлери бармыды – жокъмуду, узакъмыды – жууукъмуду аланы ёмюрлери? Ол да белгисизди. Кюрешсиз – дауурсуз, тап, кюрешрик эсе да кимге дау айтырын билалмай, малкъар халкъ бушуулукъну азабын сынай турады.

Ким не десе да, жеринден, миллетни адетлеринден, суюген ишинден айырылгъан адам бушуулу болмай кьалмайды. Ол да кертиди. Малкъар халкъны литературасы анга эрттеден эс бура айныйды. 1970–1980 жылладан башлаб’а туугъан жерлеринден, суюген ишлеринден айырылып, бушуулу болгъан жигитлеге тынгылы эс бурулады. Юлгюге, Тёппеланы Алимни «Туманда ажашхан акъ тайым», Толгъурланы Зейтунну «Акъ гыранча», «Ашыкъ оюн» деген повестьлери, Созайланы Ахматны «Жер», Зумакулланы Танзила «Адамны жерине термилиую...» деген поэмаланы эсге тюшюрсек окъуна башында айтылгъан фикирни толу ангыларыкъбыз.

Бушуулу жигит деген ангыламны магъанасын тынгылы ачыкъларгъа болушхан шартладан бири «азирейли» кыылыкълы инсанды. Алимлени жазгъанларына кёре «бушуулукъ» бла «азирейлик» байламлыдыла, сураглау чыгъармада терен чюйреликлени сылтауу экисини кюрешлериди. Бушуулу къадарлы жигит «азирейлини» ангыларгъа болушуп, окъуучуланы жюреклери андан элгенирча этеди. Алай «азирейлик» да бушуулу жигитни сюерге, тынгылы ангыларгъа болушхан инсанладанды.

Бушуулу къадарлы жигит бла чамгъа, кюлкюге тийишли инсан неда байламлы инсанла болгъанлары да кертиди. Алай бушуулу жигитни жюрек кыйыны, аны бла кюреш-сермешде ачыкъланмайды. Кюреш-сермеш керек да туююдю: кюлкюге бла чамгъа тийишли жигитни кемчиликледен азатланыргъа болушхан тийреде, аны таныгъан адам-

ланы чамлары бла кюлкюлериди. Ол тюрлю илишанланы жазыучу чыгъармасында тынгылы ачыкълай, кюлкюге бла чамгъа тийишли жигитледен окъуучулары кёллерин къачырмайды, ала жамаутха хаталы адамла болмагъанларын да билдиреди.

«Азирейли» кылыкылы адамны иши башхады. Игиликни, тынчылыкны жаланда ёз жашаууна тежеген муратына жеталмаса уа миллетни, Ата журтун да сансыз этген инсанды. Керек болса уа миллетин сатаргъа, мурдарлыкъ этерге да артха турмагъан адамды ол. Аны чамгъа, кюлкюге тийишли инсандан башхалыгъы да уллуду. Чамгъа тийишли жигитни жашауу жамаутны кёз туурасында ётеди, жамаутдан кьоркьуп буюгъурча тьойюлдю ол.

«Азирейли кылыкылы» жигитни ич дуниясы, акъылы-сагъышы да кёз туурадан ташадады, жашырынды. Башын, жанын сакъларгъа керек болуп, хыйлалыгъын ачыкъларгъа тюшгюнчюге дери ол жамаутдан ыспас сёз эшитип, махтау алып жашайды. Тёппеланы Алимни Бекир («Жол кюйю») деген «азирейли жигити» аллайды. Ол кьойчуду. Ишге усталыгъы болгъан адамды. Тап, Ленинни ордени бла да саугъаланнганды. Аны таныгъанла, биргесине ишлегенле Бекирден махтау сёзлерин аямайдыла, ыспас этедиле. Уруш жууукълаша келгенине кёре уа ол бютюн кьадалып ишлейди: урушдан эсе Бекир мында бек керекди дерле деген акъыл бла. Алай урушдан ал бугъартып, тынч жашау кьурайлмазын ангылагъанда, сьуйген тиширыуу, аны къарындашын да аямайды: мурдарлыкъ этеди. Ары дери жашырып тургъан азирейлигин жазыучу толу ачыкълап, бет сыфатында окъуна кёргюзтеди: Бекирни ич дуниясы къалай азирейли эсе да энди бет сыфаты да алай болады.

Алай бла жигитни бушуулугъу, неда чамгъа бла кюлкюге тийишлиги жамаутха, окъуучулагъа да ачыкъды, халкъны кёз туурасында этедиле ич дуниялары тежеген ишлерин. Азирейли кылыкылы инсанны баш илишанларындан бири жашырынлыкъды, хыйлалыкъ бла алдаргъа итинмекликди. Жарсыугъа, кёп таза ниетли адамла «азирейлини» хыйлалыгъына ийнанып, аriu кылыкылы инсанны бушуулу кьадарлы этип да кьоядыла. Сёз ючюн, Гуртуланы Элдарны «Акъ кьарда кьара кьузгъун» деген повести жашауну ол тюрлю болумларын тынгылы ачыкълагъан чыгъармаладанды. Аны баш жигитлеринден бири Назир – керти адамды, аriu эстетика сайлау ючюн чынтты кьорешчиди. Алай ол жамаутха болушханын, совет властьха да къыйын салгъанын ачыкълап, миллет аллында тындыргъан жумушларын байракъ этип кьорешмейди. Жалгъан ыспас излеген, жорек харамлыгъын жашырып, махтау ала билген Шамиуюхду. Олду Назирге тынчылыкъ бермей, экисини арасында кьорешни селейтмеген – бушуулу кьадарлы жигит бла «азирейли» араларында чьойреликни кёре, кёп адамла тюз ниетли Назирни кьорууламай, Шамиуюх жанлы боладыла – Назирни зынданнга атадыла.

Уллу Ата журт урушну жылларында уа Шамиуюх Назирни жашын илишаннга салдырады. Алай бла тюз ниетлик бла «азирейлик» бетден-бетге сюелгенлеринде, таза жүрекли Назир бушуулу кьадарлы болуп кьалады. Анга кёре, «азирейлик» жашырын бетли инсан кьылыкьладан бириди, аны хыйлалыгьы, жамауатха сынатхан хатасы да жаланда кюрешледе ачыкьланып да бармайды: асламында жашауну жүрюшюне тэзюмсюзлюк этип хорланады.

18. КЪУЛИЙЛАНЫ КЪАЙСЫННЫ ЭСТЕТИКА КЁЗ КЪАРАМЫНЫ ЮСЮНДЕН

Къулийланы Къайсын Шимал Кавказны поэзиясын дуния литератураны тёрюне чыгъаргъан поэтди. Аны бла байламлы малкъар халкьны сёз искусствосу жангы кьууатлы болуп, аз санлы миллетге уллу, фахмулу миллет деп, айтдыргъанды.

Къайсынны поэзиясын битедуниялыкь литератураны кёгюнде тейри кьылычха ушатхан шартла кёпдюле – табийгъатдан, халкьдан келген фахмусу башчылары болуп. Алай эстетика кёз кьарамыны, сайлаууну кючю неден да бийикди.

Къайсынны эстетика кёз кьарамыны юсюнден киши жазмагъанды. Ол кеси да былайды деп кесаматларча, статьяларында анга энчи эс буруп, кюрешмегенди. Поэтни эстетика сайлаууну юсюнден жазаргъа итинген поэзиясына кьараргъа керекди, анга кёре айтылыргъа тийишлиди Къайсынны эстетика кёз кьарамыны юсюнден илму сёз.

Алай поэтни «Терек да алай ёседи» («Так растёт и дерево») деген статьяла, очеркле жыйымдыгьы бла байламлы Къулий улуну эстетика сайлауун ангьлатырчады. Сёз ючюн, А.С. Пушкинге жоралагъан «Эки ауаз» («Два голоса») деген статьясында «Поэзияны туудургъан жашау кертиликди, ниет тазалыкь, алайсыз поэзия деген сёз бошду. Жюрек ачыкьлыкь бла намысха сакьлыкь поэзиягъа да жол ачадыла» – деп, жазгъанды Къайсын.

Ол энчиликлеге кёре Къулийланы Къайсын А.С. Пушкинни поэзиясына бийик багъа бичеди. Сёз искусствону баш борчларындан бири кьууанчды, анга итиниулюкдю, кюреш да аны ючюн селеймезге керекди. А.С. Пушкин кьууанчны сайлагъан поэт эди, жүрюшю да анга кёре тири, женгил да болгъанды. Анга ол тирилик бла кьууанч сезимни берген жашаугъа сюймеклиги бла ийнаныуу болгъандыла, дегенди Къайсын.

А.С. Пушкинни ол шартлары малкъар халкьны закий поэти Къулий улуну кесине да тийишлидиле. Ол жангы жашауну сыйламагъанды деп, айталлыкь туюлюбюз. Алай насийхатны жолу бла узакь баралмазын да

уста ангылагъанды. Жангы жашауну, жангы адамны кѣргюзтюрге керек эди. Къалай бла? Ол соруугъа жууапны Къайсын кѣп излегенди. Халкъ жырла жаш поэтге чыгъармачылыкъ кѣзлеуледен бири болгъандыла. Алай, излеуно жолунда жетишимли болур ючюн, жашау сынау, жашауну диалектика бирликке кѣре, ангылай билиу – Къайсында алыкъа ол шартла жокъ эдиле. Бир тюрлю артыкълыкъ, душман да болмагъанча, жашау анга сыйдам жолча кѣроне эди. Поэт жашауну жаланда бир жанын - жарыкъ жанын кѣре эди. Жашауну ол жарыкъ жанын шарт кѣргюзтюр ючюн, поэт аны озгъан заман бла тенгleshдире, бир къауум назмуларын алай жазгъанды. Болса да поэт излеуден талмагъанды. Заманны адамын, аны сыфатын, илишанларын кѣргюзтюр амал излей, «Арбачы», «Къойчу», «Жылкычы» дегенча назмуларын жазгъанды. Малкъар поэзияда ала жангы сѣз эдиле.

Жаш поэт, къырал саясатны махтаудан азатланып, жашауну сейир шартларын, кишилик, жигитлик дегенча илишанларын **сайлау этеди.**

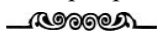
Къайсынны 1930 жыллада жазылгъан назмуларында жашау, айтханыбызча, толу ачыкъланмай эсе да, ала чынтты поэзиялай къаллыкъдыла, шатыкълыкъларын тас этмей. Ала барысы да фахмулу поэтни къолу бла жазылгъандыла. Ол жаны бла Къайсын кимден да А. Пушкин бла М. Лермонтовха бек жууукъду.

Фахмуну жютюлюгю поэтни бийлеп тургъан къууанчлы сезимин окъуучусуна билдирирча кѣп амал излетгенди. Аны ючюн болур, поэт бир къауум назмуларында табийгъатны алакат сурагъларын кѣргюзтеди, ала бла бирге уа поэзиясына табийгъат бла адамны байламлыкъларын ачыкълагъан тема киреди.

«Табийгъат бла адам» – ол дуня литератураны эрттегили уллу темаларындан бириди. Белгили орус поэтле адамны табийгъатны аллында къарысуз, амалсыз кѣргюзте келгендиле. Сѣз ючюн, Тютчевни назмуларына къарасагъыз. Неда Къайсын кесине устазгъа сайлагъан поэтледен бирлери – Лермонтовну «Спеша на Север из далека» деген назмусун алыгъыз. Мында табийгъатны деулюгю, уллу кючу, адамны уа къарысузлугъу шарт кѣронеидиле. Энди жашауну жарыгъы табийгъат бла адамны байламлыкъларына уллу тюрлениуле салгъанларын жаш поэт кимден да иги эслегенди. Аны назмуларында табийгъат кесине бойсундургъан, таулада жол ишлеген, къутургъан суулагъа бой салдыргъан жигер адамла ачыкъланадыла. Поэтни жүрегин ала бийлейдиле, ала бла ъхтемленеди:

*Машина барад къысыр къая ичи бла,
Аны ишлегендиле таулула, – деп жазгъанды.*

1930 жыллада Къулийланы Къайсын бла Отарланы Керим эстетика сайлау этип, поэзияны алача жангыртыргъа Шимал Кавказда хазна киши

базынмагъанды. Сёз ючюн, Къайсынны «Тау суучукъну жыры», «Эрттенлик къарчыкъ», «Эшекге минип баргъан жашчыкъны жырчыгъы» дегенча назмуларын алыгъыз. Къулий улу сайлагъан табийгъат шартла жашау болумла кёзге артыкъ урунурча тыйюл эселе да уллу поэзияны тиргизирге азлыкъ этмегендиле. Гитче, аз шартдан чынтты поэзиягъа атлам – жаш поэтни эстетика сайлауу да анга кёре жангыргъанына шагъатды.

Миллет жашауну, миллет жашагъан къудуретни ёзеклерине эс буруп, ала бла байламлы лирика жигитни ич дуниясын ачыкълауда усталыкъ малкъар поэзияда угъай, Шимал Кавказны литератураларында да жангырады.

Ол жаны бла артыкъ да «Тау суучукъну жыры» махтаулуду. Аны окъугъанланы асламы, ол угъай, Къайсыннга жораланнган статьялада окъуна назмуну жаланда суучукъну зынгырдап къыстау саркъгъаны туудургъан сунуп жазадыла. Алай назмуну борчу башхады – ол адамны бла табийгъатны чынтты шуёхла болгъанларын, малкъар халкъны поэзиясы саясатдан азатлана башлагъанын кёрюзтеди.

«Табийгъат бла адам» деген темагъа поэт къаллай жангы ангылау къошханын сезер ючюн, юлгюге «Эшикте къар жауады» деген эски халкъ жырны Къайсынны «Эрттенлик къарчыкъ» деген назмусу бла тенгледирге керекди. Эски халкъ жырны лирика жигити къарны жаугъанына терезеден мугурайып къарайды. Бичен, отун жокъ, суу келтирирге къыйынды. Байгъа уа андан не – къарны токъ, къайгъысы жокъ. Жаш поэтни лирика жигити уа табийгъат болумну сыйлы къонакъныча аллына чыгъады.

Алай бла, Къайсын нени юсюнден назму жазса да, ол аны жашауну къууанчын, къудуретин, миллетни энчилигин ачыкъларгъа бойсундурады.

Болсада Къулий улу жетишимлери бла тынчаймагъанды. Сынау усталыгъы ёсе баргъаны къадар, жашауну кенг эм терен ачыкъларгъа итингенди. Аны ючюн а лириканы чегин бузуп, лирика-эпикалы чыгъармалагъа кёчерге керек эди. Алайсыз поэтни ауазы халкъыны ауазыча эшитилмез эди. Къайсынны ал назмуларында окъуна эпосну шартлары эленедиле. Ол жашауну жаланда ёз атындан ачыкълау бла чекленмей башхаланы атындан, аланы сыфатларын, ич сезимлерин ачыкълаугъа эс буруп эртте башлагъанды. Поэтни жашау кертиликни жолуна чыкъгъанын белгилеген шартладан бири «Кюн кюйдюрген къолла» деген назмуду. Бу назмуда белгиленнген ызланы поэт «Къоншуларым» деген назму къауум бла да айнытып, лирика бла эпосну бирликлерини бийик даражасына жетгенди. Ол эстетика сайлауну байлыгъыны шарты эди. Гитче халкъны поэзиясын уллу, кенг жолгъа чыкъгъанын белгилеген шарт эди.

Малкъар халкъны эстетика сайлауну жангыртып, анга кёре поэзиясын да кенг жолгъа чыгъаргъан Мёчюланы Кязим, Къулийланы

Къайсын, Отарланы Керим эдиле. Отарланы Керим, къадары тынч болмаса да, литературабызгъа, жашауубузгъа, халкъына, дунягъа терен сыймеклигин, жарыкъ ауазын, таза ниетлигин келтирген поэтди.

Керим 1930 жыллада орус поэтлени төрелерине эс бурмагъанды неда къыралны саясатын сансыз этгенди, дерге жарамаз. Алай биз бюгюнледе аны поэзиясына багъа биче, класс чюйреликlege, душманлагъа жораланнган назмуларын да унутмайбыз. Болсада 1930 жылланы экинчи жарымында Отар улу ариулукъну белгилеген шартланы сайлау этип, лирика (ачыкълау) урукъну илишанлары аны фахму энчилиги бла тынгылы келишгенлерин кёргюзтгенди.

Анга кёре поэтни туугъан жерине, аны табийгъатына кёзбаусуз сыймеклиги бла кёз къарамаыны жютюлюгю лирикасына энчи бет алдыргъандыла:

Тау жоллада, омакъ къызча, келеди жаз, –
деп жазады ол назмуларыны биринде.

Неда:

*Жаухар минчакъ тизиулеца,
Келирле жаз зурнукла.*

Жюреги жерин, халкъын кюсей турмаса эди, поэт назмуларын, кюн таякълача, жюрекни жылытхан тизгинледен согъалмаз эди. Таза сыймеклиги, анга туугъан журтуну шош макъамын, халкъыны жырын ангыларгъа дайым болушханлай келгенди. Алай сыймеклигин ангылатыр, окъуучусун анга ийнандырырча фахму кёплеге берилмегенди. Фахму бла сыймеклик Отар улуну лирикасыны эки къанаты эселе, халкъы бла табийгъат – жюрегидиле, эстетика сайлаууду. Аны ючюн болур, поэт бла табийгъат бири бирини тиллерин ангылайдыла – экисини да арасында жашырын сёз жокъду. Поэт анга, керти шуёхунача, ийнаныулу къарайды – тау аязыкъгъа кёлюнде багъалы сёзюн, сезимин ышанып, сыйген къызына келечиге жибереди. Тау аяз а, аны башын шош сылайды, татлы жукъусундан уятады. Андан да татлы затланы юсюнден шыбырдайды, нохтабаугъа тийишли хапарла айтады.

Туугъан жерине сыймеклик адамны кёзюн жютю этеди, бирсиле кёралмагъан, эслеялмагъан шартланы эслетеди. Поэтге «поэт» деп да аны ючюн айтылады. Сёз ючюн, Къайсын ал атламларында окъуна уллу искусствогъа тийишли назмула жазып, окъуучусун жангы умутха учундургъанды. Жаш назмучуну поэзия дунясы ариулукъдан бай, жарыкъ эди да, ол жашауну бютюн жарыгъын, къудуретни кенгин, адамны игисин кюсетгенди.

А.С. Пушкинни бла Къулийланы Къайсынны кёп илишанла бирик-диредиле. «Пушкинни жашаугъа сыймеклиги бла ийнаныуу аны келлик

жарык кюнлерине ийнаныуу бла байламлы эди», – деп жазады Къайсын. Уллу орус поэт «николайлагъа, бенкендофлагъа» ийнанмай эди, аланы ёмюрлери къысхады, халкъны эслилиги, итиниулюгю, огъурлулугъу бла кишилиги, насыпха ийнаныуу – ёмюрлюкдюле деген оюму Къулий улуна да ёхтемлендиргенди (К. Кулиев «Так растёт и дерево». М., Современник, 1975. Стр. 22).

Ол тюрюлю фикирни, кёз къарамны юсюнден Къулийланы Къайсын да кёп сагъыш этип, анга тынгылы назмула жоралагъанды. Сёз ючюн, «Бюгюн назмум», «Мен билеме», «Керим Отаровха», «Поэтле» дегенча назмулары искусствону юсюнден сагъышларыдыла. Аланы окъуй, биз поэт Ата журтуна адамлыкъ борчуна къалай къарагъанын ангылайбыз.

Таукелликни, жашаугъа сүймекликни ачыкълауу искусствону баш борчларындан бирине санайды Къайсын. Алай жашауу жаланда айбат жанын кёргюзтүп чеклениуу да унамайды. Насыпны татыуун ангылар ючюн, аны биргесине палах да жүрюгенин билирге керекди. Хорлау къаллай къыйынлыкъ бла келгенин кёралмагъан анга къууаналлыкъ да туюлду. Поэт кесини адамлыкъ борчун жашау керттиликни кем, эниш этмей, къарагъа – къара, акъгъа – акъ дей билиуде кёреди. Сагъыннганыбызча, Мицкевични: «Жашау къалай эсе да, жыр да аллай болсун деген сёзлерин бек суюме», – деп да ол андан айтханды.

Уруш халкълагъа келтирген къыйынлыкъ, ол тёкген къан поэтни жарсыулу, къайгылы этгенди. Алай Къайсын, «сен къайгылы ишлеген асыры кёп жер бересе дерик тырманчыла да табыллыкъларын уста билгенди. Болса да, чынтты эрлик, кишилик омакълыкъларны излемейди. Поэтни ангыламында жашауу керексиз сыйдам этип кёргюзтүу, аны кем, жарлы этгенге тенгди. Адамны юсюнден толу хапар ачыкъламасанг – ол къарыусузду деген магъананы туталды. Андан болур, Къайсын урушну ал жылларында къызыл къаннга боялып баргъан эрликни кёргюзтгенди. Жолну сыйдамын, тынчлыгъын излегенлени кёрюп болмаулугъуну юсюнден ол «Мен билеме» деген назмусунда жашырмай айтханды.

Болсада уруш жыллада поэзия миллет энчиликлерине кёре айнырдан алгъа, бир жазыу хатха бойсунуп, душманнга налат сёзлерин алай айтханды. Анга кёре жазычуланы эстетика сайлаулары да бир эди: Ата журтларына сүймеклик бла сакълыкъ, душманнга къажалукъ. Поэтле ачыкъ сёзну сайлап, аны болушлугъу бла немец ууучлачуланы жашау жолларын юзерге чакъыра эдиле. Юлгюге «Аны ёлтюр», «Атака» (Константин Симонов), «Ур душманны» (Вера Инбер), «Атаканы аллында» («Биз ант эте эдик») (Отарланы К.), «Ант», «Эшитигиз, таулула» (Къулийланы К.), «Уу жилинны эзерге» (Гуртуланы Б.) д.а.к.

Ата журт урушну ал заманында совет халкъланы ниетлери бир эди, анга кёре поэтлени жазгъан назмуларыны энчиликлери жокъдула. Сёз ючюн, фашистлени бетлерин ачыкъларгъа жораланнган

назмуканы атларын алайык: «Не туюгенди уу жиянны эсине» (Будайланы А.), «Кётюрюлгенди совет халк уу жиянны башын эзерге (Залихханланы Ж.), «Жерибизге кыра уу жиян кирди» (Гуртуланы Б.).

Жазуучула, поэтле да 1920–1930 жылладача, фольклорну терелери бла хайырлана, кеслерини, халкылары да журеклерин чётюрюлча, табалгын осал сёлзлерине кёре кырагандыла чыгармаларын: Немецлиле – «гитлерчи сылык башкеле», «хуппегиден кёпген лохбайла», «жийиргенчи лохбайла», «жийиргенчи уутиш маскеле», «тонгуз жухлула, «аракыдан кёпген кытурган итле», «сылхыр харамла», «начасла», «обур кыуртхала». Анга кёре, душман бла кюрешген совет халк – пелиуанды, залымди, уллуду, хорлаулуду. Ол «душманнга ач ауру тийдирича батырды, кючлюдо», «анга кыан сийдиричады», «жерге кёмюрча, батырды».

Гуртуланы Бертни 1941 жылда жазылган «Уу жиянны эзерге» деген назмусунда душман «кыан тырнакылы, кир гаялы, кеф мыйылы, кеф мыйылы, кыан жухлу, харам кыанлыды».

Кациланы Хабуну «Халкыма» деген чыгармасында душман «мачала кибик», «битли фашистле», «ит журеклиледиле». Залиххан улуну «Уруш жылларында» немецлиле – «адам кыандан тоймаган жиян, уручула, ит фашистле, тонгуз гумхотлула».

Кыйын кюнде поэтледен ачык, кютю публицистика кютюлюкню излегендиле. Публицистиканы болушлугу бла ачыкыланган ниет, журек жарсыу, халк ючюн жанын-кыанын аямазга хазырлыкны билдириу – была барысы да Кыайсыны («Палах келген сагатда», «Поэтни налаты») дегенча назмуларыны энчи шартларыдыла.

Алагы ушаган назмула кыуралыу жаны бла экиге бёлунедиле. Биринчи кесегинде поэт уруш кюйдюрген, ойган табийгатны, жашауну суратын бере эсе, экинчисинде кёрген затлары кыозгаган жарсыуну, сезимни ачыкылайды. Сёлз ючюн, «Палах келген сагатда» деген назмуну ал бёлюмю «кюйген элле, уруш жели суутхан ожакыла» дегенча кёл кёрлюк шартладан кыуралып, палахны толу суратын береди, экинчи бёлюмюнде уа поэтни уруш кюйсюзлюгю кыозгаган сезимлери, журек сёлзю ачыкыланады:

*Тууган жерим! Кыаным -жаным да сенид,
Ёмюрге сени жашынгма, поэтинг.*

Бийик ауазлы, ачык сёлзю назмуларында поэт шуёхуна, тенгине да, Ата журтуна, жерине халкына айланып сёлешеди («Сюйген халкым, сюйген жерим...»). Алай ол тюрлю суратлау публицистиканы борчу, мурагы эсе да, хар заманда бирча туюлюдо. Бир-бирде ала назмуга жумушак ауаз, мудах, жарсыулу мактам береди («Жерим, санга кыууана ёсгенме мен, бюгюн бушууунга кюеме мен»). Башха назмуда уа ол ыз, амал поэтни эркин ауаз бла сёлешгенин билдиреди.

Къайсынны ачыкъ сёзлю назмулары Ата журтну, халкъыны, сыйлы жерини аллында жашы ант этген, жүрек инжилиюн, сүймеклигин, ачыуун, сагъышларын да билдирген халда алай жазылгандыла. Поэт хар жүрек уруун, сезим шартын жашырмай, ачыкъ сёз бла айтады. Болсада поэтни аллай назмулары бизге бир заманда да «жаланнгач» назмулача эшитилмегендиле: аны сылтауу авторну сезимлери бла аланы къозгъагъан жашау болумланы байламлыкъда суратланганларыды. Юлгюге, «Поэтни налаты» деген назмуну алайыкъ. Ол ачыкъ сёзлюдо. Алай назмугъа лирика жигит кёре келген жашау шартла («Сюйюучем ариу ийисин садланы», «Кюйген садлагъа кёп къарагъанма»), эркин къошулгъанлары бла байламлы поэтни сёзлери, ауазы лирика жумушакълыгъын тас этмейдиле.

* * *

Урушну жылларында айныгъан Арисейни халкъларыны поэзияларыны эстетика сайлауу Ата журтлары, туугъан жерлери болгъанды. Кертиди, не заманда да жазыучула чыгъармачылыкъ ишлеринден Ата журтларын кери этмегендиле, не заманда да ол бек къыйматлы эстетика сайлаулары болуп турганды. Алай аны азатлыгъына къоркъуу, къыйынлыкъ келсе, анга сакълыкъ бла сүймеклик ёсюп, сёз искусствону жүрюшюн, суратлау-ачыкълау энчилигин да толусунлай белгилейди. Аны айтханыбыз – Ата журт урушну жылларында туугъан жерине терен сүймеклигин ачыкъларгъа, аны юсюнден жазаргъа итинмеген поэт тапхан къыйынды. Къайсынны лирикасы да туугъан жерине кызыу сүймекликни, анга табыныууну лирикасыды. «Эгечиме», «Жерим», «Алтын угъай – жерим манга», «Сени письмоларынг», «Биз атакадан сора» деген эм башха назмула поэтни жүрек жарсыуун, сезимлерин, жерине термилиуун, аны ючюн тынгысызлыгъын, бийик ёхтемлигин – барысын да бирча сылтаусуз, толу ачыкълайдыла. Аланы къозгъагъан, туудургъан, узакъда къалгъан ата-аналаны, къарындашланы-эгечлени жери – жазыучуну бешигиди. Къанлы сермеш поэтге «Ата журт» деген сёзню магъанасын алгъындан эсе терен ангылатханды, бютюн жууукъ этгенди. Ата журтунгу багъалау – аны хар ташын, терек бутагъын, топуракъ тугулун багъалай билиудю. Ол себепден поэт туугъан жерини юсюнден жаза туруп, бек алгъа Чегем черекни жагъасында ёсген алма терекни, Чегем элни арба жолларыны, тауда кийик ызланы юсюнден жазады. Туугъан жер – ол поэт сабийлигинде чабып айланган жерлеридиле, халкъ жырны биринчи эшитген ата юйюдо, таулу жашчыкъла жалан аякъ этип чапхан элиди. «Ата журт» деген сёзню магъанасын поэзиясында шарт кёргозтюр ючюн Къайсын кеси сынагъан кёп тюрлю болумланы суратларын эсгериулеринде бирикдиреди:

*Кавказ! Жатханма кьургъакъ дорбунунгда
Башымы къая гыйысына салып,
Сюелгенме ёрюшлю сыртларынгда,
Жабышмакъ кьойчу таякъгъа таянып.*

Авторну туугъан жерине жораланнган назмулары, башында айтханыбызча, кёп тюрюл сезимле бла байламлыдыла. Алай поэт энди аланы ачыкъ сёз бла билдирмей озгъан кюнлени жеринде ахлулары бла мамыр жашауну, тау табийгъатны эсине тюшюреди. Ала поэтни ачыкъ айтырын кем этмейдиле. Окъуучулагъа унутулмазлыкъ сурат, кёз кёрюрча энчи белги да береди. Ол угъай, кёз кёралмай, адам жаланда эсине келтираллыкъ болумланы окъуна поэт шартсыз кьоймайды. «Чегемни башында чууакъ кёкча, тазадыла айтханларынг», неда: «Ол ийнаныу тешилгенди, солдат шинелча, окъла бла».

Бир-бир назмуларын а поэт озгъан мамыр кюнлени илишанларын, жүрегине жууукъ суратланы тизе алай къурайды. Ол назмула «Туугъан жер», «Ата журт» деген ангыламланы толуга эм шарт эте, поэтни тынгысызлыкъын, сүймеклигин, мамыр кюнлеге термилиуюн кёргюзтедиле.

1941 жылда Уллу Ата журт уруш башланнганда, Шимал Кавказны литератураларыны, малкъар литература да ичлеринде болуп, эстетика сайлаулары олсагъат тюрленнгенлери белгилиди: аны юсюнден айтылгъан да этгенди. Ата журтха сүймеклик, халкъланы къарындаш бирликлерине сакълыкъ башха темаланы азайтып, сёз искусствону ауазын, сыфатла къауумун да бойсундурадыла. Кертиди, Ата журтха, туугъан жерге сүймеклик не заманда да литератураланы бетлерин жарытхан тема эди. Алай энди ол къайсы жазыучуну да инсан борчуду. «Ата журт», «туугъан жерим», «миллетим», «халкъым» деген сёзле къайсы поэтни, жазыучуну да тил тюбюнден, анга кёре уа чыгъармаларындан кетмейдиле (1. Толгъурланы 3. Малкъар литература. – Нальчик, 2000. 79–80 бетле).

Орус, къазах, къабартылы, малкъар литературала да башха туююлду. Уруш бара баргъанда ол сёзлени магъаналары да тюрленнген эди. Ал заманда Ата журт деген сёз асыры кенг магъаналы эди, шартлыкъы, чеги болмагъан. Жазыучула да аны кьорууларгъа чакъыра эдиле. Алай туугъан жер, не уллу эсе да, ол кимге да бешиги тебиретилген босагъадан, туугъан ташындан, жаяу жолчугъундан башланады. Ата журтха сүймеклик – ол аны жашил тешлерине, аулакъларына, аулакъда, дуппурда ёсген терекге сүймекликди. Терекни, сыртны-тёшню, жангыз сюелген мекамны кьорууламайма демеклик керексиз омакъ сёздю. Нек дегенде душман ауанасында олтургъан терек, таш да туугъан жерден кьорап, халкъны жүрек ырахатлыкъы сыйырады. Палах, ёлюм да от жагъанга, сабийлеринге анга кёре жууукълаша келедиле. Ата журт бла байламлы сансыз этиллик гитче шарт жокъду – таш тюбюнден чыкыгъан шаудандан

башлап, череклеге дери. Къыралны аскерчилери, аны ангылап, жан-къан да берген эселе, аланы ол сыймекликлерин айнытыуда литератураны магъанасы уллу болгъанды.

Малкъар халкъны поэзиясы да, уллу орус поэзия бла тенг, совет аскерчини от жагъасы окопду деп, юйретгенди. Аны къоюп къачхан аскерчи душманына болушады. Ол аскерчини жашагъан юйю кибикди, туугъан жериди. «Ата журт» деген ангылам бла хар юйню, ташны, терекни, тенгизни, гитче тау суучукъну да байламлыкъларын Къулийланы Къайсын бла Отарланы Керимни поэзиялары тынгылы ачыкълагъандыла.

Уруш жыллада заманы *тарых энчилиги* Ата журтну азатлагъын къоруулау бла байламлы эди да малкъар литература ол тарыхны суратлау сёзню кючю бла толу кёргюзтеди. Аны айтханыбыз – совет къыраллыкъны халкъларыны тарыхына миллет энчилиги жокъ эди. Миллетле барысы да бир ниетли болуп, къыралны уруш жыллада къуралгъан жангы тарыхдан узакъ кетмегендиле, нек дегенде ол кишилик бла къарындашлыкъны тарыхы эди. Малкъар литератураны *сыйлы эстетика сайлаулары*.

Алай 1944 жылны март айындан сора урушну бла малкъарны темалары миллетни сёз искусствосунда, тап, бюгюннге дери жазычуланы сагъышландыргъанлай тура эселе да, аланы эстетика сайлаулары башха бет алмай сакъланырыкъ туююл эди. Эстетика сайлау тарыхны жорюшю бла байламлыды. Анга кёре уа эстетика сайлау да тарыхны энчилигин белгилеген магъаналы ниет ырысхыды, жашаугъа кёз къарамды.

Айтханыбызча, 1944 жылда малкъар халкъны тарыхы тюрленип, аны эстетика сайлауна заранлыкъ этгенди. Туугъан жери, жазыуу, маданияты сыйырылса, Ата журт урушда кишилик бла айтылгъан миллетни къырал саясат сатхычлагъа къошса, ол саясатха аны ийнаныуу сакъланырыкъмы эди?

Болсада къырал саясат бизге артыкълыкъ этди деп, миллет анга кёлкъалдысын билдирип, дертленмегенди. Артыкълыкъ бла зорлукъну сылтаун ангылаялмай, миллетни келечилери тарыгъыу, жилау-сарнау жырла этгенден озмагъандыла. Орта Азиягъа кёчюрюлген поэтлени асламы 1930 жыллада тохташхан жазыуу тёрелеге къайтып, партиягъа махтау берип, биягъы миллетни озгъан заманын сёгерге итингендиле. Аны белгилегенибиз 1940 жыллада малкъар халкъны «менсилиги» ёсген угъай, бютюн эниш болгъаны кертиди.

Азбыз, мадарсызбыз, окъуусуз-билимсибиз, бизге мадар-къадар этдирип жашатхан партияды, орус халкъды деген оюм Шимал Кавказны литератураларына сингип, миллетибизни эсин кем этип, кёргюзтгендиле. Керти, былайда биз кёчгюнчюлюкде жазылгъан назмуланы юслеринден айта, Къулийланы Къайсын бла Отарланы Керимни чыгъармачылыкъ ишлерин унутургъа керек туююлдю. Экиси да орус халкъны поэтлери Н. Тихонов, М. Исаковский, А. Сурков, А. Твардовский, К. Симонов эм

ала киби́к махтаулула бла тенг атлагъан жазыучула эдиле. Уллу Ата журт уруш, хорлауну къууанчы, жангыдан уруш къоркъуу, дунияны мамыр жашауу ючюн кюреш – быллай темала эдиле урушдан сора онжыллыкъда айныгъан совет къыраллыкъны литератураларын жарсытханла. Къайсын бла Керим да аладан азат туююл эдиле.

Алай совет къыраллыкъны тарыхыны ол бѣлюмюн малкъар халкъны жазычулары эсден кетермеген эселе да, ъз миллетлерини тарыхлары малтаннганын, анга кѣре тарых жашаулары белгисиз болуп къалгъанын унутмагъандыла. Бютюнда Къулийланы Къайсын бла Отарланы Керим. «Ажашхан мараучулагъа» деген назмусунда Къайсын былай жазады:

*Кѣтюрюп, къан боягъан байракълай,
Сизни жырчыгъыз болама,
Ёшюнюмю окъ тешип тургъанлай,
Жырны жукълатмай барама.*

Фрунзе, 1946

«Ёшюнюмю окъ тешип тургъанлай» деген сѣзле жаланда Къулий улуну лирика жигитини жүрек жарасыны белгиси туююдю. Миллетни хар келечисини жүрек жарасыны белгисиди ол.

Малкъар халкъ «кече туманда баргъанча» жашауу алай эди. Адет-тѣресин, намысын сакълар ючюн, анга уллу тѣзюмлюк бла кишили́к керек эдиле. Аны бла байламлы 1940 жыллада Къулийланы Къайсын жигитлик бла кишили́кни эстетика сайлау этип, аны жырчысы болады:

*Бата туруп кеме тенгизге,
Юллени ичгенин къоймагъан,
Жеринден да кымылдамагъан,
Аллай беклик кълундан келген
Капитан! Мен сени ѣмюрге
Сюйгенме. Турабыз биз бирге*

1947

Урушдан сора онжыллыкъда совет къыралны тарых жүрюшюн, аны халкъларыны къууанчларын, жарсыуларын да, эл мюлкде, къурулуш иш-леде да жигерликлерин Къайсын кесини поэзиясында толугъа ачыкълагъан поэтледенди. Айта келгенибизча, ол шартла уллу къыралны тарых илишанлары эдиле. Малкъар халкъ 1940 жыллада урунуу бла атын махтауу бла айтдыргъанды.

Болсада аны тарых жолу энчи эди. Тюзюн айтханда уа къыралны саясаты жолун сыйырып, орта Азияны республикаларына чачылгъан халкъ. Миллетни ол къадарын Къайсынны балладаларын окъуугъан толугъа ангылап, тарых жоллары сыйырылгъан миллет ажашмай, кыйынлыкъларда бюгюлмей жашагъанына ыспас этерикди.

*Тёрт атлы баралла жолда. Кече къарангы,
Жауун бухчакъданча къя. Жолда тёрт атлы*

Неда:

*Белимден,
Белимден къаты тут,
Бизни къяууп келелле!
Жетселе,
Кече къан тѣгюлор.*

Жолсуз инсанла, атлыла жолда аякълары тайып, жыгтылгъанла, алай кеслерин хорлатмай, ажашмай муратларына жетгенле – Къулий улуны 1940 жыллада къуралгъан поэзиясыны жигитлеридиле – тарыхлары сыйырылгъан малкъар халкъны къадарын ангылатхан.

Урушдан сора онжыллыкъ совет кыраллыкъны саясат жаны бла кыйын заманы эди – акъ бети, къара бети да болгъан. Сѣз искусство тарыхны кюйсюз атламларыны юслеринден жазаргъа, фикирин ачыкъларгъа хазна базынмагъанды, бир Къайсынны айтмасакъ. Тюзюн белгилегенде уа совет халкъланы поэзияларында Къулий улуча поэтле кишилик эталмагъандыла: аны чыгъармачылыгъы бла байламлы биз бюгюнледе, жаланда Шимал Кавказны миллетлени угъай, битеу да совет кыраллыкъны тарыхына акъ, къара бетлерин да ангылайбыз.

* * *

Айтыла, жазыла да келгенича, 1956 жылдан сора совет кыралны саясат, ниет жашауу жумшагъаны бла байламлы миллет литературала эс табып, азат жолгъа чыгъадыла. Жазыучулагъа ол азатлыкъ кыралны жангыргъан тарыхына кѣре келгени белгилиди. Андан айтылады: литература тарыхны къатламайды, алай жангыргъан тарых сѣз искусствону да жангыртып, илхамлы этеди деп.

1957–1960 жыллада малкъар халкъны маданият жашауу аякълана-тириле башлап, орус халкъны литературасы сайлагъан кенг жолну ол да сайлайды. Коммунист партияны съездинде айтылгъан кемчиликле – социализмни жашау жорукълары бузулгъанлары, адамла керексиз терсленип, тутмакъла этилгенлери, Шимал Кавказны халкълары туугъан жерлеринден кысталгъанлары, эл мюлкде, къурулуш ишледек терсликле – была барысы да энди кыралны тарых жоруюшюн тюрлендирип, литературалагъа да, иги жанына тюрленирча онг бередиле.

1958–1960 жыллада малкъар тилде кѣп суратлау китапла басмаланнгандыла – акъ, къара сѣз бла жазылгъанла. Аланы асламы 1930 жылланы ахырында жазылып, басмаланмай кългъанла эдиле. Анга кѣре суратлау-ачыкълау жаны бла жангы жетишимли эдиле, дерча туюлдоле.

Тап, 1960 жыллада жазылган чыгармаланы эсге тюшюрсек да, поэтлени асламы махтауга алданып, прозачыла уа къара бла акъ бояуладан азатланмагъан эдиле. Юлгюге, Гуртуланы Бертни «Адилгерий» деген повестин, Кациланы Хабуну «Тамата», Шауаланы Миналданнны «Мурат», Этезланы Омарны «Тарда» деген романларын алыгъыз.

Поэзияны проза бла тенгледиргенде, ол андан эсе жетишимли эди, дерге тийишлиди. Бютюнда Къулийланы Къайсынны «Жаралы таш», «Юйге да игилик», «Чумла кыызарадыла», Отарланы Керимни «Сагъышла», «Танг жулдузум» деген назму китапларын эсге тюшюрсек.

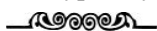
Не заманда да Къайсынны эстетика сайлауларындан бири туугъан жери эди, Ата журтуна сыймеклиги эди. Энди 1957–1958 жыллада анга къайтып, тансыкылыгъын алырча болганда, сыймеклиги бютюн жангырып, туугъан жерини юсюнден шукур этген поэзиясын къанатландыргъанды. 1960 жыллада малкъар халкъны поэтлери ол хатны сайлап, къууанчлы эм коммунист партияга махтау берген назмуланы ал сатыргъа чыгарып, жазычулукъ ишлерин алай къурагъандыла. Сагъынылган жылла берген азатлыкъ бла малкъар халкъ сынагъан артыкылыкъны кюйсюз бетин ачыкълап, аны сылтаун ангыларга итинип, кёп тынгылы чыгармала да жазылгъандыла. Сёз ючюн, Къулийланы Къайсынны «Бирликде тирлик», «Осуят», Мақытланы Сафарны «Онюч», Зумакулланы Танзиляны «Адамны туугъан жерине термилиую» дегенча поэмала.

1956 жылдан сора литературалага келген азатлыкъ Къулийланы Къайсынны эстетика сайлаун бютюн тынгылы этгенди. Поэт орус поэтлени А. Пушкинни, М. Лермонтовну, Ф. Тютчевни, А. Блокну чыгармаларын жангыдан окъуп, эстетика кёз къарамы аланы эстетика кёз къарамларына жууукъ болганын, энчилигин да ангылагъанын 1970 жыллада «Так растёт и дерево» («Терек да алай ёседи») деген китабында ачыкълагъанды. «Тютчевни дерслери» деп андан жазгъанды. «Уллу Ата журт урушха кете, бир къауум китапла бла бек суйген поэтим Ф.Тютчевни китабын алган эдим. Ол жыллада аны поэзиясыны сайламаларын мен кёлден биле эдим», – деп жазады Къайсын (К. Кулиев. «Так растёт и дерево». М., 1975. Стр. 93).

Сёз ючюн, Къулий улу урушдан сора он жылны ичинде жазган лирика чыгармаларында табийгъат уллу жерни алады. Анга жораланган назмуларыны бир къауумларына адамны жүрек шургусун ачыкъларга бойсунган сурат, башхаларына уа философия лирика неда табийгъатны ариулугъун ачыкъларга бойсунган назмула дерге, керекди.

Къулий улуну табийгъат лирикасы дунияны айтхылыкъ поэтлерини поэзиялары бла байламлыды. Аны назму жазыу ызы Гётени, Лермонтовну, артыкъда Тютчевну жазыу ызларына жууукъду.

Тютчев бла Къайсынны лирикаларыны жууукълукълары эки поэтни да табийгъатны ангылауларында, суратлауларында бирлик болганы бла

байламлыды. Лермонтовча, Тютчевча, Къулий улу да, табиьгъатха эсли затхача къарайды, анга адамгъа сѣлешгенча, алай жазады. Поэтни «Ай бла сѣлешу», «Жулдузла бла сѣлешу», «Туугъан жер бла сѣлешу» деген назмулары эм башха кѣп чыгъармалары анга толу шагъатлыкъ этедиле. Къулий улуну табиьгъат бла байламлы лирикасын, ол жаны бла Тютчевни поэзиясы бла жууукълашдырады. Тютчевни поэзиясын тинтген алимле сыфатла, эпитетле эм башха сѣзле къатланып айтылгъанларына эс бургъандыла. Къайсында да ол шарт тюбейди. Сѣз ючюн: «Кѣзлерим чууакъдан толу болуп», «Жаз энтта келир да, мен эшитирме», «Танг гокка ханс ийисден толуп», «Ол кырдык ийисден, къанатлы жырындан энтта да толду», «Ахшам къарангы келгенди таулагъа», «Сютден толу желини», «Энтта кырдык чагъады жол жанында» дегенча сыфатланы, тизгинлени юлгюге айтыргъа боллукъду.

Поэт жауун, кырдык, тау жулдузла, ѳтмек, жаз башы деген сыфатланы сайлап, терк-терк къайтарыды. Болсада, ала Къулий улуну поэзиясын бузгъан угъай, аны айырмалы, бютюн шатык этедиле.

Тютчев табиьгъатны адамны жашауу бла байламлы этерге ѳч болгъанды. Алай адам терк бузулады, онгады, онгса уа табиьгъатча жангырмайды деген оюм аны тынгысыз, мудах этгенди. «Сагъыш этип, жангызлай олтурама» деген назмусунда былай жазады: «...Адам терк, бек терк тюгенеди – не мадар. Битим – угъай, чапыракъ да туююлду – жангы жаз башында, жайда жангырыргъа. Табиьгъатда хар зат да жангырыр, жашнар, гюлле чагъарла, терекле да алай, мени къууатым, жарлы къууатым, энди санга айныу, жашнау да жокъ...».

Къайсынны бир къауум назмуларында да аллай мудахлыкъ эсленеди. Табиьгъат болумла бир бирлерин алышындыргъанларын кѳргюзте, поэт жашауунда жангырыулукъ болмазыны юсюнден мудах ауаз бла айтады:

*Жаз энтта келир да, мен да эшитирме
Къанатлыланы жырларын,
Алай къатланмазла, мен билеме,
Ол алгъын баргъан жолларым...*

Болсада Къайсынны лирикасында аллай назмула аздыла. Адамны жашаууну къысхалыгъыны юсюнден сагъышха, ѳлюм келмей къалмазлыгъыны юсюнден Тютчевну жарсыууна Къайсын хорлатмайды. Ол кесини табиьгъат бла байламлыгъыны юсюнден жазады. Жашау бла ѳлюм бир бирлерин алышындырмай табиьгъат, жашау да айнымазын уста биледи. Адамны кете баргъан жашаууна, жашлыгъына, къатланмазлыкъ сабийлигине жарсыгъанын поэт букъдурмайды:

*Энди темирчи къолда дугъумла
Бла бетими боямам,*

*Энди Бедикде айланч жол бла
Мен, эшекге минип, бармам.*

Озгъан жашлыкъгъа жарсый, поэт алгъын жашауу бла байламлы болгъан, жүрегине жууукъ шартланы эсине тюшюре, аланы сыфатларын къурап, алай жазады. «Ай бла сёлешиу» деген назмусуну суратлау кючю уллуду. Аны хар төрт тизгини айгъа къарап айтылгъан жылы сёзлери бла башланады:

*Ай, эсингдемиди:
мен жаш заманымда...*

Неда:

*Ай, эсингдемиди:
мен бек алгъа...*

Алай къатланып айтылгъан тизгинле назмугъа ариу, жумушакъ макъам бере, поэтни ауазын мудах, жарсыулу да этедиле. Болсада Къайсын окъуучуну мудах этейим, неда заманны кюйсюзлюгюн кёргюзтейим деген муратда туйюлдо. Туугъан жерини ариулугъу бла ёхтемлене, ол ариулукъ атасын, анасын къууандыргъанын, дуниягъа энди келликлени къууандыргъанлай турлугъун да биледи. Кесини сезимин ачыкълап, аны окъуучугъа жетдире билгени бла Къайсын, баям, дунияны бек махтаулу поэтлеринден бириди. Дунияны уллу поэзиясы табийгъатны ариулугъун кёргюзтген кёп усталаны биледи. Къулий улу аладанды.

«Ай бла сёлешиу» деген назмугъа къайтып къарасакъ жиклери эм сыфатлары эстетика сайлауну байлыгына шагъатдыла. Поэт ариулукъ ёчюлмегенин кёргюзтеди. Авторну аллай фикири, жашау шартланы, ёзеклени болушлукълары бла ачыкъланады. Сёз ючюн, «ай бусагъатда да, Пушкинни заманындача, жарытханлай турады», «аны жарыгъы не заманда да аламатды». Поэт, муратына жетер ючюн ай юйлени башларын, арбазда ёгюзню мюйюзлерин жарытханын кёргюзтеди. Ызы бла жолда атланы жалкъаларын жарытханына эс бурады. Ол къыз бла солугъан кезиуюнде да кызыны чач эшмелерин кюмюшча жылтыратханды. Айны жарыгъы поэтни Перекоп ючюн сермешледе жоюлгъан шуёху Арсенийни бетин да жарытханды. Аны жарыгъында адамла кюз артында тирликлерин жыйгъандыла, ташыгъандыла. Ол илишанла барысы да бирге жыйылып, бир сыфатны къурайдыла, поэт иги билген жамауат жашауну ачыкълайдыла, туугъан жерини суратын кёргюзтедиле.

Адамны табийгъат бла байламлыгъын Къайсын 1930 жыллада къурагъан лирикасында да ачыкълагъанды. Урушдан сора он жылны ичинде чыгъармаларында уа ол байламлыкъ бютюнда терен магъаналы болгъанды. Урушха дери лирикасында поэтни жүрек жарсыуу, къууанчын да сейирсиниу хорлагъанды. Энди уа айтхылыкъ жазычуланы төрелерине таяна, фахмусун айныта, поэт кесини устазлары бла даулашады.

Къулий улуну поэзиясында табийгъат адамны огъурлу, ариу мекамыды, аны къууанчыны эм ариулугъуну жашау шауданыды.

«Жауун билмей тургъанлай жетеди» деген назмусунда, сёз ючюн, поэт жаууннга, кесини эрттегили тегинеча, къууанады. Жюреги кётюрлюноп, ол былай айтады:

*Кенгнге ачама терезелени,
Хош келдинг, узакъ жолоучу жауун.*

Табийгъатны алай ангылау назмуну суратлау мадарларына да энчи ыз салгъанды. Жауун поэтге узакъдан келген къонакъды, арбазгъа киреди, ахлуларын кюсеген адамча эшикни къагъады.

Къайсынны поэзиясында табийгъат жюрекке тынчлыкъ берген шартча кёргозтюлюнеди. Кесини къыйын кюнлеринде поэт ай бла, жауун бла ушакъ этгенди, поэт жюрек жарсыуларын хорларча, ала анга кюч тапдыргъандыла. Андан болур поэт ийнекни желинин сютден толтургъан кырдыкны, жерни тирлигин жыйгъан тиширыу къолланы да бирча махтайды. («Алгъышым бахчаны къаза тургъан // Къатынны эки къолуна»). Адам бла табийгъатны шуёхлукълары, адам кесин, табийгъатны бийича, устасыча жюрютгенде туююлдо. Къайсынны поэзиясында табийгъат адамны къадарына, жамауатны жашауна сансыз кёргозтюлмейди. Ол аны хар заманда кёллендиреди, ишине, жарсыуларына эркин къатышады, эс тапдырады. Ала экиси да бир бирлери бла шуёхдула, жууукълукъну излейдиле, бир бирлерин ангылагъан тенгечадыла.

Поэт кырдыкга тюз къарындашынача къарайды. «Таурух» (1950) деген поэмасында табийгъат адамны сыфатыча кёргозтюлюнеди. Анда жулдузла, кырдык, ай, тау суучукъ, эмен терек тилленип сёлешедиле. Ала барысы да жигитни ишине къатышадыла, алгъыш этедиле, акъыл сёз юйрете, адам ючюн чагъабыз, ёсебиз, жашайбыз деп кёллендиредиле.

Къулий улуну поэзиясында табийгъат тохтауну, тынчайыуну билмейди, ол дайым тюрленнгенлей турады. Ол себепден аны лирикасы жашауну бир бирлерине чюйре келген магъаналаны белгилеген сыфатланы къаууму бла къуралады. «Кёп зат тас этебиз», «Ишлейме, жашайма», «Энтта да кырдык чыгъады», дагъыда ала кибик назмуланы айтыргъа тийишлиди. Ол назмулада жашлыкъ къайтып келмезлиги бла байламлы жюрек жарсыу ачыкъланады. Адам къурулушчуду, ол тамамлагъан ишлеринде, жамауатны эсинде жашайды. Адамны къурау иши, келир тёлюлени жашаулары ючюн, келир заман кюрешге итиниулгою кёлсюзлюкден кючлюдо. Къайсынны назмулары да, ол себепден жюрек мудахлыкъдан азатлана, адам заманны хорлагъаныны юсюнден оюмгъа ёте, алай жазылгъандыла. Табийгъат бла жашауну диалектика айныуларына жораланнган чыгъармала поэтни лирикасында улуу жер аладыла. Къайсын асламында усталыгъын ол ниетге

бойсундурады. Юлгюге: «Жаз энтта да келир» деген назмусунда автор табийгъатда болгъан юч тюрлениуню кѣргюзтеди. Къар жаугъандан сора боран урады, боранны ызындан туман басады. Табийгъатда бола тургъан ишлени кѣз бла къулакъ бла эшите билгени Къулий улуну лирикасыны энчилиги. Ол энчиликге поэт сѣзлени къатлап айтыу бла жетеди («Бюгюн къар жаады, дуня кенглигинде къар жаады»). Тюрлениулени тынгылы кѣргюзтюр муратда, поэт этимле бла кѣп хайырланады: назмуну ал эки тизгининде жауад, эрир, келир, жетип, орур, тохтар дегенча этимле аз туюлдуле. Аллаи назмуланы хар тизгининде эки-юч этим болмай къалмайды. «Кѣп зат тас этебиз» деген назмуну биринчи строфасында, сѣз ючюн, жети этим барды.

Жашауну терк айныгъанын шартлар акъылда, поэт тенгleshдириуле бла да уста хайырланады. Алагъа биз Къайсынны энчи тенгleshдириулери дерге боллукъбуз. «Жаз энтта келгенди», «Жауун билмей тургъанлай жетди» деген назмулада жауун билмей тургъанлай келген къонакъ бла, бирде кенг аулакъда жортуп баргъан жюйрюк ат бла тенгleshдириледи («Эмилик атны аулакъгъа бошлагъан кибик»). Жауунну ат бла тенгleshдириу а назмуну гыллыуун терклендиргенден сора да, арбазгъа кирип келген жауунну тауушун эшитдиреди. Тилибизни грамматика, лексика мадарлары поэтге ол муратына жетерча онг береди. Энчи алып айтханда, поэт этимни тюрлю-тюрлю формаларын хайырланыргъа суюгенин да айтыргъа керекди. Назмуну жюрюшюн терклендирир ючюн этимни бла этимчаны бирге къошуп жаады (башха тюрлю айтханда, жыйымдыкъ этимлени хайырланады). Сѣз ючюн, кирип келеди, билмей тургъанлай келеди, чабып кириученг, сѣзлеу бла этимни – терк жетеди, дегенча:

*Терк жетеди орамлагъа, садлагъа
Ол кирип келеди арбазлагъа.*

Неда:

Тауладан, кѣп сыртладан аууп

* * *

Поэзия неди деп сорсала, бир-бир окъуучула ол соруугъа жууап табаргъа итинедиле, ол угъай базынган окъуна этедиле. Алай бек фахмулу поэтге, илмулу адамла да поэзия дегенинг былай болургъа керекди деп, хазна айтмайдыла. Назмугъа поэзияды деп кесамат этерге онг берген илишанла уа кѣпдуле. Сѣз ючюн, поэтни ич дунясыны теренлиги, энчилиги, миллетине суюмеклиги, таза ниети, къарамыны жютюлюгю, жаз тил бла хайырлана, бир шартны болушлугъу бла жашауну, дуняны юслеринден сагъыш этдириге усталыгъы дегенча. Алай бу тюрлю шартла къара сѣз бла жазылгъан чыгъармалагъа да тийишлидиле. Анга кѣре поэзияны прозадан энчилиги не бла байламлыды, деп соргъанда

аны къралыуу, кърюмдюсю (формасы) къара сезден башхады, поэт не фахмулу болсада ол башхалыкны унутургъа, поэзияны жанр энчиликлерин, гыллыуун, рифмасын, тизгинлерини жик санларын сансыз этген поэзияны маъанасын да сансыз этгени бла чекленмей, билмегени ачыкъланады. Баям, аны тынгылы ангылагъандан болур, малкъар халкны поэзиясы ол жаны бла сылтаусузду, кеплеге юлгюлюдю десек да кишини эниш этмек. Мечюланы Кязимден башлап, Бабаланы Ибрахимге дери. Неда литературабызгъа андан иги да кеч келген къауумну – Бешпайланы Муталип, Бегийланы Абдуллах, Ёлмезланы Мурадин, Додуланы Аскер, Мусукаланы Сакийнатны алыгъыз.

Къулийланы Къайсын назмуну къралыуу жоругъуна уллу эс бургъан закий поэтибиз эди. Литератураны от жагъасына жууукъ адамла Къайсын назмуну къралыууна сансыз къарагъанды, фикирин тынгылы ачыкъларгъа итинип, деп да айтадыла. Алай назмуну къралыуу осал болса, ол фикирни да сансыз этгенге тенгди. Тизгинли назму фикирни да тынгылы ачыкълайды.

Жалгъан оюм керек туююлдо: Къулийланы Къайсын назмуну къралыууна, аны гыллыууна, рифмасы дегенча илишанларына уллу эс бургъанды. Сюсегиз а поэзияны шартлары – аны тизгинлиги, уста къралыуу поэтни эстетика сайлауларындан бири болгъанды. Нек дегенде жашауну тынгылы, толу ачыкъларгъа итинген шайыр назмуну жорюшюн, къралыуу тересине уллу маъана бермей къроярыкъ туююлдо. Къулийланы Къайсын Фетни, Тютчевни, Блокну, Есенинни поэзияларына багъа биче, аланы назму кърарауда усталыкларына да эс бурмай, сезюн айтмай къроямагъанды. Сёз ючюн, Къайсын Тютчевни:

*Там, где с землею обгорелой
Слился, как дым, небесный свод...*

деген тизгинлеринден «как дым» деген ушашдырыуну сайлап, сейирсиннгенин жашырмай ачыкълайды. «Тютчевни назмуларыны сураглау, сыфат кърарауда усталыгын ангыларгъа ол тамамды, аны жютюлюгю, кючю, бир шартны башхасына ушата билгени, барысы да сейир этерчады», – дейди Къайсын (К. Кулиев «Так растёт и дерево». М., 1975. Стр. 98). Ол жаны бла Къулийланы Къайсын кеп поэтлеге бийик багъа бичгенди. Юлгюге айтханда, Бабаланы Ибрахимни юсюнден жаза, аны назмуларыны жангылыклары, сураглау къралайы, рифмаланы кърарауда усталыгы, тил байлыгы сукъланырчадыла, деп белгилегенди Къайсын. «Баба улуну поэзиясында ташла, жулдузла да жангы тил бла селешедиле», – деп махтагъанды. (К. Кулиев. «Так растёт и дерево». М., 1975. Стр. 302–303).

Алай бла Къулий улу поэзияны бир илишанын да сансыз этмейди. Назму поэзиягъа кърюшүлүп, борчун тамамлар ючюн, аны «бюртюгюне»

эстетика кёзден къараргъа тийишлиди. Поэтни аллай энчилигин эсге тюшюре, аны айтхылыкъ шартларындан бири чыгъармачылыгъында жанрланы сайлауда усталыгъы бла суратлау-ачыкълау мадарларыны байлыгъыды.

Ол байлыкъ айныр ючюн, Къайсыннга кёп тюрлю илишанла жол ачхандыла. Сёз ючюн, 1930 жыллада поэт усталыгъын бир къауум жанрлада сынап, аланы малкъар поэзияда тохташдыргъанды. Поэтни урушдан сора жазылгъан лирикасында назмуланы къауумлары жашауда бир бири бла байламлы жюриген затланы суратларгъа, халкъына тийишли болгъан поэзияны къуаргъа, халкъны миллет белгилерин кёрюзтюрге итинмеклигиди. Аны себебли, поэт башха халкъланы поэзия тёре байлыкълары бла да хайырланнганды. Ол малкъар фольклорну тыш белгилери бла хайырланып чекленмей, анда табылыннган жашырын кючно, тазалыкъны эм халаллыкъны да алгъанды.

Назму къурауну кёп тюрлюлюклери дегенибизни къалай ангыларгъа боллукъду? Къайсынны поэзиясында аны энчилиги недеди?

Бир-бир алимле илму-излем ишлеринде назмуну формасы (къуралыуу) бла аны ёлчемин баш шартха санап чекленедиле. Чыгъарманы магъанасыны учузлугъун, къарыусузлугъун аны формасы, гыллыуу бла жашырыргъа кюрешген поэтле да аз туююдюле. Малкъар халкъны поэтлерини назмуларына багъа биче, аланы ёлчемлерине къарап, рифмаладан бирин-экисин алып не къарыусуз, неда жютю рифмаладыла деп даулаша да тургъандыла. Анга кёре уа назмуларында ёлчём тюрленип тюшгенин кёрселе, аны улуу кемчиликге санагъандыла.

Болсада чыгъарманы формасы эм форманы бир кесегине саналгъан ёлчеми да аны магъанасына бойсунадыла. «Форма – магъананы форма-сыды» – дейди И. Бехер.

Къулий улу назмулары бла адамны сезимин, сагъышын кьозгъаргъа устады. Ол усталыкъгъа поэт назмуну къуралыуу бла, аны ауазы, сёз байлыгъы бла жетишгенди.

Поэзияны формасын къуаргъа, суратлау шартланы жютю эслеп, табаргъа Къайсыннга терен фикир, жашауну айныу жорукъларын тынгылы билгени болушхандыла. Испанияны улуу поэти Гарсия Лорка: «Адамлада терен сезимни кьозгъар ючюн жангыз бир розаны сыфатын бла ариу ийисин берсенг да тамамлыкъ этерикди», – деп жазгъанды.

Алай поэзияны къуаргъа Къайсын кесини эстетика кьолайын, усталыгъын, анылабирге назмуларыны ёлчемлерин да бойсундургъанды. Заман салгъан борчланы тамамлауда жаланда назмуну ёлчемлерине базынуу да тюз туююдю. Назмуну ёлчеми, къуралыууну бёломлери бла байламлы болургъа тийишлиди.

Назму жаланда рифманы, гыллыуну бирлиги туююдю, назму дегенинг – ол дагъыда сыфатланы байлыгъыды, сезимни бла оюмну

теренлигиди. Назму кѳурар ючюн, андан сора да кѳп жашырын илишанла керекдиле. Назмуну ким жазганыны да магъанасы аз тѳююлдю.

Ол илишаннга шагъатлыкъ этген неди деп соргъанда, бир ѳлчемли назмугъа теренликлери бла келишмеген оюмланы сыйындырыргъа боллукъду деп белгилерге тийишлиди. Аны себепли поэтлени назмуларына, жаланда аланы ѳлчемлерине кѳре багъа бичсек, жахилликге хорлатыр эдик. Ёлчем миллет форманы бир ѳзегиди, шартыды, кеси да назмуну башха кѳуралыу шартларындан эсе аз тюрленеди. Башхача айтсакъ, назмуну ѳлчеми, метрикасы тюрк халкъланы миллет формаларыны бир кесегиди, бѳлюмюдю. Ол аны бла да чекленмейди. Орус силлабиканы ѳлчемлери бла малкѳар поэзия хайырланнганы белгилиди, алай башха суратлау мадарла бла байламлы болмаса, ол кесини миллет бетин тас этер эди. Поэтликаны мурдору магъанады. Магъана форманы тюрлендирген шартды. Алай жашауну сорууларын ачыкълауда ѳлчемни магъанасы жокъду деп, оюмларгъа тийишли болмаз.

Тюрлю-тюрлю магъаналагъа бир ѳлчемли назмула жораларгъа да тюздю. Алай ол фикирни жорукъгъа айландырып кѳойсакъ терс болур эди. «Бир назму ѳлчем бла айталмазча магъанала болгъанларын да унутургъа керек тѳююлдю», – дегенди И. Бехер.

Сюйсегиз а, назмуну ѳлчеми поэтни суратлау амаллары бла байламлыдыла. Ол жорукъ Къайсынны поэзиясында толѳу эсленеди.

Былай кѳарагъанда, Къайсын назмуларыны тыш кѳрюмдюлерине (ѳлчемлерине, рифмаларына) эс бурмагъанча кѳрюнсе да, аны назму ѳлчемлери жангыдыла. Ол жаны бла малкѳар поэзияны онгун, гыллыуун айнытхан, аланы бютюнда магъаналы этип, адамны сезим байлыгъына бойсундургъан Къулий улу болгъанды. Алай ол назму ѳлчемлерин излеп, аланы келишдирир мурат бла кюрешмейди, бир кѳауум поэтлеца, магъананы сыйындырыр ючюн назму ѳлчемле да кѳурамайды. Поэт жюрегин къыйнагъан шартланы юсюнден айтады. Назмуну магъанасы уа суратлау амалланы кеси табып кѳояды. Башхача айтханда, Къайсын назмуну ѳлчеми алай неда былай болсун деп, аны оноун этмейди, жюрегинден айтыргъа, халкъгъа эшитдирирге термилеп тургъан фикирине ышанады да, ол аны алдамайды. Поэтни жюрегинде къайнагъан сезимле кеслери алларына макъамгъа айланадыла.

Урушдан сора жыллада Къулий улуну хар назмусу – тынгылы форма бла терен оюмну, фикирни бирикдиргенди. Ол жаны бла «Туугъан кюнюмде жазылгъан назму», «Насып», «Арыгъынчы, шуѳхум», «Ачыкъ сѳз», «Мен муну ингирликде анама айтама» деген эм башха назмулары белгилдиле. Алагъа биз поэтни энчи жашауу, ѳз шургусу туудургъан назмула дерге боллукъбуз. («Башымдан отуз эки жыл ѳтдю», – дегенча назму кѳауумну алыгъыз). Алай чыгъармаларында поэт адамны насыбыны юсюнден, жамаутны аллында борчуну, халкъгъа, туугъан журтха сѳймеклигини юсюнден жазады.

Адамны чынтты насыбы кыйдады, анга уллу кыуанчны не зат береди? – Ма лирика жигитни сагышландырган соруула быладыла. Насыпны поэт тюз ниетлиликте, адам улуну насыбы ючюн кюрешде, инсанла бла байламлыкда кереди («Насып – дунияны игилери кюйген отда кесинги аямай кюйгенингдеди»).

Халкыга, тууган журтха суймеклик – бу сезим Кыайсынын жигитине эрттеден белгилиди. Поэтни чыгармаларын ол жылытады. Анга кере «Тууган кюнюмде жазылган назмум» деген чыгармага энчи кыарарга керекди. Орта Азияда жазган назмуларыны ичинде Кыайсын аны бек игилеринден бирине санаганды. Ёз халкыны бир бутагы, аны уланы болганын ангылап, ол зат аны ёхтемлендиреди. Ол сезимни толуга ачыктар муратда поэт: «атаканы аллында бир папиросну тартханма», «бир кёкге кыараганма», дегенча сыфатла бла хайырланады.

Назмуда халкыны, жамаутны аллында уллу жууапчылык сезиледи. Алай назмуну суратлау кыйматы аны бла чекленмейди. Аны баш маганасы кыйын кюнлеринде анга болушканы ючюн халкыга ыспас, хурмет эте билгениндеди. «Сизсиз мен бир затха да тиймез эдим, атылган патрон кибик» деген тизгин ол жаны бла назмуну жазыу хатында да маганалы тизгинди. Назмуну маганасын ачыктай, аллай тизгинге бир бири ызларындан келедиле.

Кыайсын керген кыуанчлары ючюн, дунияда жашаганы ючюн халкыга, жерге, кёкге, терекке, кыарлагга, жауунлагга да ыспас этеди. Ол усталыкка жетишир ючюн, автор назмуну ёлчегин, башха лексика-синтаксис амаллары да тынгылы хайырланады. Сегиз, он бёлюмлю назму тизгинлени төрт-беш бёлюмлю тизгинге алышындырадыла, хапарлаучу, шош макамны ызындан лирика тизгинлени кыстау жорюшлюе этеди. Жюректин кыозгалганын кергюзтген назмула бла бирге тенгеге, халкыга айланып айтылган быллай тизгинге келедиле:

Эр кишиле, батырлыгыгыгызы...

Неда:

Жазама мен, эр кишиле, тишируула...

Халксыз жашауну маганасы болмаганын ангылау поэтни жюрегинде жамаутха уллу хурмет сезимин туудурады. «Халкыны аллында терслигим бар эсе, тобукчаланып кечгинлик тилейме», - дейди поэт. Аны себепли жюрегини теренинден чыккан тилек назмула рефренге айланадыла:

*Кечиригиз поэтге терслигин,
Сизге берген жарсыуларын!
Ол сизни ангыламаган эсе,
Кечиригиз сиз поэтге,*

*Кечигиз анга сиз терс ишлерин,
Кёп азап кёргени ючюн.*

Жюрек сезимин, туугъан жерини сыфатын кьурап, ачыкьлайды:

*Жашил кырдыклы жер,
Ханс ийисли жер,
Кьургъакъ кьарлы жер,
Акъ кьырпакълы жер,
Жауунла жаугъан жер,
Будайла ёсген жер,
Кьалала агъаргъан жер,
Тангла атхан жер...*

Поэтни дуниягъа кёз кьарамын, аны бла байламлыгъын ангылау уа ачыкъ сёзлени болушлугъу бла бериледи («Мен бу дуниягъа// сени сюерге// сенде ишлерге келгенме// о, сейир жер//»).

Авторну жюрек сезими терен болгъаны: «Мен муну ингирде анама айтама», «Ауругъанда жазылгъан назму» дегенча чыгъармалада толугу белгиленеди.

Бир бирге чюйре келген сезимлени байлашдырып жазгъаны (сабийлигин, туугъан журтну тансыкьлау, жашаугъа иги кьууум этип терен ийнаныу) – назмуну бийик искусствогъа кьошады. Автор ич кюйюн ачыкъ айта, аны тюрлю-тюрлю сурагланы болушлукълары бла кёргюзтеди.

Сёз ючюн, «Ауругъанда жазылгъан назмула» – кёп тюрлю ауазладан, макъамладан кьурапгъанды. Ол кеси бир «жашил терек» кибикди, аны хар бутагъы поэтни жюрек сезимине бойсунады.

Сёз ючюн, назмуну ал жанында автор ёз халын ачыкьлайды:

*Эски ачыу, кьалай кьыйнайса мени,
Къанын кьоймай сыкьгъанса жюрегими.*

Ызы бла жюрек кьыйынлыгъыны юсюнден поэт ачыкъ тарыгъады. Ол кесини жюрегин кьыйнап тургъан кьара сагъышны кёз кьаматхан чыммакъ акъ кьар бла тенгледиреди. Тауушсуз, шош жауа тургъан кьар бла поэтни тынчая билмеген жюрегини арасында башхалыкъ уллуду. Аны бла бирге кьарны сыфаты лирика ауазны, жюрек кьозгъалыуну жашаугъа сюймеклигин ачыкьлаугъа бойсунады. Ызы бла авторну сабий жылларында болгъан ишлени шатык сураглап, эсге тюшюредиле:

*Шаудан суу чыммакъ зыгъырыны
Ичинден, жылтырай чыгъад,
Юсюне кьаплансанг аны,
Бетинге суугъу урад.*

Суратлау жаны бла тынгылы тизгинле, сёз байламла – барысы да поэтни жүрегин, аны кыуанчын, жарсыуун белгилейдиле.

Кыулийланы Кыайсын дуниягъа белгили поэтлени юслеринден жаза, ала туугъан жерлерине, миллетлерине не кёзден кырагъанларына энчи эс бурганды. Биз поэзияны юсюнден сагъышланып, не ары-бери десек да лириканы тамыры, аны жүреги да поэтни туугъан жерине сыймекликди. Олду жазыучуну эстетика сайлауун, эстетика кёз кырамын да аякъландырып, чыгъармачылыкъ ишге кёллендирген: туугъан жеринге бла миллетге сыймеклигъ а аны табийгъаты – ташы-агъачы неда кыуанчы, жарсыуу деп, энчи этмейди. Оруслу поэт Сергей Есенинни поэзиясын Кыайсын бютюнда аны ючюн махтагъанды.

«Туугъан жерине кызыу сыймеклик бла байламлыды С. Есенинни поэзиясында хар не да – кыуанч да, жарсыу да», – деп жазгъанды Кыайсын. «Сыймеклик дей эсек, кыуанч дегенибиз да тюздю. Жарсыу, ачыу а – неди, сыймеклик бла байламлы ол сёзлени нек айтабыз. Аллай сорууну ангылагъан кыйынды. Дуниягъа жүреги ачыкъ поэтни ич дуниясын кыарангы кече, жарыкъ танг, кыуанч, жарсыу да белгилейдиле», – дейди Кыайсын (К. Кулиев «Так растёт и дерево». М., 1975. С. 116).

Поэт дегенинг керти да уллу поэт эсе, ол жашауну хар бутагъын, илишанын кёре билип, аланы бирикдирип, фикирин ачыкъларгъа усталыгъы болургъа тийишлиди. Кыулийланы Кыайсынны эстетика сайлауу да анга бойсуннганды.

Башхача айтханда, поэт туугъан жерини юсюнден жаза эсе, аны бир илишанларын кыбултуп, башхаларын кери этмейди. Халкъны жашагъан жери, Ата журту кёп бетлиди, кёп шартлыды – ташлы-агъачлы, шауданы-череги, таулары. Кыайсын аланы барысын да бирикдирип, эстетика сайлау этеди. Лирикасы да анга кёре жүрюш алады. Лирика уа ол жүрек бла жашауну бирлигиди, философия оюмсуз неда жүрекни кыстаулугъу болмаса – ол лирика туююлдю. Поэтни фикери, эстетика сезими, маданияты терен эсе, дуниягъа ол кыадар кёп жангы эшик ачады: акъ тауланы тёппелерине, сабанчыны, хуначыны да арбазларына бир элтген жолу бла элтмей, жангыдан-жангысыны зауукълугъун сыната элтеди. Кыулийланы Кыайсынны «Жер китабында» дуния бизге – танг аласыча, эртгенлик – кюн таякълача, жангы кёрюннгенлей андан турадыла. Кюннге, айгъа, жулдузладан толу кёкге кырагъандан эрикмеген окъуучу, чынтты поэзиядан да алай эрикмейди.

Кыулийланы Кыайсынны «Жер китабында» бу затны юсюнден жазылады деп, чек салыргъа кюрешсек, поэтни поэзиясына такъыр кёз бла кырагъан адамгъа саналыр эдик. Жулдузлу кёк кыйырсызды, дуния кенгди, жашау чексизди. Жашау кеси сагъышланы да шауданыды. Кыайсын а аны терен ангылагъан, озгъан узакъ ёмюрлени, бусагъатдагъы дунияны сынауларын жүрегинде бирикдирип, келлик заманны юсюнден сагъыш этген философы, акъылманды, закий поэтди. Жашап жылланы

ашыргъан бла жашауну ангылагъан бир туююлдо. Озгъан кюнлени бла эндиги заманны толугъа билмегенни жолу муткузду. Къулий улулу поэзиясы аны юсюнден сагъышды. Огъурлулукъну бла куюсюзлюкню юсюнден бизни да сагъышландырады. Огъурлулукъ бла куюсюзлюк, терслик бла туюзлюк ачыкъ сермешлеге кеп кере чыгадыла. Къайда къара кюч, къайда акъ кюч – аны билген, энчилеген къыйын туююлдо. Алай, сермешле тохтап къалмасала да селедиле, тынч халда ёте шошайдыла. Шош саркъгъан сууну тауушу аз эшитиледи. Бир-бирде куюсюзлюк гитче, сансыз затдан башланады, адам терсликни жолуна кеси да сезмей туюшуп къалады. Терсликни, куюсюзлюкню тамыры къайдады, къайдады аланы ахырлары? Къайсын хар нени да къарышлап, ёнчелеп, мен айтхандан, юйретгенден чыкъмазгъа деген поэтледен туююлдо. Ол жашауну, терсликни, огъурлулукъну кеп туюлю бетлерин ачыкълап, сагъыш этерге юйретеди: сагъыш жокъда, толугъа жашау, алгъа баруу да жокъду. Жашауну «кирити» кеп – хар бирин къайсы философ, акъылман ачалыр. Аллай уллу борчну Къулийланы Къайсын да алмайды. Ол асламысында къолунга «ачхыч» берип, «киритге» жол кёргозтеди, къалай ачарынгы кесинг бил дейди («Мен жазаргъа сюймеген назму»).

Къулийланы Къайсын, битеу поэзиясында, «Жер китабында» да адамланы къайгысыз, жүрек жарасыз, ауруусуз, тынч-ырахат жашагъанларын кёрюрге термиледи. Баям, ол аны кесини да бийик жашау сайлауду: дуняа гюл бахча, кек терекле болуп къалырын къайсы айтхылыкъ поэт излемегенди? Ала жашауну зауукълугъун, тоюн толусунлай сынаргъа чакъыргъандыла. Нек десеги, жашауну тоюна, зауукъ кюнлерине сансыз адам аны палахына да сансыз къалады. Акъгъа акъ деп айталмагъан, къарагъа да къарады деялмас. («Бу дуняаны кере баргъан инсан къалмас асыусуз», «Акъ, къара да кёрмей къалгъан – жалан олду насыпсыз»).

Жашауну той, къууанч сунуп, заманларын ашыргъанланы неда жарыкъ кюнлерин кече сунуп ахтынганланы да поэт кёрюп болмайды. Назмуларыны биринде («Къадырланы сюргенле») дуняада битеу къайгыларынын унутуп, къадырланы ызларындан тепсей баргъанланы кёргозтеди. Поэт, хар базардан келген ол экеуленча насыплы болуп барса, жашау алагъа кёрюнгенча болса сюе эди. Дуняаны жарыгына, мамыр, огъурлу кезиуоне, къобуз, сырыйна тауушуна, ёном, палахла, ауруула унутулгъан татлы такъыйкъаларына – поэт къарс урады, той этеди. Къадырланы ызларындан келгенле этгенлей, Къайсынны суратлау сёзюню куюю бизни да ол экеуленнге къошады. «Экеуленми тепсейди – огъесе сау дуняа тойгъа чыкъгъанды?»).

Жашауну тою кепдо, алай умут толургъа, толмай жүрекде жаратылып къалыргъа да болады. Алай жашау къуру да той туююлдо. Дуняада бар къайгыла, палахла гунч болуп къалсынла деп тилек эте,

аны зауукълугъуна къарап, Къайсын жашау кертиликни бир заманда да кем этип жазмагъанды. Ол себепден къууанч, той да алышынадыла, хар нени да кесини кезиуоу болады деген ниетин ачыкълай, поэт назмусунда «чагъыр тартхан» экеуленни кѣргюзтеди: жашау кимге да насыпды, алай аны къайгъылары унутулуп къалмайдыла. Андан болур, Къайсын башха назмусунда («Башындан сары жар оюлду»):

*Суула дайым тазалай къалып,
Жырлай барырелле, къууана,
Къайгъыла болмасала эди,
Жарла оюлмасала эдиле, –*

деп жазады.

Къулийланы Къайсын кесини чыгъармачылыкъ ишинде жашауну бушуулу къайгъылы шартларын аны жарыкъ, къууанчха ийнаныулу этген илишанларындан энчилеп жазмагъанды. Поэтни анга шагъатлыкъ этген фикирни окъуучулагъа белгилиди.

Чынтты уллу искусствода тынгылы кѣргюзтюлген бушуу адамланы мудахландырып, жашаудан ѳнгелетмейди, жашауну игилендирир ючюн кюрешге итиндиреди. Кюч, къарыу, кишилиик береди. Мен аны кесим бла байламлы сынагъанма, бютюнда Тютчевни эм башха фахмулу поэтлени бушуулукъну ачыкълагъан назмуларын окъуй (К. Кулиев. «Так растет и дерево». М., 1975. С. 95).

Бушуулу шартла, болумла кеслерини кертиликлери бла окъуучуланы кѣллендирмей къоймайдыла. Ала окъуучуланы ангылауларын тынгылы этип, жашауну акъ бети, къара бети да болгъанын эсгертип, экисини араларында тарыхны жюриуюн белгилегенлерине окъуучуланы эслерин сагъайтадыла.

Алай бла Къулийланы Къайсын хар нени да диалектика байламлыкъда кѣре, эстетика сайлау да этеди. Аны поэзиясыны къанатлары да ол оюмду, фикирди.

Той бла жияу бир бирлерин алышындыра келгенлерин поэт кѣп тюрлю суратлау мадарла бла ачыкълайды. Ол жаны бла Къулий улуну кесини энчи сѣз къаууму – жашауну шуѳху – душманын, къажау кючлени белгилеген метафора, белги къаууму болгъанын чертирге керекди. Къажау кючлени магъаналарын тапхан, неда аз байламлы шартланы, жашау болумланы жуукълашдырып, аланы бир тизгиннге сыйындырыу Къайсынны жазыу ызыны алапат илишанларындан бири болгъанлай келеди. Ол поэтге дунияны тынгылы кѣргюзтюрге онг бере, назмусун шатык этеди. «Жер китабында» аллай илишан бютюн бек айнып, поэтни сѣз, белги къауумлары да кенгерип жангыргъандыла.

*Жер юсюнде терек да, ауанасы да
Турадыла. Дунияда балта да барды.*

*Терекге кѣанатлы не суйюн кѣонса да, –
Балта уа, кѣайгъырмагъанлай урады.*

Назмуда «балта», «терек» кѣп магъаналы сѣз кѣауум кѣурагъанларын айтыр кереклиси жокъду. Поэт огъурлулукъну бла зорлукъну бетден-бетге тюбетип даулашдырады. Анга кѣре, Кѣулийланы Кѣайсынны китабында быллай жашырын магъаналы, белги кѣауумуну тизмесин кѣуаргъа боллукъбуз: кѣыш кече – жашил терекле, ачы – татлы, акъ таула – кѣара таула, акъ желле – кѣара желле, кѣар – гюл, бешик – кѣабыр кѣанга, танг – ашхам, жыр – сарнау – жилиау, жаз башы – кюз арты, дегенча.

Жашау бир бирге кѣаршы кѣара кючледен, болумладан толуду. Анга кѣре табийгъатда сермешле, тебиу, айныу, жангырыу ишле селеймейдиле. Адам а хар затха кесини тийишли жерин, ызын тапдырады: терекни балтадан, сабанланы отдан сакълайды, огъурлулукъну, тюзлюкню келечиси келир кюнле ючюн кюреш бардырады. Алдагъы жарыкъ жашаугъа толугъа ийнанып, асламысында поэт аны «танг, эрттенлик, акъ кюн» деген сѣз кѣауум бла белгилейди. Дуниягъа жангылыгъы, токълугъу, чыпчыкъ жырлары бла келген «эрттенлик» – ол Кѣайсынны поэзиясында кесини энчи ачыкъ магъанасы бла да жюрюйдю. Поэт жашауну бек зауукъ кезиулерин махтай, кѣп назму жазгъанды («Кѣанатлыла жырлагъан сагъат», «Кече», «Танг. Эрттенлик», «Кѣанатлыла танг атханда айтханлары...»).

Кѣулийланы Кѣайсынны поэзиясында кеслерини тар, энчи магъаналары бла чекленнген сѣз кѣауум хазна жокъду: «эрттенлик, танг» деген сѣзлени магъаналары кенгерип, алдагъы узакъ жарыкъ жашауну белгилерине айланып кѣаладыла. Келлик жашау да чууакъ эрттенликча жангы, кѣууанчлы боллугъуна, поэт ишексизди. Келир заман анга «жашил кѣк кийимле» кийип алай кѣрюнеди, акъ тауча агъарады, ол «жашил агъач ичинде баргъан кѣызыл боюн агъач тауукъгъа ушайды».

Алай жашауну кюн бетлерин, жашил ёзенлерин, шууулдагъан кѣк чинарларын жютю кѣз бла эслеп, алагъа кенгден кѣарап шагъатлыкъ этиу, кѣууанчны алгъа элтмейди. Кѣарыусузлукъ, сансызлыкъ – элни, жерни душманларындан бириди. Ол кѣууанчны ёмюрюн кысхартады, аны кѣатында шаудан кѣуруйду, кѣк таланы кѣаудан хорлайды. Кѣайсын кѣууанчны бла кюрешни бир бирден айырмайды. Поэт поэзиясында бийик умут, чууакъ эрттенлик ючюн кюрешни магъанасын да анга кѣре ачыкълайды. Дунияда бийик акъ тѣппеледен, кѣыйын ауушланы хорлагъандан эригиу жокъ, тынчайса, тохтаса – жел ёчюледи, адам а муратына жеталмай, учузлукъ сынап кѣалады:

*...Бар инсаным, махтауум сизге,
Айыу бла кертме ашаргъа базынганлагъа, –*

дейди поэт.

Болсада, адам жаланда ачыкь кюрешни жоллары бла барып туралмайды, сермешлери анга жарсыу берип да кьояды. Инсан жашауну кёп тюрлю болумлары бла байламлыкьда жер сюре, сабан ора, аланы кесине, элине бойсундурургьа итинеди. Алай бир-бирледе кюрешге онгу болмай, адам кыйынлыкь сынайды. Кыйынлыкь жетгенде кьадарын, кюнню кьаргьамай, жашаугьа чыдамлыкь, тёзюмлюк таба билгеннге – чынтты эрликге, кишиликгеча кьарайды. Сермешле, кюреш, тохтаусуз алгьа барыу – Кьайсынны поэзиясында жигитликни бир билегича, ёзегича ачыкьланады. Мёхелликге хорлатмай, кюн таякьла ёчюлюп кьалмазларына ийнанылулкьну тас этмей чыдагьан, жашауну алгьышлай жашагьан – жигитликни, эрликни билегиди. Тёзе билген бла кюрешге хазырлыкь Кьулий улуну поэзиясында – «Жер китабында» да, адамны адамлыгьын, намысын сакьлатхан бек магьаналы кьылыкьларыча махталадыла. Поэт халкьны эсин, сезимин, жашау кьадарын терен кёрюзте, аны «жаралы таш» бла да андан тенглешидиреди.

Кьайсын жашауну жылыууна, сууугьуна, «эртенлигине» кьууана, жарсый, инжиле да билген поэтди. Бир заманда таукеллигин тас этмеген – ашхам ёмюрлюк, кьыш да ёмюрлюк болгьанын да иги биледи. Адамны жашар кюнлери тауусуладыла – аны жашыргьандан да магьана жокьду. Алай бла Кьулий улуну поэзиясында жашауну, ёлюмню, жашлыкьны, кьартлыкьны юслеринден сагьышла уллу жер аладыла. Анга кёре, поэтика ызы да тюрленеди. Биз билген сыфат, символ кьаууму кёп кере жангырады. Кьара таш, кьыш, ашхам, кюз арты, юзюлген кьар, гюрюлдеген дауур, кюйген терек дегенча сёзле адамны кьарыусуз, кьартлыкь кюнлерине жарсыу айтдыргьан белгиле болуп, поэтни назмуларына мудах макам, мудах накьыш саладыла. Алай ол ёз кьадары, жашлыкьгы ючюн ахтыныу туююлду. Жалгьан, аriu сёз, кесинг кесинги алдау кимге керекди? Жашау кертилик не ачы болса да, татлы ётюрюкден, толмазлыкь умутладан бийикди. Поэт аны юсюнден кишиден жукь жашырмай жаза – жашаугьа, кёк кырдыкга, тереклеге суюмеклигибизни бютюн бек кьозгьайды. Ол жашлыкь кетгенине, адамны жашил береги алай терк кьуруп кьалгьанына, ёмюрню экинчи кьайтмагьанына жарсыгьанын, инжилгенин жашырмайды («Ёлген ахлулагьа сытыла – жиляй», «О, кьара таш, мени эзип кьоярыкь!», «Мен ёле туруп...», «Энди хар ёлюм да манга»).

Поэтге тынчлыкь бермеген сезим, жарсыу – ол жаланда аны кюйдюрген сезим туююлду: адамланы, жашауну, кёкню, кырдыкны суюгенлени – хар бирибизни да сезимибизди. Жюрекни теренинден чыкьгьан, жашау кьозгьагьан уллу сезим, бизни жюрегибизге жарсыу сала эсе да, эс тапдырады, адамны ниетин, кьылыгьын, сезимин тазалайды.

«Жаз башыны» кьысхалыгьын, ёлюмден киши кьачалмагьанын поэт бушуулу иш бла тенг этмейди. Ол хар тюрлениуге: табийгьатны, жашауну айныгьан жолун ангылагьанына акьылманча, багьа бичеди.

Къартлыкъ, ёлом биреуленнге келип, башханы уа унутуп къоймайды. Ол не энчи насып неда энчи къайгъы, къыйынлыкъ тыйюлдю. Ёлом бла къартлыкъ алыкъын кишини аямагъандыла – табиьгъатны кыйсюз жорукъларындан бири алайды.

*Акъылман айтады: кезиу
Болады дуняда хар зат,
Бек кертиди ачы сёзню
Андан болалмайбыз азат.*

Жашауну, табиьгъатны ол жаны бла жазыкъсыныгусузлугъун кёре, биле тургъанлай, чынтты адам адамлай къалады, табиьгъатны огъурсузлугъундан эсе огъурлулугъу кёпдю дей, анга къуллукъ эте, огъурлулукъ ёсдюреди. Къайсын ёломню, къарт, къарыгусузлукъну, адамны таукеллиги бла байламлыкъда кёргюзте, биягъы тёзюмлюкге – жигитликгеча жыр этеди. Поэт адамны эрлигин, батырлыкъын анда да кёреди. Алай аны поэзиясы ёлом, къартлыкъ да хакъды – жете эселе, эрча чыдагъыз, тёзюгюз демеклик да тыйюлдю. Адамлыкъ, кишилик – ёлом къоркъуун хорлай билиудеди. Ол шартсыз поэт жигитликни толу жигитликге, жашаугъа санамайды. Сабийлени, туудукъланы юсюнден сагъыш, биреу ёлсе да, саулагъа от жанып турлугъуна, къууанч сакъланырына ийнаныу – къартлыкъ, ёлом къоркъуудан кючлюдю. Адамлагъа берилген сюймеклик, жүрек къызыулукъ, адамлагъа аталгъан иш, адамлагъа эс тапдыргъан эсни ызы жашауча ёломсюздю. «Жокъ, хар не да ёлом бла бошалмаз» деген таукел сёзлени Къайсын кишиге кёзбаулукъ бла айтмайды. Кюнню жылыуун кимден да бек сыйлай билген поэт: «Терк ёчулме жаннган отум, сюеме бу дунияны», – дей, андан айырылгъанны ачылыкъын терен сезеди. Болсада, ол жашауну, дунияны къыйматын, алда баргъанланы иги ишлерин ызындан келгенле онгдура, алгъадан-алгъа элте, чыракъларын бютюн жарыкъ жандырлыкъларын да кёреди. Аны ючюн болур, поэтни китабында къууанчларын иште тапханла, ишлери бла огъурлулукъгъа жол ачханла, ёмюрлюкге къошуллулукълача кёргюзтюледиле («Къарт сагъатчы», «Ишим», «Бир жаш философха жууап», «Менден сора да атымы», «Суу нечик терк барады тау артында»). Кёкню чууакълыкъындан айырылгъанны ачылыкъын бла, саула, тууарыкъла ючюн ишлегенни къыйматын да бирча терен ачыкълагъан Къайсынны поэзиясы, – улуу хурметге тийишли, бийик поэзияды. Ол дуниягъа кертиликге бла, кюнню жылыуун, жарыкълыкъын, шибляны кыйсюзлюгюн да бирча сыйындыргъан поэзияды.

* * *

Къулийланы Къайсын огъурлулукъну, ариулукъну жырчысыды. Поэтни эстетика сайлауунда аны чыгъармачылыкъ ишине мурдорлукъ

этген, анга кѳууат берген ариулуѳ болгѳаны да кертиди. Дуня кѳудуретни ариулугѳу бла адамны ич дунясыны ариулугѳу, тазалыгѳы Кѳайсынны кѳз кѳарамына, эстетика сезимине кѳре, бир бирлери бла байламлы болургѳа керекдиле. Жазыучуну борчу да ол эки тюрлю ариулуѳкѳну сайлау эте билиргеди. Дуня кѳудуретни, туугѳан жерини ариулуѳкѳлары, сагѳына келгенибизча, кѳп тюрлю шартланы ариулуѳкѳларын бирикдиреди: ташладан, кырдыкладан башлап, таулагѳа, гѳаршха дери. Поэт аланы юсюнден назму кѳанатландыра эсе, хар бирине энчи жашау берип, инсанланы ич дуняларына, сагѳышларына бла жарсыуларына кюзю этерге борчлуду. Аланы тиллендирип, халкѳны, миллетни тарых жолун жарытыргѳады. Инсанны ариулугѳу дегенде уа, айхайда, поэт аны ич дунясыны юсюнден айтады – кишилигини, адамлыгѳыны юсюнден. Тѳзюмлюгѳу бла миллетни адетлерине, тѳрелерине, туугѳан жерине сѳймеклигин сайлау этгенин жашырмай, ѳхтемлик бла сагѳынады Кѳулий улу.

Поэтни фикирине, оюмуна кѳре сѳймеклик бла жарсыу, инжилиу байламлыдыла. «Жюрек кѳыйыны, жарсыуу болмагѳан адам жокѳду», – деп, жазады Кѳулийланы Кѳайсын С. Есенинни юсюнден статьясында. Аны ким да биледи. Жашау кѳуру да байрам болуп турмайды. Адамла той да этедиле, ѳлгенлерин асырайдыла. Жашауну жорукѳларындан кѳачып, киши да азатлаланмайды – адамла алагѳа бойсунуп жашайдыла» (К. Кѳулиев «Так растет и дерево». М., 1975. С. 119).

Жазыучу не кѳадар фахмулу болса, ол кѳадар жютю эслейди жашауну жорукѳларын. Анга кѳре аны жарсыуларын, жарыѳ бетлерин да тынгылы ачыѳклайды. Алай инсанны бек махтаулу илишаны уа Ата журтуна сѳймеклигиди, дегенди Кѳайсын. Болсада аны сѳймеклиги энчи эди – жугѳур ташланы накѳут-налмазгѳа тенг этген, адам улуну жылытхан поэзияны туудургѳан, аны кѳайнагѳан шауданыды. Бюгюнледе да, хар заманда да сакѳланырыѳ. Алай болмаса, кюн сайын башыбыз бла учуп, озуп тургѳан кѳанатлылагѳа жангыдан кѳарап, ызларындан ахтынмаз эдик? Учуп баргѳан кѳанатлыла учуп, узайып баргѳан жашлыкѳ, заман деп. Заман, кѳанатлылай учуп, баргѳан кѳадар келлик кюнлерибиз бла бирге, ким биледи, насыбыбыз, кѳууанчыбыз, неда мудахлыкѳ, шургулукѳ юлошобюз жууукѳлаша да болур. Кѳп зат келир, алай кѳп зат да кетер, эрир. Саргѳалгѳан терек жашнар, кѳзден кетген жашлыкѳ кѳайтмаз, кѳуругѳан гюл дагѳыда чагѳар, адам а сабийлигин, ѳлген, жоюлгѳан тенглерин тансыѳклап, эсине тюшюрюр. Кѳулий улу кѳыйын кюнлеринде, ѳлюм бетине кѳарап тургѳанда да окѳуучуларына сѳйдам, кѳзбау сѳз айтмагѳанды – ол аны эстетика кѳз кѳарамыды. Фахму кючу, эрлиги жашауну кѳууанчына кѳууанып зауукѳлукѳ кѳюрюрге, жарсыууна да жарсѳый билирге юйретеди. Бушуулу, жарсыулу ишни, терсликни кѳюрюп, жүреги кюймеген, титиремеген поэт – ол поэт тѳююлдю, дегенди Кѳайсын.

Поэзия тууа эсе, адамны жүрегине огъурлулукъну, сакълыкъны нюрюн салыргъа бла аны тазаларгъа деп тууады. Къайгъы эте, жарсый билмеклик, къууанч, тынгысызлыкъ – была барысы да керекдиле. Ол затла уа Къайсынны поэзиясыча уллу поэзияны отун ышыргъан сезимледиле.

Къулий улуну поэзиясыны чырагъы – таукелликди, алгъа къаратхан умутду. Арт жыллада жазылгъан назму къауумларында, китапларында да ол чыракъ бютюн жарыкъ жана эди:

*Бизге дери тургъанлары
Кирик, турлукъдула бары
Дунияда иги затла.
Бийик булутла азатлай,
Тенгиз иууулдар, кюн тиер.
Терек чыгъар, харбыз бишер,
Къар агъарыр, жсаун жсауар,
Сабий ойнар, къыш от жанар.*

Таукеллик адамны бек алапат шартларындан бири эсе да, ол эрликни тутуругъу эсе да, аны бютюн кючлю, къыйматлы да этген, баям, жашауну терен ангыламакълыкъды. Озгъаннга, озарыкъгъа, келлик заманнга да бирча эсли къарай билмекликди. Аллай поэт, гюлно чакъгъанын кёрюп, аны саргъалгъанына жарсымай къалалмайды.

*Жашадым да, ангыладым:
Нечик къыйынлыды адам!
Кёзню жумуп ачхан кирик,
Къысхады, къысха жашауу,
Билмей тургъанлай бошала!
Анга жарсымазча адам,
Заман келмез – ангыладым, –*

деген жарсыулу кимни да жүрегине жууукъ, эсинде, жүрегинде жашагъан тизгинлени андан айтханды Къайсын. Жюреклене кёзгъагъан, сагъышландыргъан тизгинле, аллай назмула халкъгъа, халкъны фикир байлыгъына тийишлидиле. Жашау кертиликни башын жапхан сёзле уа кимге керек болура.

Къартлыкъ, жашлыкъ, ёлум – была барысы да инсан кесин таныгъанлы бери, узакъ ёмюрледен бери адамны ахшыларын, фило-софларын, поэтлерин сагъышландыра, сейирлик лириканы отун ышыра келген жашауну болумларыдыла. Ол Фирдоусини, Низамини, Физулини сагъышлы лирикаларын туудургъанды. Бу тюрлю болумлагъа кёз къарамы бла, философия лирикасыны магъанасы, суратлау бийиклиги, жумушакълыкъгы бла да Къулийланы Къайсын дуняны бек белгили, уллу жазычуларыны, поэтлерини санындады.

Жашауну, жамауатны аллында хар заманны ёз борчлары барды. Жашлыкъны, къартлыкъны борчлары да – уллу, жууаплы, алай бирча туююлдоле. Аны шарт ангыламагъан жаланда учхара жазыучу болур, къачан эсе да тапхан ызындан таяргъа фикери жетишмеген, ёнюн тюрлендиралмагъан. Жашлыкъгъа кечилген, ушагъан женгиллик, тенглик да уллайгъан адамгъа ушамайды. Къайсын жашлыкъны, орта, уллайгъан тёлню да борчларын бирикдирип, поэзиясына, дуния маданиятха алай къуллукъ этгенди. «Тау суучукъну» жырчыгъынлай, аны чокъуракъ, кюнюш тауушу «жангы къарны» тазалыгъы, тёшледе жел шууулдатхан кырдыкны жашиллиги, шатыкыгъын да – сыйндырып, поэзиясына акъ къаласын ёсдюргенди. Къулий улу дунияны бек махтаулу философия лириклеринден бириди, арт жыллада поэтни сагъышы энчирек болгъанды деген оюмну да чертирге тийишлиди. Аны сагъышы терк саркъгъан заманны юсюнденди. Тамата тёлню бла аны ызындан келгенлени юсюнден сагъышды:

*Кетеди бизни тёллюбюз,
Ташлап дуния жарыгъын,
О, базыныучу эдик биз
Къыйын кюнде таи жарыргъа!*

*Жандыла биз этген отла,
Этерибизни этдик биз.
Энди уа болабыз къартла,
Кетеди бизни тёллюбюз.*

Адам бла жамауат, адамны озгъан, келлик кюню, аны жууаплыгъы, намысы, хурмети – была барысы да Къайсынны поэзиясында жерлерин эртте тапхандыла, алай бюгюнледе биз алагъа жангы кёзден къарап, башхача ангылайбыз, тюзюн белгилесегъа, ол бюрегибизни сыйырып, анга жарсыу, мудахлыкъ, жылыу да салады. Поэтни эстетика сайлауу алай тынгылыды.

Къайсынны арт эки-юч жылда жазылгъан назму къауумларыны («Учуп баргъан къанатлыла») лирика жигити жолоучуду. Хар затха сабыр, сагъышлы къарагъан, тенгизни бла кёкню деулюклерине жангыдан сейирсиннген, наратланы бийикликлерине сагъая билген. Алай табийгъатны хар бир бёлюмю – уллусу, гитчеси да – поэтге жашауну, заманны кюзюсюдо, айтханыбызча философия оюмуну белгисиди. Жашауну уллу, кенг жолуна чыкъгъан насыпды, айхайда жолоучу жол къоратады («Насып узун болмайды, угъай»). Алай озгъан кюнде бошуна озуп, гунч болуп кетген кюнде туююлдоле – халкъны жашаууна, тарыхына жангы атламла болуп къошуладыла, келген тёллюеге, кюн таякълача, жарып, жылытып турурча. Жангы фикирни, жамауатны эсин

алгъа, бийикге элтген чирчиклери, темалары болуп. Поэтни бизге айтхан сёзюню, эстетика сайлаууну кыйматы да аны бла байламлыды.

Кюнлени алышынулары, жолну уа терк кысхартганы, башында сагыннганыбызча, дунияны кёп закий адамларын инжилтгендиле. Ол шарт бизни жарсытмайды, шургулукъ келтирмейди десек алданыр эдик. Болсада, магъана къара кийгенде туююлдо, – эслиликни кючю бла «къарангыны» чачхандады магъана. Къысха кёрюннген жашау адамла бла байламлыкъны ахырымыды, туююлмюдо деп сабыр сагъышланып, адам улуну – жолоучугъа – эс тапдыргъанындады. Ол жаны бла къарагъанда, Къайсыннга кыйсы миллет, халкъ да махтау салгъанды, салып да турлукъду.

Къайсынны поэзиясы дуния кудуретин эки жагъагъа бёледі, деп ангылатыргъа боллукъду. Поэт бир жагъадагъы жашауну «жерим, табийгъат, кюн жылыу, ай жарыгъы, акъ жел, эрттенлик, жаз башы, суймеклик, кёк кырдык» деген сёзле бла белгилейди, экинчисин а «ингирлик, ашхам, кече, туман, къарангы кыш», дагъыда ала кибик кёп магъаналы сыфатлагъа эс бурады. Адам эки жагъаны араларында жолоучуду. Жарыкълыкъны бла къарангыны сермешлери тохтамайды. Аны насыбы, зауукълугъу жер бла, жерни кырдыгы, ташы бла бирликдеди. Кёк бла айны жарыгъы, кюнню жылыуу бла байламлыкъдады.

*Къанатлылагъа сейир этдим.
Мени ёмюрюм алай ётдо –
Къанатлыла учханларына,
Кёк кенгине чыкъгъанларына,
Къууандым мен, суйдюм жырларын,
Ол жырладан жюрегим жарып.*

Дуния кудуретни кваласын къурагъан хар шартны, болумну, хансны, ташны, жауун тамычыны, къар хапуну, тауну, тёшно да тиллерин ангылап, аланы тиллендирген да этип, Къайсын алай жазгъанды. Хар бирини энчи бояуун, макъамын, ауазын табып, эшитип, табийгъат бла адам улуну байламлыкълары юзюлмеген къадарда – насып, къууанч, дуния зауукълугъу чексиздиле, нек дегенде, ол байламлыкъ инсанланы байламлыкъларын да кючлейди (Бу терекге ингир сайын: «Сау кёрюшейик! – дейме мен. – Аны кёрюп, эрттен сайын къууанч, алгъыш этеме мен»). «Тилек назмулагъа» Къайсын андан кёбюрек эс бурады.

Алай бир «жагъадан» чыгып, экинчисине жетген адам кёкден, сууладан, дуния жарыгъындан айырылмайды, «къарангыда» – «кёз кёрмезде» – жутулуп квалмайды. Ол шарт кёп уллу акъылманланы, поэтлини элгендиргенди, кёлсюзлюк этдирип. Кюн жарыгъы ёчюлюп, жолу тауусулуп, адамны «мылы туман», «къарангы» тартып, алып кетгенин ачыкълагъандыла. Кёз къарамлары андан башхасына хазна жетмегенди. Къайсынны поэзиясында да хар инсанлы – «ингири»,

«ахшамы», «кышы». Ёзге не амал? Алай инсанны жашауу жамауатны жашаууна тенг туююлдо. Инсанны чынтты ишини, огъурлулугъуну жарыгы да анга кышулады, аны бла бирге ёлюмсюз болады:

*Ма бу терекле, бу жолла,
бу кырдыкла
Кибик, турурла сен мында
къойгъан жырла.
Къабырынгы башында
жулдузла кибик,
Турурла сени сёзлеринг –
жарыкъ, бийик.*

Къулий улу бу тизгинлени Мирзо Турсун Задеге жоралай, ёз къабырында гюлле жанып турлукъларын билгенча жазгъанды.

Жарыкъ, жылы кюн озуп кетгинчи, «суукъ, туман, кирши» кюн неда «ахшам бла ингир» бла сермешеди. Жашауну жарыкъ жолу бошалып, «экинчи жагъа» не къадар жууукълашса, сермеш ол къадар къыйынды. «Ахшам», «туман» жолоучуну жарыгъын онглар деп къоркъуу келеди. Алай «кюн жылыу» «къара желден», «булутдан» кючлюдо – хорланды деп инсанны умуту таркыйгъанда да жангы жашау зауукълукъ береди.

* * *

Къулийланы Къайсынны поэзиясы инсанланы батырлыкъгъа бла кишилике юйретген миллетни сыйлы ниет ырысхысыды. Айхай кесини юрегин жарыкъ сезим, халкъына сюймеклик бийлеп турмаса эди, батыр поэзиягъа да къанат кердиралмаз эди ол.

Къырал саясатны бек кюйсюз жылларында окъуна поэт миллетине эстетика кёзден къарагъанын кишиден жашырмагъанды, буюкъмагъанды. Кёп фахмулу поэтле ачыкъларгъа базынмагъан фикирни Къайсын ачыкълагъанды. Поэт дегенинг батыр адам, кишилиги болгъан инсан дегенге тенгди. 1942 жылда окъуна, андан да алгъа Къулий улу ол батырлыкъны байракъ этип, жазыу ишин алай бардыргъанды. Сёз ючюн, 1942 жылда жазылгъан назмуларыны биринде «таулу болгъаным мени ёхтемлигимди» деп, кесини эстетика сайлауну юсюнден тынгылы да, ачыкъ да айтханды. Башха жыллада да Къайсын ол сайлаун окъуучуларына кёп кере эшитдиргенди. «Ёз анасын сюймеген башханы анасын да сюймез» неда «дунияны сюеме дегенден алгъа къоншунгу сюе бил» деп.

1930 жылладан башлап, XX ёмюрню 80-чы жылларына дери Къулийланы Къайсын миллетини, Атажуртуну юслеринден сагъышларын юзмегенди. 1940–1970 жыллада уа ол сагъышла бютюн жангырып, поэзиясыны хатын, суратлау-ачыкълау мадарларын белгилегенди.

Дуния дегенинг кыйырсызды, чексизди. Алай ол дуниягъа сакълыгъынгы ачыкълардан алгъа ёз миллетинги, аны туугъан жерин кьорууларгъа кишилигинг, адамлыгъынг да болургъа керекди, деп юйретеди Къайсынны поэзиясы. Анга кёре, Къулий улуну чыгъармачылыкъ ишине белги салгъан Прометейни сыфатыды неда туугъан жерлери бла байламлы прометейлик эте жашагъан жигитледиле. Адамланы от жагъаларын сакълагъан, отларын ёчюлтмез ючюн кишилик этген Прометейни сыфаты Къайсынны 1940 жыллада айныгъан поэзиясын жарытханы окъуучулагъа белгилиди. Сёз ючюн, юлгюге аны «От», «Оракъ» деген поэмаларын эсибизге тюшюрсек да тамамды. Табийгъатха, Ата журтуна не тюрлю назмула жораласа да, Къайсын, ол бир заманда да Прометейни эсинден кетермегенди, аны жигитлигине баш уруп, кёп назмула жазгъанды:

*Энтта манга тюшюмде кёрюнеди
Къуш Прометейни бауурун чача
Тургъаны къаяда. Къанат кереди,
Огъурсуз кёзлерин акъырын ача.
Ол къара къуш мени бауурума да,
Жухун чанчды. Унуталмай келеме.
Къуш Прометейге учуп барады,
Аны кыш кече тюшюмде кёреме!*

Адамла ючюн инжилиуден кьоркъмай жигитлик этген Прометей Къайсынны бек уллу эстетика сайлауларындан бириди. Болсада Къулий улу Прометейни сыфатын, аны жигитлигин кёргюзтүп чекленмейди. Ал атламларындан башлап, «Учуп баргъан къанатлыла» деген назму китабына дери Къайсын Прометейча жигитлик этерге хар бирибизни да сыйлы инсан борчубузду деп, юйретгенди. Сен сюрюучюмюсе, малчы, устаз, илмулу адам, къаячы, жазыучумуса, поэтмисе – башха туююдю, Прометейча жигитлик этерге борчлуса, деп юйрете эди бизни. Туугъан жеринги, Ата журтунгу, миллетинги адетин-тёресин кьоруулар ючюн керекди аллай кишилик бла халкъынга сюймеклик, дегенди Къулийланы Къайсын. *Прометейлик аны эстетика сайлауду*, поэзиясыны фикир жибин оюм жүрюшюн белгилеген:

*Кавказ! Кесинги Прометейлеринг
Азмы кызартхандыла къаяланы,
Аз къара къушму кемирди кёзлерин
Ыранлада бегитилген аланы
Минги тау, кесини бийиклеринден
Кёп палах, кишилик кёре келгенди.
Кавказ уланларына: – Къыйын кюнде
Прометейле болугъуз! – дегенди.*

Къайсынны ёхтемлендирген, аны кёллендирип, кёп чыгъармагъа жан салдыргъан Прометейлик малкъар халкъны поэзиясыны бийик төрелеринден бириди. Прометейлик, Ата журтларына сүймеклик Беппайланы М., Додуланы А., Табакъсойланы М., Бегийланы А., Ёлмезланы М. эм башхаланы бек магъаналы, сыйлы фикир ёлчемлери бла эстетика сайлауларыдыла. Малкъар халкъда айыпплы ишлени, кыбылыкъсызлыкъны бла хомухлукъну башларын, жолларын да кесерик жигитлени жырчыларыдыла, Къайсынча, ала да кеслерини жашаулары бла, уллу фахмулары бла. Нек дегенде, бети жибиген, намысына сакъ, халкъым, жерим дей билген огъурлу адам тохташдыргъан төрелеге къарамай, кесини атламларын ала бла ёнчелемей къоймайды. Алагъа къарамагъан, аланы сансыз этген халкъны, жамауатны да сансыз этер.

Бизни аллай сыйлы адамыбыз Къайсын эди. Халкъны, жамауатны жүрек чомартлыгъын, жарыгъын, кыбылгъын-ылыгъын Къайсынча шарт, туура киши этмегенди, аныча бийикге киши да кётюралмагъанды. Бюгюнледе, биз Къайсынны поэзиясы жамауатны ауазыды, намысыды, бетиди десек, жамауатны, халкъны эниш этмейбиз, биз жаланда халкъ бла аны уллу жырчысыны байламлыкъларын белгилейбиз. Жамауатны уллу адамына хурмет эте билмеклик, ол да адамгъа къадардан бирилген бир насып юлюшдю. Жамауатдан, аны уллу адамындан, келечисинден бети жибиген халкъына жарар, анга керекли иш тындырыр деп, умут этерге боллукъду. Къайсын бизге аны осуят этгенди.

Кечеде-кюнде – иш юсюнде, къууанчада – юзюлмей, тунчукъмай эшитилип тургъан ауаз керек болады – халкъ кесини халкълыгъы бла ёхтемленирча. Аны айтханыбыз – Къулий улуну бетин халкъ жарыта эди, поэт да аны бетин жарытып турады демекликди. Поэтни ауазы халкъны ауазыча эшитиледи, демекликди. Анга ким да къулакъ салыргъа, сакъ болургъа борчлуду. Къайсынны поэзиясыны, жүрек сёзю хар инсаннга багъалыды, ол уллугъа, гитчеге да эс тапдырады. Халкъыны ауазы ашырып баргъан жолоучу бир заманда да ажашмазгъа, алданмазгъа керек эди.

Къайсынны чыгъармачылыкъ ишини сыйы малкъар литератураны сураглау оюмун бийикге кётюргени, жангы эстетика дуня ачханы бла чекленмейди. Аны поэзиясыны юсю бла кёп миллет искусстволаны төрелери – шаркъ поэзияны, европаны, орус маданиятны ахшы төрелери. Аны поэзиясы тейри кыбылчлайды. Алай тейри кыбылч, эки тауну къошхан кёпюр эсе, Къайсынны поэзиясы халкъладан малкъар халкъгъа кёпюрдю. Не кёп черек саркъса да, тенгиз тенгизлей къалады – кесини теренлиги, кенглиги бла.

Къулий улуну поэзиясы къайсы халкъгъа да – уллу эстетика дуняды. Ол дуняда поэтни атын махтаулу, сыйлы этген – энчи ызы, макъамы, эртте шарт белгиленген, бийик усталыгъы. Алай Къайсын

юйрениуню, излеуню насып жолундан бир заманда да ахыр кюнюне дери – таймагъанды. Жашауну чеги жокъча, излеуню чеги да жокъду. Кюнден-кюннге жангырмагъан, жангы сезим кьозгъамагъан поэзияны-къанаты кыйылыр эди.

Арт эки жылда жазылгъан назмуларында Къайсын тохташхан, окъуучугъа белгили төрелерин айнытып, жангы, сыфат суратлау, лирика мадарла бла малкъар поэзияны кьолайын ёсдюргенди. Ол жаны бла къарагъанда, сёз ючюн, «къанатлыланы», «тенгизлени», дагъыда ала кибики табиьгъат болумланы сыфатлары чынтты уллу фахмугъа бир тюрлю марда, тохтау да болмагъанын кёргюзтедиле.

*Къанатлы къонар терекге,
Жырлар, къарап жылы кёкге,
Къанатлы уягъа кирир,
Жерге ай тийгенин кёрюр,
Къургъакъ уяда къанатлы
Жайгъы кече жукълар татлы.*

Табиьгъатны ариу илишанларына, жаныуарлагъа поэт не заманда да сансыз къарамагъанды. Ариуну, ариулугъуна кёре, бояула табып, шарт, толу ачыкълагъан – ол усталыкъны, фахму жютюлюкню ишиди. Табиьгъатны юсюнден Къайсынны назмулары бла тюбешиюу табиьгъатны бояуларын алгъан шатык суратла бла тюбешгенге тенгди. Алай поэтни фахмусуна биз не бек сейирсинсек да, поэзияны борчу дуня (окуяла) бла эришгенде туююлдо. Башхача айтханда, сурат кесини магъанасын тас этмей, бир тюрлю кыйматлы кёз къарамгъа, эстетика кёз къарамгъа бойсунады.

Искусствода фикир суратсыз жамауатны жүрегине, эсине жол тапмайды, алай фикир, жашырын магъана болмаса, сурат да окъуучуну алдаялмаз. Къайсынны поэзиясында хар къанатлы, жаныуар, терек, кырдык да ёз жашауу, бояуу бла жашасала да, жашырын магъаналарын, «жаз тилли» болгъанларын ангылаялмасакъ, поэзияны асыры кем этер эдик. Къайсынны назмуларында «къанатлыла» ёз ариулукъларындан тышында да дуня ариулугъуну, кьудуретни, учуп баргъан заманны жарыкъ умутланы, тазалыкъны да шарт белгилеридиле. Поэтни назмуларында къанатлыланы кёп тюрлю болумла бла байламлы керебиз: «терекге къоннган къанатлыланы», «терезеге, балконнга къоннганланы да», «уяларына ашыкъгъанланы, татлы жукълагъанланы да», «уяларына жеталмай жоюлгъанланы», «учуп, учуп, бийикге чыкъгъанланы», «бизге юлгю къанатлыланы да».

Къанатлыла поэтни жүрек тебиуюню, урууну, аны бийлеген сезимлени, кыйнагъан, термилген умутланы ачхычларыча, белгилерича кёргюзтюлюнедиле. Андан болур, Къайсынны назмуларын окъугъан бирде поэт сезгенни шарт сезеди, бирде уа жүрегин кьозгъагъан

сезимлени тынгылы жыйышдыралмай, шургулу, мудах да болуп, къайры эсе да, неге эсе да, алгъа учунады – бийикге, юйор насыпха, ырахатлыкъгъа, жамауат тынчлыкъгъа, мамырлыкъгъа. Асламында къанатлыла жашауну ёлюмсюзлюгюню, жашаугъа соймеклики белгилерича ачыкъланадыла. Ол себепден Къайсынны поэзиясында къанатлыланы юсюнден назмулары туугъан жерине жораланган тилек назмулагъа ётюп кетедиле:

*О, хорланмай къал,
къанатлы,
Дайым жырла азат,
татлы.*

Кеслерини жангыз магъаналары бла чекленип дуняны, жашауну кёп тюрлю бетин, жашырын жюрюшюн ачыкъламагъан сыфат, суратлау мадар Къайсынны поэзиясында жокъду. Ол жаны бла кесамат эте, поэтни назмусу окъуучудан эстетика жютюлюк, эслилик, маданият даража да излегенин айтыргъа тийишлиди. Алайсыз назмуну «бир къатысын» ангыламагъан экинчи, ючюнчю къатысына жетип, оюм эталмаз.

*Бу жайда мен турама тенгиз боюнунда,
Солуйма, ишими да этеме мен мында,
Тенгиз шуулдагъанына тынгылай,
Эрттен – ингир бийик наратлагъа къарай.*

Назмуну былай башланыуунда алыкъын жашырын магъана излерге керек болмаз. Поэтни лирика жигити сабырды – табийгъат бла байламлыкъыны юсюнден, табийгъат анга жүрек ырахатлыкъ бергенини юсюнден ашыкъмай хапар айтады. Тенгизми шуулдайды, наратламы чайкъаладыла – ала барысы да жашау зауукълукъну илишанларыдыла. Табийгъат бла байламлыкъны хычыуунлугъун, татыуун илмуну, техниканы жетишимлери унутдураллыкъ туююлдоле:

*Тенгиз суукъду,
алай кёп кюнден ары
Киреме мен,
къайгъырмайын, таукел барып.
Эрттенликде юзmez
жагъада чабама,
Жууунуп, къайтып
келеме, жсама.*

Ол татлылыкъ бла огъурлулукъну кёргозте, табийгъатха сансызлыкъ кёзден къарау уллу кёллюлюк бла жууапсызлыкъ болгъанын Къайсын адам улуну эсине салады. Бизни бюгюнледе къууандыргъан терекле, «къургъакъ юзmez», жашил кырдык келлик тёлюлени да къууандырып,

шукур этдирип туургъа керек эди. Сакъланырмы табийгъат келликлеге, туудукълагъа. Алай бла, жашауну бир шартыны, илишаныны юсюнден лирика сёзюн башлап, Къайсын социально-жамауат соруулары юслеринден философия лирикагъа ётеди, тап, поэт ол тюрлю лирикагъа ачыкъ ётмесе да, сайлагъан суратлау мадарлары, ауазы, назмусуну бояулары бла къыйматлы соруулагъа жууап излетеди, сагъышландырады.

Къулий улуну 1980 жыллада жазылгъан поэзиясы туугъан жерни, жашауну юсюнден жангы жырды. Сюймеклик бла ниет тазалыкъ аны хар сёзюне, тенгleshдириуюне, суратлау ёзегине алтын, кюмюш суу ичиреди, ыз салады. Поэт, жерге, кырдыкга, бийикликке сюймеклигини «башын жабып» жазса да, «кюн тийгенде хуналагъа», «чыкълы биченликке кирдим», «къургъакъ юзmezде жалан аякъ барама», «къанатлыны къургъакъ уясы» дегенча сёз къауумла туугъан жерине сюймеклигин, ырахатлыгъын ачыкълайдыла. Ол жаны бла къарагъанда, тенгизни сыфаты да кёп магъаналы жангы сыфатладан бириди. Аны гюрюлдеген, шууулдагъан тауушу, кенглиги ахыры, къыйыры-чеги болмагъан жашауну макъамын, солууун белгилейдиле. Къайсынны назмуларында «тенгиз» деген сёз «наратла», «терекле», «кюн», «кече» деген сёзле бла байламлы айтыладыла. Аланы бирикген сыфатлары, деменгиликлери поэтни жашаугъа ийнаныуун, аны кючюню юсюнден сагъышын, фикирин шарт да, тынгылы да ачыкълайдыла. Ол жаны бла алып къарагъанда, Къулийланы Къайсын жаланда малкъар халкъны ийнагъы туююлдо – битеу дунияны ийнагъыды. Поэтге сюймеклиги жаланда малкъар халкъны жюрегинде жанмайды – битеу дунияны халкъларыны жюреклеринде да ёртенленип турлукъду.

19. СЁЗ ИСКУССТВОНУ МИЛЛЕТ ЭНЧИЛИГИ

Суратлау чыгъарманы неда чыгъармаланы тинте, аланы энчиликлери миллет жашау бла байламлы болгъанларын къайсы бирибиз да ангылайбыз. Литератураны мурдор энчилиги миллетди, аны эстетика кёз къарамы, адетлери, төрелеридиле.

Эсгертилген фикирге кёре айтыргъа тийиншлиси: миллетлени тарых жоллары, адетлери-төрелери не заманда да энчидиле, алай ол энчиликле суратлау чыгъармаланы энчиликлерин белгилеп бармайдыла. Аны сылтаулары да аз туююлдоле. Бютюнда XIX ёмюрню экинчи жарымында тириле башлагъан Шимал Кавказны литератураларын эсибизге тюшюрсек.

Ала тынгылы аякъ тирегинчи 1917 жылда Ариссейде, Шимал Кавказда эм башха жерледе да къырал саясат тюрленип, ызы бла инсан уруш къыстауланнганы белгиледи. Миллетлени жашауларында саясат тюрлениулеге литературала сансыз болалмайдыла, бютюнда къабыр-

ггалары кьатмагъан литературала. Тап, суюк кьатдырып, усталыкълары тохташхан сёз искусствора окуна.

Аны айтханыбыз, 1917–1920 жыллада уллу усталыгъы болгъан орус литература бла Шимал Кавказы сёз искусстволары, саясат тюрлениулеге хорлатып, бирге ушап кьаладыла: малкьар жазыучулары назмулары чечен, ингуш, кьарачай, ногъай поэтлени назмуларындан башхалыкълары эсленмейдиле. Анга кёре Д. Бедныйни, Герасимовну, Александровскийни, Садофьевну эм башхаланы (пролеткультчула) жазгъанлары бла малкьар-кьарачай поэтлени назмулары да сёз сайлау жаны бла бир адам жазгъанча, ушашдыла. Сагъыннганыбызча, аны сылтаун ангылагъан кыйын туююлду: жазыучу, поэт болсун – саясатха кёре жазгъан чыгъармасыны суратлау-ачыкылау амаллары «кыйнасына» бойсунады. «Кыйна уа» кыйсы миллетни келечисини да бирча жаймады.

Алай жашауну жюрюшю бла тенг литература да айный, «саясат кыйнадан» азатлана, миллет энчилиги тамырлана башлайды. Ол жаны бла, сёз ючюн, кьарачай, малкьар поэтлени назмулары юлгюлюдуле.

Къулийланы Кыйсынны «Салам эрттенлик» деген биринчи назму китабында заманны саясатына бойсунган назмулары аз туююлдуле. «Эски малкьаргъа» деген чыгъармасы окуна аладан бириди:

*Кенг жалтакълада кёп жалчылагъа,
Ачытып, зорчу кьамасы кирген,
Къаракёз кызла, жюреклерине
Кыйтыла уруп, кьанларын ийген.*

Болсада, айтханыбызча, жашауну саясат кюрешлери, чюйреликлери селее бла шоша баргъаны кьадар поэзия да миллет энчилигине жууукылаша баргъаны кертиди. Анга кёре, Кыйсынны «Тау суучукъну жырчыгъы», «Эрттенлик кьарчыкъ», «Арбачы», «Атлы», «Тепсей тургъан кызгъа» дегенча чыгъармалары магъаналарын бюгюнледе да тас этмегендиле. Поэтни ол тюрлю назмулары саясатдан кенг туююл эселе да миллетни жашау энчиликлери бла тынгылы келишедиле. Аны белгилегенибиз: 1930 жыллада, сёз ючюн, Къулийланы Кыйсынны жашаугъа, саясатха да ийнаныуу тохташып, жашау бир бетлиликден азатланып, кёп тюрлю болгъанын кёрюрча усталыгъы да айныйды. Алай бла поэт чыгъармаларына миллет энчиликлени сыйындырып муратда жашауну жарык бетлерин, кьууанчын, жарсыуун да бирикдирирге итинеди:

*Агъач ичинден, жырлай,
Чыгъама мен, кьууанып,
Хар бир суусап жолоучу
Кете, суумдан кьанып.*

Неда:

*Тазаса, эрттенлик жырым кибик,
Жайлыкъда аязча – таза.
Сени къатынгда болсам, жүрегим
Чыгъады тау төппелеге
Лейлагъа*

Башында сагъыннганыбызча, литератураны миллет энчилиги миллетни туугъан жери бла, туугъан жеринде жашагъан инсанланы кылыкълары, сезим байлыкълары бла байламлыды.

Кертиди, миллет энчилигине эс бургъан литература ол шартланы барысын да чыгъармасына сыйындырып, кёргюзталмайды. Алай поэт, къара сёз бла жазгъанда туугъан жерини табийгъатын неда табийгъатыны бир къауум илишанларын ачыкъласа окъуна литератураны миллет энчилиги тохташып башлары баямды.

*Алтын, кюмюш ташды,
Арпа, будай ашды.
Арпа будай башды,
Алтын, кюмюш бошду
Алтын неди*

Шахмырзаланы Саидни бу төрт тизгинини миллет энчилиги неведи, деп соргъанда, анга тюз жууап этерча туююлдо. Алай чеченли, дюгерли, къалмыкълы поэт да жазаллыкъды деп, белгисиз жууапларгъа боллукъду.

Башха, отуз жыл озгъандан сора жазгъан назмусунда Шахмырзаланы Саид быллай суратлау-ачыкълау мадарла бла хайырланады:

*Туугъан, ёсген тауларым,
Сыйлы дарман сууларым,
Сюрюу-сюрюу кийикле,
Талалада бууларынг.*

*Кюзю кибик жылтырайды,
Ёхтем акъгъан сууларынг,
Ёкюрелле, ойнайла
Маралларынг, бууларынг.*

Быллай назму тизгинлени миллет энчиликлери окъуучуну ажайыплыкъ туююлдоле. Малкъар халкъны поэти жазгъанды деп, айталмаса да, Шимал Кавказны келечисиди аланы жазгъан дерикди.

Литератураны эстетика магъанасы аны миллет энчилиги бла байламлыды. Миллет энчилигинден кери чыгъарманы суратлау магъанасы болмайды. Ол оюмну эсге алсакъ, 1920–1930 жыллада жашаугъа келген литературабыз бла биз ёхтемленаллыкъ туююлбюз, бир Къулийланы Къайсын бла Отарланы Керимни атларын сагъынмасакъ.

Литератураны миллет энчилиги тохташыр ючюн жазыучула башха миллет литературала бла байламлыкларын ёсдюре, миллетни маданиятыны (фольклоруну) тёрелерин да эсге алыргъа борчлудула.

*Сизге алгъыш этерге деп,
Жангы танг да таудан энди.
Агъачланы, талаланы
Жашиллигин алып келди.
Жашауугъуз болсун татлы,
Жайгъы жер кирик, къуатлы.*

*Ой, келин, ой,
Ой, киеу, ой, –*

деп жазады Къулийланы Къайсын «Той жыры» деген назмусунда. Аны окъуй, ким да «агъачланы», «талаланы», «жашиллиги», «жайгъы жер кирик къуатлы» дегенча суратлау-ачыкълау мадарла поэтни туугъан жери бла байламлы болгъанларын ангыларыкъды. Керти, алагъа ушагъан шартла башха жерлеге да тийиншлидиле, болсада Къулийланы Къайсынны фахму энчилиги, энчи кёзден къарай билгени сезилип, ишексиз этедиле.

Алай бла сёз искусствону миллет энчилиги халкъны бла аны туугъан жерини сыфатлары ачыкъланганларына кёре болады. Миллет бла аны туугъан жери бир бирлери бла байламлыдыла. Суратлау чыгъармада ол бирлик шарт кёрюнмей эсе да экиси бла да ёхтемленип, алагъа сюймеклигин толу ачыкълар муратда кёлленеди жазыучу Ата журтуну сыфатын къуаргъа. Адамны ол сыйлы, жууаплы ишге итиндирген, фахму бла туугъан жери, аны бла байламлы ёсген ангыламы, сезимиди.

Туугъан жер, Ата журт деген сёзле кеслери да кенг магъаналыдыла, кёп шартланы бирикдирген. Адамланы ёсдюрюп, акъыл-балыкъ этген, аш-суу тапдыргъан жер, аны агъачы-суу, ташы-тауу, ёмюрледен бери айнып, сакланган адетлери-тёрелери, маданиятын къурагъан таурухлары бла жырлары, сёз искусствосу эм башха илишанларыдыла

Белгилегенибизча, аланы барысын да бирикдирип, чыгъарма къурап, бизни Ата журтубузну сыфаты буду неда быллайды деп, тохташдырыргъа онг жокъду. Халкъны бла аны туугъан жерин бирикдирип, сыфат къуаргъа жазыучуну усталыгъы болушады, аз, гитче суратлау мадарланы болушлукълары бла кёпню ангылатхан усталыкъ.

*Сени жолларынг ётедиле бары
Жюрегим бла, ала бары-бийик,
Жырлагъанларында къанатларынг,
Тынгыладым, тиллерин билген кирик.
Юй, гыржын, суу да сен бересе саугъа,
Къор болайым, туугъан жерим, мен санга!*

Туугъан жериме

Къулийланы Къайсынны быллай назму тизгинлеринде лирика жигитни ич дунясы бла аны туугъан жерини илишанлары шартланадыла. Лирика жигитни болушлугъу бла миллетни Ата журтуна сыймеклиги, миллет кесин андан энчи этмей жашагъаныны къууанчы ачыкъланады. Анга кёре, жангъдан эсгертирге тийиншлиси – бир жазыучу, не уста эсе да, кесини чыгъармачылыкъ ишинде халкъны бла аны туугъан жерини сыфатларын кёргюзтюрге жетишалмайды. Аны сылтаулары да аз туююдюле: Ата журт, халкъ деген сёзле чексиздиле, кёп бетли ангыламладыла, башха жаны бла ёлчем салгъанда уа – ол эки ангылам жүрюшлюдюле, түрлене, бет, къылыкъ алышындыра айныйдыла. Халкъны бла аны туугъан жерини сыфатлары тынгылы къуралып, ачыкълангандыла, деп кесаматларгъа бир бирлерин алышындыра келген тёлюлени чыгъармачылыкъ ишлерин жыйышдырыргъа тийиншлиди. Аны эсге ала, чыгъармачылыкъ ишини магъанасы жаланда миллет энчилиги бла ыспаслы боллугъун хар жазыучу билирге борчлуду. Ол шартсыз сёз искусство ариу къылыкъгъа, адамлыкъгъа юйретиуден азатды.

Бусагъатлада, 1960–2000 жыллада айныгъан литература, бютюнда Къулийланы Къайсынны, Отарланы Керимни, Зумакъулланы Танзиляны, Бабаланы Ибрахимни эм башхаланы поэзиялары миллет энчиликлерин сылтаусуз айнытхандыла.

Миллетни тарых жолун – халкъ сынагъан къыйынлыкъланы, жарсыуланы, аны къууанчын-бушууун да, жүрек халаллыгъын, огъур-лулыкъгъа итинип жашагъанын, ариу адетлерин-къылыкъларын сакълап, Ата журтларына сыймекликлерин тынгылы ачыкълагъанлары ючюн поэтлерибизге, жазыучуларыбызгъа да ыспас сёзюбюзню айта билирге керекбиз.

*Келгенбиз кёп къыйын жолланы,
Сынадыкъ къара жылланы.
Жаиасынла акъ тауларыбыз!*

Барады, жашла, барады, – деп, игиликте, тюзлюкте ийнаныуун эниш этмей, Къулийланы Къайсын халкъны къыйын жылларында (1951) алай жазгъанды.

Къыйын, жарсыулу жылланы эсине тюшюре Зумакъулланы Танзиля да ол халда айтады.

*Жерибиз къаты, ташлы.
Халкъымы ауур жюгю.
Тыш жерни алтынындан
Журтну ташлары иги.*

Аталаны-аналаны жерлерине сыймеклик, миллетни иш кёллюлюгю, халаллыгъы, къыйынлыкъгъа тёзюмлюгю Тёппеланы Алимни,

Шауаланы Хасанны, Гуртуланы Элдарны, Гадийланы Ибрахимни къара сёз бла жазылгъан чыгъармаларында да толу кёргюзтюледиле.

Ол кертиди, малкъар халкъ Шимал Кавказны миллетлери бла бирге, кёп къыйынлыкъланы башы бла ётдюргенди, бусагъатлада уа кишиге уллу сёлешдирмей, тырман да этдирмей, тенгликни жолун сайлап, айныргъа итинеди. Озгъан къыйынлыкъланы унутхан миллетни хорлауун сыйлай билмейди. Ёсе, айный келген жаш тёлую тюз ниетлиликге юйретир ючюн миллетни тарыхы бла байламлыгына сакъ кёзден къараргъа бла ангыларгъа тийиншлиди, ол сыйлы борчладан бириди. Аны юсюнден айта, 1990–2000 жыллада айныгъан литература, ызына къарап, миллетни озгъан заманларын ачыкълауда кёп кемчиликлерин эсге алып, алагъа бюгюннгю кюнлени жетишимлерине кёре багъа бичеди.

Халкъгъа Ата журт деген сёзден сыйлы, багъалы сёз жокъду: ол жашауду, сыйды, насыпды, адам баласына андан таглы, багъалы ырысхы табылмаз. Ата журт – ол къалын агъачла кёгертген сыртладыла, тёшледиле, бийик тауладыла, къыстау саркъгъан черекле, кюмошленнген шауданла – была барысы да малкъар халкъны ёхтемлендирген, къууандырып тургъан табийгъатны жасагъан шартладыла. Миллет литературабыз – туугъан жерибизни ол ёхтем ариулугъун кёргюзтюрге итиннгенлей ёсгенди, жетишимли да болгъанды. Фахмулу поэт Бабаланы Ибрахим, сёз ючюн, туугъан жерине жоралагъан назмусунда «жай сабан саргъалтхан жерим», «къартланы жырлатхан», «сыбызгъы согъулгъан», «атамы китабыча сыйлы», «мирзеу кибик, Беш тау элден дунягъа айтылгъан», «къыйынлыкъ келгенде окъуна жулдузум баш къусхан», «атамы излеп, ат кишнеген бу гелеу кырдыклы жерим» дегенча суратлау мадарланы тизип, Ата журтуну толу сыфатын къурайды.

20. БИТЕУДУНИЯЛЫКЪ БЛА МИЛЛЕТ ЛИТЕРАТУРА

1990–2000 жыллада малкъар литература жетишимлерине кёре, Шимал Кавказны ниет ырысхысча чекленмейди, ол угъай, дуняны литератураларына да къошулгъанды, дерге тийишлиди. Къошулгъанды деп, белгилегенибиз дуня литератураланы къурагъан сёз искусстволардан бириди демеклик туююлду – башхалагъа да дерс берирча, юйретирча даражагъа жетгенди демекликди.

Миллет литератураларыны усталыкъларын ёсдюрюп, башхаланы да ёсдюрюрча жазыучула бла шайырла жаланда кёп санлы миллетледе айнымайдыла, аллай фахмулула аз санлы халкълада – къарачайлылада, малкъарлылада, къабартылылада, дюгерлиледе да туууп, айныйдыла. Болсада литератураны битеудуниялыкъ илишаны жаланда кёп санлы миллетледе айныйды, деп жазадыла алимле, аз санлы халкъны сёз искусстволарындан толу хапарлары болмай.

Ёз миллетинги литературасына кёре, неда кесинг билген халкъланы ниет ырысхыларына кёре, илму оюм этерге итинмеклик болгъаны, эрттемиди-кечмиди, билинмей къалмайды. Юлгюге айтханда, В. Белинский, А. Одоевский, Ф. Достоевский эм башха уллу адамла битеудуниялыкъны юсюнден оюм-сагъыш эте, ол жаланда орус литературагъа тийиншлиди деп, эртте жазгъандыла. Битеудуниялыкъ – аны миллет энчилигиди. Былайда даулашыр кереклиси жокъду.

Алай орус жазыучула бла алимлени ол фикирлерин немец кесаматчыла къабыл кёрмегендиле. Юлгюге айтханда, кесаматчы Менцел битеудуниялыкъ немец халкъны сёз искусствосуну энчилигиди. Жаланда аны литературасына тийиншлиди ол шарт деп жазгъанды. Бизни поэтлерибиз башха миллетлени жашауларыны юсюнден жазгъанда, ала-ны миллет энчиликлерин – кёз къарамлары бла ич дунияларын – толу ангылайдыла. Ёз халкъынгы миллет эсин башхаланы миллет эслери бла бирикдире билмеклик немецчилени къанларындады, дегенди Менцел. Немец халкъны битеудуниялыкъларына бир миллетни да битеудуниялыкълары жетмейди. Ол барысындан да бийикди, толуду, дегенди.

Бу тюрлю оюм бла байламлы эсгертирге тийишлиси: жазыучу не закий болса да, башха миллет инсанны къылыгъын, дуниягъа кёз къарамын чыгъармасында тынгылы кёргюзтюрча туююлдо. Ол белгили шартды. Анга кёре немец халкъны поэтлери башхаланы дунияларын да толу ангылап, ачыкълагъандыла демеклик семиртилип айтылады. А. Пушкинни бла В. Гётени поэзиялары керти да битеудуниялыкъдыла. Алай башха миллетлени ич дунияларын ачыкълай жетмегендиле экиси да ол усталыкъгъа – ёз халкъларыны жашау энчиликлерин терен да, уста да кёргюзтгенлери ючюн махталгъандыла. Артда, XIX ёмюрню экинчи жарымында литературагъа келгенле Шауайланы Д.-Х., Мёчюланы Кязим, Коста Хетагуров, Ирчи Къазакъ эм башхала ол тюрлю фикирни тюзлюгюне шагъатдыла: чыгъармалары битеудуниялыкъ туююлдоле деп, киши даулашмаз.

Миллетлени жашаулары бла байламлы сёз искусство ёсе, айный баргъаны къадар XIX ёмюрде илмуда тохташхан фикирни напчаларгъа, заманнга кёре ангыларгъа тийишлиди, борчду. Тап, уллу адамланы айтханлары окъуна литератураны айныу жүрюшлери бла толу келишмейдиле. Сёз ючюн, немец халкъны искусстволарыны сыйлы келечиси Гёте былай жазгъанды: «Бусагъатлада литератураланы битеудуниялыкъларына биз шагъат бола турабыз. Энди хар бирибиз ол ёмюр терк тохташыр ючюн къолубуздан келгенни этерге борчлубуз, – дегенди поэт 1827 жылда – Миллет литературала барысы да бирге къошуллукъдула. Анга кёре, ким къаллай китап жазды деп, сорурча туююлдо – къытайлымы, серблыми, японлумуду, нек дегенде адамла барысы да бирча сагъышланып, дуниягъа ушаш кёзден къарарыкъдыла».

Немецди акъылман Гёте кесини ол оюмун ачыкълагъанлы эки жүзден артыкъ жыл озду. Алай литература бирге къошулуп, миллет энчиликлерин тас этген угъай, ёсе, айный, хар халкъ да ёхтемленирча бола барадыла.

Кертиди, XX ёмюрде кёп алимле, жазыучула да Гётени фикирине ийнанган да этгендиле. Аны сылтауу жашауну къыстау жүрюшюу бла, къыстау тюрленнгени бла байламлыды. Жашау миллетлени эрттеден айный, тохташа келген төрелерин унутдуруп, халкълагъа миллет деп айтдыргъан илишанладан азатландырлыкъды, дегендиле ала. Жер башында жаланда бир литература, бир маданият сакъланырыкъды, ол боллукъ зат, анга юйренип, ангылай билирге керекбиз, дегендиле алимле.

Алай жашауну къыстаулугъун асыры семиртип, хапар айтадыла, деген жазыучула, алимле да аз туююдюле. Ол тюрлю оюмну уллу алим Н. Конрад асыры семиртилип айтылгъаннга санагъанды (Конрад Н.И. «Запад и Восток». М., Наука, 1966. 305-чи бет).

Кертида, Гётени фикирин жангыдан эсибизге тюшюрюп, аны миллет искусстволаны жүрюшлери бла келишмегенине жангыдан сакъ къарасакъ, аны шарайыплары кёрлюкбюз. Сёз ючюн, XX ёмюрню ахыр онжыллыкъларында окъуна дуняа литературагъа кесамат эте, анга аз санлы миллетлени литератураларын къошмагъандыла. Сагъынсала окъуна аланы оюмларына кёре аз санлы миллетлени литературалары уллу халкъланы литературалары жазгъанны къатлагъандан башха онглары боллукъ туююдю, дегендиле. Ол оюмну семиртирге итиннгенле бютюнда литератураланы тенглешидирип, багъа бичерге итиннген алимле (компаративистле) болгъандыла. Ёз миллет литератураларына махтау берип, къалгъанланы сёз искусстволарын ыспассыз этгендиле.

Европаны поэзиясын, къарасёз бла жазылгъан романланы, повестьлени, сахна чыгъармаланы башха литературагъа ёлчем этип, битеудуниялыкъны алчылары аладыла деп, ийнангандыла компаративистле.

Алай Шимал Кавказны миллет литератураларыны юслеринден хапарлары бармыды аланы? Европаны сёз искусствосуна дуняаны ниет ырысхысына къарап, Къулийланы Къайсынны, Семенланы Исмайллы, Кешоков Алимни, Зумакулланы Танзиляны, Мамакайланы Магометни, Давид Кугультиновну эм ала кибик белгили жазыучулары чыгъармаларын окъугъан болурамы?

Жазыучуладан къайсы эсе да уллу ташны, гитче ташны тюплеринден саркъгъан суу бирча татыулуду, сууукъду дегенди.

Бир-бир миллет литератураланы юлгюге санап, башхаланы сансыз этерге итинмекликни сылтауу жахилликди, жарсыугъа. Анга кёре уа чыгъармачылыкъ ишни, маданиятны айнытхан ниет ырысхылагъа миллетлени кёз къарамлары бирча туююдю. Сёз ючюн, Шимал

Кавказны миллетлери сыйлагъан ариу төрелени, намысны Европаны кёп халкълары сыйламайдыла – аны да билирге, ангыларгъа керек эди.

Аны бла бирге тарыхны жюриюшю бла байламлы ушаш чыгъармала не заманда да басмалана тургъандыла. Ол инсанны, литератураны да табийгъат энчиликлеридиле. Былайда дагъыда сагъыныргъа тийишлиси: «битеудуниялыкъ» соруула, суратлап, ачыкъларгъа заман борч этген болумла эртте, XX ёмюрге окъуна белгиленнгендиле. Анга кёре литератураланы сыфатларыны ушашлыкълары да ёсендиле.

Былайда «компаративистле» айтханча, аз санлы миллетлени сёз искусстволары, кёп санлы халкъланы литератураларыны ызларындан барып, аланы къатламагъандыла. Ушашлыкъны сылтауу башхады.

«Миллет литературала бир бирлеринден энчи бир заманда да айнымагъандыла», – деп жазгъанды академик Д. Лихачев («Будущее литературы как предмет изучения». «Новый мир», 1969. № 9. 176-чы бет).

Литературала, миллетле, бир бирлери бла байламлы ёседиле, бир бирлеринден дерс ала, тап, юйрене эселе да – ол айып туююлдо, ол жорукъду. Алай литературала бир бирлери бла байламлы туююл эселе да – ушашлыкълары белгилиди – аны сылтауу жашау кесиди, тарыхны энчилиги. Сёз ючюн, Мёчюланы Кязим дюгерли поэт Коста Хетагуровну поэзиясын окъурча туююл эди – чыгъармачылыкъ ишлерини ушашлыкълары уа уллуду. Ол угъай Кязим хажини поэзиясыны бла белгили символлист А. Блокну чыгъармачылыгына жууукъ жерлери эсленирчадыла. Неда А. Блокну бла Э. Эминни, И. Къазакъны, О. Батырайны эсибизге тюшюрсек, аны ангыларыкъбыз.

Ол шартлагъа кёре, Гёте айтханча, литературала бирге кёшулуп, миллет энчиликлерин тас этерик туююдюле.

Сагъына келгенибизча, ниет жаны бла, ол угъай суратлау кёолайы бла литературалада ушашлы болгъанлыкъгъа, ала кёшулуп къаллыкъдыла деп, кёоркёуу жокъду.

Шимал Кавказны сёз искусстволары орус халкъны литературасы бла бир жолгъа тюшюп, 1890 жылладан бери айный келеди. Хат, ниет, суратлау энчиликлери да келише. Ол фикирге 1920–1930 неда 1940–1950 жыллада тохташхан ушашлыкъ толу шагъатды. Алай Шимал Кавказны литератураларыны башха миллет литературала бла бир ниетлиги бютюнда тынгылы 1960–1980 жыллада белгиленнгенди.

Инсанны дуния бла, адам улу бла байламлыкъларын ачыкъларгъа, инсанны дунияны уланыча кёргюзтюрге итинмеклик XX ёмюрню экинчи жарымыны жазыучулары бла шайырлары баш борчларына санагъандыла, бюгюнледе да ол жолну киши эски этмегенди – не Европаны жазыучулары, не Шимал Кавказны.

Ол къауум бла байламлы Кёулийланы Къайсынны, Алим Кешоковну, Зумакууланы Танзиляны, Расул Гамзатовну, Семенланы Исмайылны атларын энчи айтыргъа тийишлиди. Аланы чыгъармаларында ачыкъ-

ланган оюмга кёре инсан адамга саналыр ючюн халкы бла байламлыгын ангыларга, биреуню жарсыуна ёз жарсыунача кыарарга борчлуду. Къулийланы Къайсынны оюмуна кёре адам Гъаршны, дуняны, заманны уланыды, ол аланы бешиклеринде тебиретилип ёсгенди. Аны ёсген юю, от жагъасы, дуняны желлерине ачыкъды, Къайсын аны Гъаршха тенг этеди, асламында уа Гъарш да ата юйге, от жагъа тенг этилип кёргюзтюлюнеди.

Къулийланы Къайсынны бла Кешоков Алимни поэзияларында «ата юй бла Гъарш, Гъарш бла ата юй, арбаз» бирбирлерин алышындырган сыфатладыла:

*Сабийчик ауруп, анасы
Болушур амалы болмай,
Жюрегин ауур таш басып,
Къутхарыр мадар табалмай.*

*Сау жерни кечеси ачы
Болгъанча къыйынлы чагъы:
Инжиледи гитче жашчыкъ –
Дуняны бир къагъанагъы.*

Сабийчик ауруп...

Неда:

*Мени юйюм битеу желлеге ачыкъды –
Шахарны кёп тюрю ауазын эшитип турама, –*

деп, жазады Алим Кешоков «Мени терезелерим» деген назмусунда.

Неда:

*Барады сюймеклик, жумушакъ къарамы бла
Хар тюбегенине къууана, аны ийнакълай.*

1950 жыллада окъуна Б. Куашев былай жазганды: «Жолда бара, намыссыз иш кёрсем, уялып, ичим кюеди».

Махтаулу назмуларыны биринде («Мени юйюм бла дуня») Къулийланы Къайсын хар инсанга, битеу да адам улуна алгъыш этип, игилик бла огъурлулукъ тежеп жазады. Ол кёзбау сёз туююлдю – поэтни фикир энчилиги, оюмуду. Аны ангылауна кёре жашауда хар зат да байламлыдыла, инсанны насыбы дуня бла Гъаршны тынчыкларына кёре болады. Жерни бир этегинде халкъ ачий эсе, къан тёголе эсе, башхаланы да тынчыклары ёнгелемей къалмайды. Бир терекге ёртен тюшсе, къалгъанла да кюедиле, дейди поэт. «Элия тауну урса, къоншу таула да къалтырайдыла» («Энтта да къан тёголедиди»), «дуняны кыара къайгъы, бушуу, кыара желле апчытсала, поэтни арбазы, юйю да апчымай сакъланмазларын» ол уста биледи. Къайда, къалайда да жашасын адам –

анга сансыз болургъа керек туююлдо, дуня кеси да, аны хар этеги, бухчагъы да бизни от жагъаларыбыз бла байламлыдыла. Ёз арбазынга, босагъаннга тынчлыкъ излей эсенг, дунягъа, гъаршха да изле аны, деп юйретеди окъуучусун Къулий улу:

*Оюлгъан Хиросиманы тютюню
Мени юйюме киреди, къарала,
Кёреме Освенцимни къара кюнюн,
Къара желле тереземде тарала
Оюлгъан Хиросиманы...*

Тюз ниетли сёз искусство бирликни бла шуёхлукъну не заманда да халкъланы – иги умутларыча ачыкълай, ёсе-айный келгенди. Бирликни бла къарындашлыкъны Шимал Кавказны, орус халкъны да литературалары къажаулукъну хорларыкъ кюшча кёргюзтгени окъуучулагъа белгиледи. Бирлик бла къарындашлыкъ бизни таяннган ташыбызды, къажаулукъну хорларыкъ олду, деп жазгъанды оруслу поэт Л. Мартынов.

XIX ёмюрге айныгъан литератураны келечилерини, сора Горький бла Маяковскийни халкъланы бирликлерини юсюнден жарыкъ умутларын XX ёмюрню экинчи жарымында ёсген литература толу ачыкълагъанды, ачыкълай да турады. Аны айтханыбыз – Шимал Кавказны, Арисейни да литератураларыны жигитлери ёз от жагъаларын, гъаршдан энчи этмей, жер жюзюнде тынчлыкъ, тюзлюк болуруна итиннгендиле. Юлпюге айтханда, белгили орус шайыр Н. Асеев назмуларыны биринде «Сен кеси жашауунг ючюн жууаплы туююлсе, жер жюзю ючюн жууаплыса», – деп жазгъанды.

Неда:

*Мен бла сен жууаплыбыз
Халкълагъа керек улду ишле ючюн,
Дуняда кертилик болсун деп,
Бизни иги умутубуз Хорлар ючюн.
Н. Асеев*

Ауазлары бла ниетлери, ол угъай сайлагъан суратлап-ачыкълагъан мадарлары XX ёмюрню уллу поэтлери бир-бирден узакъ туююлдоле. Сёз ючюн, Н. Асеев, А. Твардовский, Къулийланы Къ., Кешоков А., Мамакъайланы М., Батчаланы Мусса эм башхала.

Ол оюмгъа ишекли болмаз ючюн Къулийланы Къайсын кесини юйюн, от жагъасын Гъаршны да бир тизмеге салып, кёп назмула жазгъанын эсибизге тюшюрюрге керек болур.

*Дуня – Ата юйюмдо, кесим ёсген.
Турсун ол бузулмай, болмайын эски!*

*Дуня тюп болсун демем менден артда.
Алай айтмай кетдиле анам, атам*
Къ. Къайсын «Менден сора...»

Н. Асеевну фикири, шайырлыкъ этдирген оюму да ата-ана босагъасын уллу кенг дуниядан энчи этмейди:

*Булутла тереземе учуп келигиз,
Нарат терекле, киригиз-келигиз,
Заманны аязы, хауасы да жууукъ болугъуз,
Мени юйюмю эшиклери
жулдузланы жарыкъларына да ачыкъдыла.*
Н.Асеев

Неда:

*Жерлешилерим! Адамла!
Биз отжагъабызгъа – жер жюзюне
Сакъ болайыкъ, жууаплыбыз, –*

деп жазгъанды белорус халкъны айтхылыкъ поэти П. Бровка.

Айный, кюч ала баргъан шуёхлукъ, жер жюзю ючюн инсан жууаплыкъ, бирлик дегенча темала махталгъан орус поэт Л. Мартыновну да чыгъармачылыкъ ишини сагъышландыргъан оюм жибиدي: «Сизни барыгъыз бла да жолгъа чыгъаргъа хазырма мен: хар халкъны маданияты, тили да жууукъду манга» – деп, ол кезбаусуз жазгъанды.

Аллай фикир Я. Смеляковну, Э. Межелайтисни, А. Твардовскийни, Е. Евтушенкону поэзияларын да белгилеген оюмду, кёз къарам.

Ол тюрю ушашлыкъ бла бирликге кёре, жазычуланы устазлыкъ этгенле бла аладан юйренирге итингенлеге юлешген терс болур эди. Усталыкълары тынгылы тохташхан жазычуланы тёрелерин неда юйрениу деген сёзню магъаналарын эниш этмей, жазычуланы бла шайырланы дуниялары бир болгъанын унутургъа керек туюлду. Жашау бла дунияды сёз искусствогъа солуу берген, суратлау оюмну жолун белгилеп, ушаш кёз къарамны тежеген. Аны айтханыбыз – литератураланы кенг жолгъа чыгъаргъан заманны излемиди, жазычуланы сагъышландыргъан дунияны келир кюнлери къаллай боллукъдула деген сорууладыла. Анга кёре, заманны хар ёлчемини ёз жюрюшю, къайгъы этдирген шартлары, эстетика сайлауу да болгъаны кертиди. Жамауатны, миллетлени ёсноу жоллары, инсанланы эслиликлерини айныулары сёз искусство заманны ол энчиликлерин тюз, толу ачыкълай билгенине кёре боллугъу да белгиледи. Жазычуну муратына жетдирлик аланы ачыкълауда усталыгъыды.

Анга шагъатха 1960–1990 жыллада айныгъан Шимал Кавказны поэзиясын кёргозтсек да тамамды.

Заманны соруулары, борчлары кѳозгъагъан жарсыула, кертида, ушашдыла. Алай, компаративистле жазгъанча, тема, соруула бла борчланы ушашлыкълары литератураланы энчиликлерин ёчюлтүп, бирге кѳошмайды. Ол угъай тарых оюмну ёсгенин миллетлени тёрелерин тынгылы ангылау бла байламлы литератураланы сураглау-ачыкълау усталыкълары да тохташкандыла. Усталыгъ а – энчиликни шартыды.

Миллет литературала, кѳп санлы, аз санлы халкъны да болсунла ала, бир бирлеринден кенге айнымайдыла, бусагъатлада терк-терк сагъынылгъан «битеудуниялыкъ» деген ангылам бла бирлиги уллуду.

Алай чертип айтыргъа тийишлиси: литература «битеудуниялыкъ» ниет бла байламлыкъны юзмей айныса да, ол кесини сураглау-ачыкълау мадарлары бла миллет инсанны ич дуниясындан, аны акъылындан, жашаугъа кѳз кѳарамындан азатланырыкъ туююлду.

Миллет литературала «битеудуниялыкъ» ниетле бла байламлыкъ жюрютгенлери – даулашсызды. Алай аз санлы халкъланы сѳз искусстволары кѳп санлы миллетлени литератураларындан не аладыла, ала эселе да къалай аладыла? Быллай сорууланы тюз ангыласакъ, аз санлы халкъланы – Шимал Кавказны – литературалары Европаны «битеудуниялыкъ» сѳз искусстволары бла байламлыкъ къаллайды, огъесе ол оюм семиртилипми айтылады?

Аны юсюнден кесамат этгенде, Шауайланы Д.-Х. бла Мёчуланы К., Б. Пачевну, Семенланы И. чыгъармачылыкъ ишлеринде поэзияларыны «битеудуниялыкъ» илишанлары XIX ёмюрню ахырында окъуна шарт ачыкъланнгандыла.

*Дуния дегенинг алай къыйын тик жолду,
Ол жолда азаплыкъ ким сынамагъанды?*

*Дуния деген алай ачы тенгизди,
Анда кимни кемелери батмагъанды.*

*Дуния, сен не ачы тенгиз эсенг да
Ата юйюбюзсе сен барыбызны да –*
деп жазгъанды Кязим 1910 жылда.

XX ёмюрню экинчи жарымында Н. Асеев, П. Бровка, Къулийланы Къайсын да мени юйюмю эшиклери хар кимге да ачыкълдыла деп, жазгъан эселе, ол оюмну Кязим 1916 жылда окъуна айтханды:

*Назмуланы мурулдай,
Отжагъангда олтурдум.
Жолоучугъа кѳонакългъа
Ёз юйю киби болдунг*

Эски юйюм

Дуния инсанланы ата юйлерича кьабарты поэт Б. Пачевну поэзия-сында да ачыкъланады.

*Биз ёсебиз, жаинайбыз, туугъан юйюбюзде,
Артда аны кьоюп кетебиз, кьонишуларыбыз
Ызыбыздан жияй,
Бизге айтадыла бу юйюбюз – дуния
ёмюрлюкдю деп, артда уа ол
бизсиз ёксюз болуп кьалады.*

Б. Пачев «Дуния» А. Гутовну орус тилге кёчюрген назмусу

Къайсы миллетни да – кёп санлы, аз санлы болсун – литературасы эртте тохташхан ниет ырысхылагъа сагъайып, аланы эсге ала айныйдыла. Болсада усталыкълары ёсген литературала бла энди тамырлана башлагъан жаш сёз искусстволаны төрелеге кёз къарамлары бирча туюлюдю.

Жаш литературала кеслерини онгларына кёре хайырланадыла башхаланы сёз усталыкълары бла. Усталыгъы бла суратлау оюму жетишмеген жазычу, юлгюге айтханда, Л. Толстойну, Ф. Достоевскийни, Ф. Тютчевни неда М. Шолоховну төрелери бла хайырланаллыкъ туюлюдю. Хайырланыргъа итинселе да алданып, эниклеуден азатланалмайдыла. 1920–1930 жыллада малкъар халкъны литературасы анга толу шагъатды.

Башхача айтханда, усталыгъы тохташмагъан литература башханы усталыгъын тынгылы жараталмайды. Сёз ючюн, Этезланы Омарны «Тау элде» деген романын М. Шолоховну «Поднятая целина» деген чыгъармасы бла тенгleshдирип сынагъыз.

Илмулу адамла жазгъан кертиди: литератураны төрелерин жаш искусство онгуна, усталыгъына кёре сайлайды.

Сёз ючюн, 1930 жыллада Шимал Кавказны литературалары фольклор чыгъармаланы төрелерин сайлап, айнып башлагъанлары белгиледи. Ол заманны сёз искусствосу кырал саясатха бойсуннганы бла байламлы В. Маяковскийни бла Д. Бедныйни поэзия төрелерине уллу эс бургъандыла (Толгъурланы Зейтун. «Движение поэзии» деген китапха къарагъыз. Нальчик, 1984 ж.)

Нек дегенде, ол экисини чыгъармачылыкъ ишлери озгъан заманнга сёгюу салып, жангы кыраллыкъны махтай эдиле. Анга кёре пролеткультавцы (Герасимов, Казин, Александровский, Садофьев...) деген поэтлени төрелерини бла Шимал Кавказчыланы төрелерини бир-бирден башхалыкълары жокъду. Нек дегенде, кыралны ниет жашауун, саясатын белгилей эдиле ала барысы да.

Уллу Ата журт урушну жылларында орус халкъны сёз искусствосун бла Шимал Кавказны литературалары бла тенгleshдирсек, хазна башхалыкъ кёрлюк туюлюбюз. Былайда орус литератураны сынауу уллу эди да жаш литературала анга ушаргъа итине эдиле, деп кесаматласакъ

терс сѣлешир эдик. Нек дегенде, айный башлагъан *жаш литература «битеудуниялыкъ» деген ниетледен кенде ёсмей эсе да*, аны ич сыры, айныу жолу, заманны энчилиги, бютюнда миллет жашауну баш борчуча сакъланады. Ол шартладан бир миллет литература да азат туюлдо.

Анга кѳре, миллет литература ёсе, усталыкълары тохташа баргъаны бла байламлы халкъны жашаун тынгылы кѳргюзтюрге итинниуюлюго да ёсгенин чертирге тийишлиди. Миллетин, туугъан жерин суймеген жазычу жокъду, башында айтханыбызча. Миллетине суймеклиги ёсюп, аны озгъан эм бюгюнню кюнлерин тынгылы билирге итинген жазычула Ата журтларыны энчилигин, миллетини махтаулу тѳрелерин ачыкълап, белгили болгъандыла. Миллетини жашаун сансыз этип, битеудуниялыкъ ниетге эс бурады демеклик – ол жалгъан хапарды.

Ата журт, аны тийресинде агъачы, шауданы-череги, ёз юйюню бо-сагъасы, от жагъасы – быллай шартладыла Къулийланы Къ., Кешоков А., Семенланы И., Шогенцуков А., Отарланы К., Мамакайланы М., Тхагазитов З., Зумакулланы Т., Яндиев Ж. эм башхаланы чыгъармаларына миллет энчилик берген. Миллет энчилик а «битеудуниялыкъга» жолду. Сѳз ючюн, Къулийланы Къайсынны «Тау суучукъну жырчыгъы», «Тепсеу», «Эрттенлик къарчыкъ», «Арбачы», Кешоков Алимни «Жазгъы жауун», «Мени элим», «Насып», «Кавказ», «Атлы», «Шаудан» дегенча назмуларына терен солуу берген туугъан жерлерине суймекликди, аны хар илишанын, терегин, кырдыгын, ташын, тауун жыйышдыргъан назмула.

Сѳз ючюн, Кешоков Алим 1930 жыллада мени назмула жазаргъа кѳллендирген туугъан элимди, дерге боллукъ эди («Мени элим» деген назмугъа къарагъыз).

Алай бла, Шимал Кавказны литературалары, «къара бла акъ» суратлау мадарладан, саясатлыкъдан азатлана, миллет жашауну тынгылы кѳргюзтюрча усталыкъларын ёсдюргендиле. Анга кѳре, бийик суратлау-ачыкълау даражагъа элтген жол «битеудуниялыкъ» ниетлеге да жолду. Ол жол кенгере, тынгылыдан тынгылы бола барады. Аны ёсрге итиниуюлюгою чеге да жокъду. Нек дегенде, ёз миллетин тынгылы ангылагъан, туугъан жерини энчилигин кѳргюзте билген жазычу, башха миллетлени, аланы жашагъан жерлерин сыйлай, кѳре да биледи. Ол чыгъармачылыкъ ишни уллу жорукъларындан бириди.

Чыгъармачылыкъны баш жоругъун черте, «битеудуниялыкъ» ниетни магъанасын учуз неда сансыз этмейбиз. Жаш литературалагъа аны магъанасы аз туюлдо. Алай усталыкълары ёсюп, ёз миллети бла байламлы соруулагъа тынгылы жууапла табып, миллетим деп, жарсый билген жазычу, шайыр кѳшуладыла дейбиз дуния литератураны усталарына. Былайда аз санлы халкъны литературасын Европаны литературалары чыгъарадыла уллу жолгъа демеклик компаративистлени жомакъларыдыла. Сѳз искусствону «битеудуниялыкъга» келгени бла кългъаны чакъырыулагъа неда юйретиуге кѳре болмайды.

«Адамны поэт этип, айнытхан туугъан жерини табийгъатыды. Аллах инсанны жаратып, эс бергенича, табийгъат да кесини жырчысын аякъландырады. Артда уа поэт артыкъ ариу болмагъан, сейирсиндирмеген табийгъатда окъуна сейир ариу илишанла, субайлыкъны белгилерин таба, кёре башлайды», – деп жазады Вл. Солоухин («Алим Кешоков», М., 1972 ж. Т. I. 6-чы бет).

«Битеудуниялыкъ» жаш литератураланы кеси итиндирген ниет туюлдою, аланы итиндирген миллет жашауду, миллетни эстетика сайлауларын тынгылы ачыкъларгъа, инсан кылыкъланы къауумларын къурап, окъуучу юлгю алырча, ариулукъну сайларча ачыкъларгъады.

Ол даражагъа жетген аз санлы халкъланы сёз искусстволары озгъан ёмюрлени айтхылыкъ жазыучуланы Шекспирни, Байронну, Гётени, Пушкинни, Л. Толстойну эм башхаланы төрелеринден сайлау этерге азатдыла, аланы төрелерини жесирлери болуп къалырла деп, кьоркьуу жокъду. Быллай оюмгъа 1960–1980 жыллада усталыкълары ёсген малкъар, къабарты, къарачай, чечен, ингуш халкъланы литературалары шагъатдыла. Андан тышында ол миллетлени 1980–2000 жыллада айныгъан сёз искусстволары да окъуучула ёхтемленирча даражагъа жетгендиле.

Битеудуниялыкъны жолу бла бара, усталыкълары ёсген аз санлы халкъланы литератураларыны миллет энчиликлери тынгылы белгиленнгенди, туугъан жерлерини ариулукълары, хауаларыны, сууларыны тазалыкълары аланы ёз тамгъалары болуп, эн салгъандыла.

Аз санлы халкъланы энчиликлери, миллет энлери битеудуниялыкъны ниетлерин кем этмейдиле. Ол угъай махтаугъа жашауларын толугъа суратлаялгъан литературала тийишлидиле, окъуучуланы эстетика излемлерин тамамлап, ыразылыкъларын ала билген литературала. Хар шайырны, жазыучуну да борчлары олду. «Манга бек багъалыла, сыйлы затла неди деп сорсагъыз – хар жерни да ариулугъу, хауасы, халкъ жырлары, таурухлары, тепсеулери, алай таулу болгъаным мени ёхтемлигимди. Мени насыбым – мени туугъан жеримди. Аны хар ташчыгъын, шауданын, жулдузларын сюеме», деп жазгъанды Къулийланы Къайсын назмуларыны биринде.

Урунуугъа суюмеклик бла усталыкъ, туугъан жерини жаныуарларына бла табийгъатына, тауларына суюмеклик, Ата жерлерини хауасы, миллет төреле бла аны фольклору, адамланы жүрек тазалыкълары бла чомартлыкълары – бу тюрлю шартла бла байламлы болмасала эди Мёчуланы Кязимни, Б. Пачевну, Къулийланы Къайсын, Кешоков Алимни, Чахкиев Саидни, Зумакулланы Танзиляны, Тхагазитов Зуберни поэзияларын дунияны адамлары танырыкъ туююл эдиле.

Анга кёре, узакъ бармай литературала бирге кьошулукъдула, суратлау китапланы кимле жазадыла, къалай жазадыла деп, киши сорлукъ туюлдою (Гете) дегенча оюмну, фикирни бюгюн къабыл кёрюрчамыды? Ол асыры ашыгъышылы фикир туююлмюдо?

Неда Чингиз Айтматовну айтхан сёзлерин кыалай ангыларгъа боллукъду, ала тюзмюдюле огъесе напчаларгъамы тийишлидиле? «Бюгюннгю дуняа улуу ушашлыкъгъа, бирчалыкыгъа жууукълашып барады. Бусагъатлада араплы жазыучу да мен да сагъыш да, жазгъан да бирча этебиз. Башхача айтханда аны да, мени да оюм этиуюбюз бирге ушайдыла» дегенди кыыргъызлы жазыучу (2. «Дружба народов», 1977. № 10. 241-чи бет).

Бу тюрлю сёзле барысы да ашыгъышлы айтылгъандыла, дерге керек болмаз. Жашау, заман уюп турмайдыла. Илму-техниканы (НТР) кыыстау ёсгени жер бла, урунуу бла байламлы инсанланы ич дунияларын кечекюн да тюрлендиреди. Адам дегенинг, элинден ёнгелеп, шахаргъа итиннгени кертиди. Аз-аздан тау элле жукъара, оюла барадыла. Ахлулукъ, кьоншулукъ магъаналарын тас эте. Тап, элдеде жашагъанла окъуна табийгъатдан, таза хауадан эсе телевизорлагъа, компьютерлагъа бек тартынадыла. Адамланы юйюр жашаулары, кийген кийимлери да ушашлыкъгъа хорлатадыла.

Болсада миллет эсни да кыыстау ёсгени кертиди. Жазыучуну ёз жашауун тынгылы билирге, адетин-тёресин сакъларгъа итиннгени, тилине, ниет ырысхыларына суймеклиги заманны жюрюшюнден кючлюдо.

Тюзюн белгилегенде уа илму-техника (НТР) кыыстау ёсгени бла байламлы аз санлы миллетлени, юлгюге айтханда, Шимал Кавказы халкъларыны ана тиллерин сакъларгъа, ёсдюрюрге, сёз искусстволаны сыйларын кётюрюрге къастлыкълары тириден-тири бола баргъанын унутургъа керек туююлдо.

Усталыкъ жалаңда кёп санлы халкъланы сёз искусстволарыны энчиликлери болуп чекленмей, аз санлы миллетлени литературалары да ол жаны бла аладан кем кълмагъанларын Шимал Кавказы сёз искусстволары толу ийнандыргъандыла. Хар миллетни тили байды, не тюрлю литератураны да тамырландырып, ёсдюрюрчады.

Литератураланы жарсыулары, излемлери да ушаш болгъанларына сейир этерча туююлдо. Алай ол къаршылыкъ суйсегиз а битеудунялыкъ жазычуланы илхамларын, суратлау оюмларын бла миллет жашаугъа кёз къарамларыны тунчукъдураллыкъ туююлдо. Сёз искусствону туудуруп, анга жол ачхан, жамауат жашауду, анга къанат кердирген шартла кёп тюрлюдоле. Анга кёре миллет литература энчилигин тас этмейди, аны жанр формалары да сакъланадыла. Таулагъа, сыртлагъа, кыалын агъач ёсген тёшлеге къарап, шауданланы, терк саркыгъан череклени жырларына тынгылап жашагъан жазыучуну бла къум жерледе жашагъанны суратлау оюмлары бирча болмазлары да кертиди.

«Миллет тиллени узун ёмюрлюлеге бла терк тас боллукълагъа юлешген заманны къайсы бирибиз да унутмагъанбыз, деп жазгъанды белгили алим Г. Ломидзе. – Энди ол тюрлю оюмну ёмюрю озгъанды, миллетлени тарых жашауларына, аланы озгъан ёмюрлерине бла бусагъат

тарыхларына жангы кесамат – тюз кесамат этиледі» (3. Актуальные проблемы теории литературы и искусства. М., 1972 ж. 288-чи бет).

Г. Ломидзе ол сёзлени айтханлы эки жыйырма жыл озганды. Кёп зат тюрленип, Шимал Кавказны халкылары да кеси-кеслерин иги танып, эслери ёсгенди. Аны бла байламлы адет-төрелерине жангы кёзден кырап, 1930–1950 жыллада совет идеология сансыз этген маданиятларын, ниет ырысхыларын сыйларгъа бла сакъ кёзден кыараргъа юйренгендиле. Аз санлы халкъланы төрелерин, адет-кылыкъларын энш этерге итингенлеге литературалары бла искусстволары тийишли жууап бере, жашнай келедиле.

XX ёмюрню арт он жыллыкъларында Шимал Кавказны литературалары орус халкъланы литературасы бла тенг жашауну кёп тюрлю темаларын суратлауда уллу жетишимле этгенди: «эл прозаны» айнытханды, Уллу Ата журт урушну юсюнден махтаулу повестле, романла жазылгандыла, озгъан ёмюрлеге эс буруп, тынгылы суратлау сёз айтылады. Кырал саясатны терс ишлерини, бютюнда кёчгюнчюлюкню юсюнден, ёмюрледе унутулмазча чыгъармала жазып, артыкълыкълагъа миллетлени сагъайтхандыла. Ала барысы да литератураланы да тынгылы билмей, бир бирлерин кётюрюп, башхаларын ыспассыз этерге кюрешген компаративистлеге тынгылы жууапдыла.

Компаративистле билрге борчлу эдиле аз санлы халкъланы сёз искусстволарыны усталыкълары бийик даражагъа жетип «битеудуниялыкълыкълары» деп ёхтемленген литератураладан артха кыалмагъанларын.

Башха сёзле бла кесаматлагъанда уа 1920–1930 жыллада «Төреле алычуу литературалагъа саналгъанла, энди дуния литературагъа төреле бериучюле болгандыла».

Алай бла Шимал Кавказны литератураларына «алычуладан» «бериучюлеге» ётгендиле, деп кесаматларгъа тийишлиди.

Ол оюмгъа ишекли болгъан Расул Гамзатовну, Къулийланы Къайсынны, Алим Кешоковну, Давид Кугультиновну, Саид Чахкиевну эм башха шималкавказчыланы эсине тюшюрсюн.

Битеудуниялыкълары бла миллет литератураланы байламлыкълары бизни заманыбызны энчилиги. Алай Шимал Кавказны сёз искусстволары шагъатлыкълары этгенлерине кёре, аз санлы халкъланы литератураларын «битеудуниялыкъларыдан эсе» миллетни эси, аны эстетика сайлауда байлыгълары тынгылы ёсдюреди.

Ким не десе да, литератураны айнытхан миллетни жашаугъа, дуниягъа кёз кырамыды. Ол ёз халкъланы эслилигине таянады, неден да бек аны ниет ырысхысына бла ёмюрледен бери сакъланган фольклор төрелерине базаынады. Сёз искусствогъа «битеудуниялыкълары» жол ачдыргъан миллет энчиликди дейбиз. Алай миллет энчилик бир сёз бла айтылгъанлыкълары, ол терек кибики – миллетни тарыхы, иши – усталыгълары, сынагъан кыйынлыкълары, инсанланы ич дуниялары,

къоншулукъну, намысны-адетни ангылау, маданияты – была барысы да аны бутакъларыдыла, башха халкъланы да сейирсиндирлик, алагъа керекли ниет шартла. Битеудуниялыкъгъа керекли ниет ырысхыла аз санлы миллетлеге керек туююлдоле, излеген да этмейдиле демеклик – жажил оюмду. Дуня, жамауат жашауну тынгылы ачыкъларча эстетика сайлаула, инсанланы ич дуняларын ангылап, сыфатла къурауда усталыкъ, сыфатла бла байламлы окъуучулагъа дерс берирге итинmekлик, аманны-игини да бетлерин кѣргюзте билmekлик битеудуниялыкъ литературагъа, миллет искусствогъа да бирча багъалыды, керекди.

Бусагъатлада, XX–XXI ёмюрледе, жашау чюйрекле жютюден-жютю бола баргъанлары, инсанланы урунуудан албугъартханлары, ниет ырысхыладан эсе саудюгерчиликни бек кюсегенлери да, жарсыугъа, кертиди. Ол тюрлю кемчиликле жаланда аз санлы халкъланы апчытып чекленмейдиле, кѣп санлы миллетлени – Европаны халкъларын да – жарсытадыла. Анга кѣре битеудуниялыкъ литератураланы бла Шимал Кавказны сѣз искусстволарыны араларында да белгилиди.

Керти, 1920–1940 жыллада Шимал Кавказны сѣз искусстволары кесикслерин, миллет тѣрелерин, намысха, адетге сакълыкъларын сѣгюп, жахилликге хорлатханлары ючюн биз бюгюнледе сокъуранабыз. Башха миллетлени адет-тѣрелери ѳз халкъынгы энчилигинден игиди деген оюм асыры эркин жюрюй эди – Ленинди атабыз, Россия анабыз, орус халкъ тамата къарындашыбыз деп.

Совет власть хорлап, миллетле тенг болгъандыла, аланы маданиятлары, литературалары да айтыр сѣзлерин айтыргъа бирча азатдыла, деп юйрете эсе къырал саясат, жалынчакълыкъ нек айный эди?

Шимал Кавказны жазыучуларыны бир къаууму бирликни бла шуѳхлукъну жахил ангылап, текъота чыгъармаланы кѣп жазгъандыла. Ол тюрлю жангылычладан Шимал Кавказны сѣз искусстволары 1960 жыллада азатлана башлагъандыла.

Бир-бир жазыучула башха амалыбыз жокъ эди, къыйын заманда жашай эдик, саясатны тежегенинден чыгъалмай эдик деп, терсликлерине сылтау излейдиле. Болсада литератураны ол жангылыч жол бла баргъаныны сылтауу бирди – сураглау оюмну такъырлыгъы, литератураны жашау кертиликни кѣргюзтюрча мадарлары кѣп болгъанларыны юсюнден билимсизлиги эди.

1970–1980 жылла, Шимал Кавказны литератураларыны ёсюп, усталыкълары тохташып, ызларына къарап, миллетлени ниет ырысхыларын, тѣрелерине бла инсан къылыкъларгъа тийишли сураглау сѣз айтылгъан жылладыла. Ол жаны бла Зумакулланы Т., Тхагазитов З, Бештоков Х., Батчаланы М., Бабаланы И., Созайланы А., Табакъсойланы М. эм кѣп башха шайырланы эсибизге тюшюрсек да тамамды. Ала бусагъатлада миллетни энчилигин, сыйын-намысын ачыкъ къоруулагъан сѣз усталадыла.

Анга кёре, бу жыллада Шимал Кавказны махтаулу жазыучула кбурагъан инсан сыфатла жүреклеринде, ич дунияларында тенгликни бла шуёхлукъну, халкъны миллет этген умутланы бла төрелени жылыуларын сакълагъан жигитледиле. Миллет төрелеринден ажащан, аладан къачхан адамлыкъдан къачханнга тенгди, деген фикирни ачыкъларгъан жазыучула. Юлгюге айтханда, Тёппеланы Алим «Адам бла таш» деген повестинде миллетини адет-кылыгындан айырылгъан Хаматийни сатхыч инсанча кёргюзтгенди.

1930–1940 жыллада жазыучуланы асламы Ариссейни шахарларына барып, жашап, туугъан жерлерине къайтханланы билимдиле, жигер жүрешчиле болуп къайтхан инсанланыча кёргюзтедиле. Алай бла, ангыласала-ангыламасала да, ол къауум жазыучула кыралны саясатына кёзбауланып, ёз миллетлерини ниет ырысхыларын аякъ тюпге ата эдиле.

Угъай, ким не десе да, ёз халкъын сыйлап, аны төрелери, адетге-намысха сакълыгы бла жашаялмагъан ниет жарлылыкъны сынаиды. Сёз ююн, Шауланы Хасанны «Асият» деген чыгъармасыны жигити Асият жүрек такъырлыкъны тузагында кечиннген тиширыуду. Жазыучу ачыкъ айтмай эсе да, Асият, жалгъан идеологиягъа, «комсомол» жайгъан жахил таурухлагъа сагъайып, миллет сыйлагъан адет-төреледен кенге кългъан тиширыуду. Анга кёре анасы бла неда башха ахлулары бла сёлешгенде кылыкъсызлыгына чек жокъду. С. Чахкиевну «Золотые столбы» деген романы да ёз миллетин тынгылы кборуулагъан чыгъармады.

Эстетика сайлауну жүтюлюгю бла тынгылылыкъ, тарыхны жүрюшюн бла жашау болумланы толугъа ангылау битеудуниялыкъгъа жол ачхан илишанладыла, анга кёре бусагъатлада бу къауум миллет жазыучу, шайыр битеудуниялыкъдан керидиле, деп, белгилеген жахиллик болур эди.

Миллет энчилик бла битеудуниялыкъгъа Шимал Кавказны литератураларына 1980–1990 жыллада келгенле жангы кёзден къарап, анга бютюнда сакъдыла.

*Туугъан жерим –
Жерни бир кесекчиги.
Санга сүймеклигим чеге
Жер этеги, –*

деп жазады Табакъсойланы Мухтар.

Битеудуниялыкъ ниет Ата журтунга, ёз халкъынга сүймекликден башланады – быллай фикир Додуланы А., Бегийланы А., Ёлмезланы М., Мусукаланы С. поэзияларын жарытып, огъурлулукъ да, жашау да берген фикирди:

*Узакъдан келди таулу,
Тузакъда болуп даулу.*

*Шам Чегем, санга – жолу:
Къучакълай онгу, солу.
Къууанчдан топта-толу
Кёзлери, бети, кёлу!
Чён, тау да – жасарыулу;
Кёк, жер, суу да – аяулу;
Тауларын кёрдю таулу*
Беппайланы М.

21. ЭСТЕТИКА ФИКИРНИ АЙНЫУУ

Эстетика фикирни айныуу маданиятны айныуу бла байламлыды. Бютюнда сёз искусствону эстетикасы – ол искусствону илмусуду, деген оюмну кёп алимле тюзге санап, жазгандыла, жазган да этедиле. Сёз ючюн, П. Трофимов («Эстетика марксизма-ленинизма», М., 1964), К. Кривицкий («Что такое эстетика», М., 1960), Л. Столович («Предмет эстетики», М., 1961) эм башха белгили адамла эстетика жашауну суратлауну жорукъларыны юслеринден илмуду, деп жазгандыла. Аллай оюм бизни ёмюрюбюзню санауу башланнгынчы окъуна Платону, Аристотельни илму ишлеринде тохташханы белгиледи.

Болсада кёп алимле эстетика жаланда искусствону илмусу туююлдо, музыканы, сахначылыкъны эстетикалары бла тенг урунууну, сатыу-алыуну, гуренликни, юйюр жашауну да барды эстетикалары, дейдиле. Ол кертиди, адам иш юсюне сюелип, этген затлары къалай болсалада башхамыды, деген оюмдан азатды. Адам хуна, юй къаласа да, чарыкъ, кийим тиксе да ариулукъга итинеди. Маданиятлары эртте айныгъан уллу халкъла бийик юйле, аэропланла, тюрлю-тюрлю машинала ишлерден алгъа аланы эстетика илмуларын жазып, жарашдыргъанлары кертиди – башха амал да боллукъ туююл эди. Алай ол жорукъ халкъланы барысыны да бирча тийиншли туююлдо. Сёз ючюн, эстетика илмуну айнытырча Шимал Кавказны халкълары машинала, аэропланла, кемеле ишлемегендиле. Къабыргъаларын ташладан къалап, алаша юйле ишлегендиле, хунала къалагъандыла, аякъ-къашыкъ жонгнгандыла. Кийизле, жамычыла ургъандыла, чарыкъла, юс кийимле тикгендиле. Керти, ала барысыда тап, ариу болсунла деп, анга итингендиле. Ариулукъ бла таплыкъгъа уллу эс бургъандыла, алай ол жаны бла эстетиканы илмуну даражасына кётюрюрча туююл эдиле. Бусагъатлада эстетика илмуду, аны илмуну даражасына жетдирген а миллет литературабызды деп, тохташдырыргъа боллукъбуз.

Малкъар литератураны юсюнден кесамат сёз айтылып 1930 жыллада башланганды. Керти, ол заманлада искусствону юсюнден жазылган статьялары илму бла тенг этерча тыйюлду. Юлгю орунуна айтханда, Хочулары Салих суратлау чыгъармагъа багъа биче, ол саясат бла тюз келишемиди огъесе келишмеймиди деген соруугъа эс бургъанды. Къулийланы Къайсынны Кязим хажини поэзиясына жораланган статьялары аллай кемчиликден азатдыла.

Болсада поэзияны юсюнден сагъышланып, аны суратлау-ачыкълау энчилиги къаллайды, недеди ол, бизни миллет поэзиябызны эстетика сайлауу тынгылымыды огъесе учхарамыды деген соруу салыргъа, анга кёре эстетика фикирни тынгылы айнытыргъа Кязимни чыгъарамачылыкъ иши уллу онг берирча эди. Аны белгилегенибиз – Шимал Кавказда биринчи болуп, гитче шартланы, табийгъат илишанланы Кязим суратлап усталыгъын, фахмусуну бийиклигин кёргюзтгенди. Гитче шартла, табийгъат болумла, юйор жашауда жюрютюлген аякъ-къашыкъча ууакъ илишанла поэтни сагъышландырып, философия оюмлу лириканы къанатландыргъандыла. Сёз ючюн, «Суу бойнунда ёсген жангыз тал терек», «Къумгъаным», «Жауур эшекге», «Эски юйюм», «Парийим», «Къашха ийнегим» деген назмулары эсигизге тюшюрсегиз, аны ангыларыкъсыз.

Алай Кязимни ол фахмусуна эс буруп, эстетика фикирге киши атлам этдиралмагъанды. Артдаракълада 1944 жылдан 1950 жыллагъа дери Къулийланы Къайсын къыргъыз литератураны юсюнден статьяла жазып тургъанын белгилерге тийиншлиди. Болсада ала малкъар халкъны кесамат сёзюне къошулуп, заманында борчларын толтурурча тыйюл эдиле. Малкъар халкъны эстетика фикир илмугъа тенг бола 1960–1970 жыллада башлагъанды. Аны юсюнден айта, 1960 жыллада Маммеланы Далхатны бла Алтулары Ахматны статьяларын эсге тюшюрюрге тийиншлиди. Ол статьяла алыкъын чынтты илмугъа къошулурча тыйюл эселе да, чыгъармаланы къарыусуз жерлерин ангылатып, кесаматлыкъ этгендиле. Артда, 1963–1965 жыллада, Маммеланы Далхат малкъар литература бла байламлы аспирантурагъа кирип, Кязим хажини поэзиясыны юсюнден кандидат диссертацияны даражасында тинтирге борч алып ана тилде илму ишин басмалагъанды. Кязимни поэзиясын тинтиуде ол биринчи атлам эди. Аны чыгъармачылыкъ ишини энчилигин кёргюзтюр муратда Мамме улу хажини кёз къарамын, жашау жолун да тинте, поэтни шарк поэзияны төрелери бла байламлыгъын ачыкълауда биринчи атламла этгенин белгилерге керекди.

1964 жылда Толгъурланы Зейтун орус литературадан аспирантурагъа кирип, 1967 жылда «Романы Г. Николаевой» деген диссертациясын

къоруулагъанды. Алай бла 1960 жыллада эстетика фикир тынгылы тирилип башлагъан жылладыла.

1970–1980 жыллада уа, кертда, эстетиканы илмугъа тенг этген жылладыла дерге боллукъду. Юлгюге айтханда, 1970 жылда «Формирования социалистического реализма в балкарской поэзии», ызы бла «Заман бла литература» (1978), «Лирика Керима Отарова» (1984), «Движения балкарской поэзии» (1984), «В контексте духовной общности» (1999) деген монографияла бир бири ызларындан басмаланадыла. 1977 жылда бла 1981 жылда малкъар литератураны очерклери окъуучулагъа жол тапхандыла.

1974 жылда Тёппеланы Алимни «Балкарская проза», 2001 жылда уа «Поэзия Кязима Мечиева» деген тинтиу китаплары басмалангандыла.

Алай бла башында айтылган жыллада миллет эстетика кёз къарамыбыз айнып, илмугъа айланганын белгилерге тийиншлиди.

Атлары сагъынылган илму ишлеге кёре, литературабызны жолу ачыкъланыуу бла чекленмей, орус халкъны литературасыны илмусу чыкыгъан жолгъа тюшюп, чыгъармачылыкъ ишни кёп илму жорукълары тинтилгендиле. Сёз ючюн, жазыу амалланы энчиликлери, повесть, роман деген жанрланы айныу жоллары. Малкъар литератураны эстетикасы кёп тюрлю даулашлагъа къатышып, ёз фикирин тохташдыра билгенди. Юлгюге айтханда, орус литература бла байламлы белгили алимле кёп жылланы ичинде «критический реализм» деген ангыламны юсюнден даулашларын тохтатмагъандыла. Аз санлы миллет литературалада ол айнымагъанмыды огъесе айнымагъанмыды деген соруугъа тюз жууап тохташмагъан эди. Даулашны селейтип, тюз жууап малкъар халкъны эстетика илмусу тапханды, дерге боллукъбуз.

Жазыу хатны къалай ангылайбыз, аны энчилиги неведи, тамырлы, толу эм къуралган рифмала деп, къаллай рифмалагъа айтабыз, деген соруулагъа да бизни миллет эстетика фикирибиз толу жууапла табып, илму сёзюн айтханды.

1980–2000 жыллада малкъар халкъны литературасы бла байламлы миллет эстетика фикирибиз тынгылы жангыргъанын да эсге алыргъа тийиншлиди. Ол жангырыугъа юлюш къошханланы унутургъа керек туююдю. Сёз ючюн, Орусбийланы Фатиматны, Кючюкланы Зухураны, Малкъондуланы Хамитни, Тетууланы Борисни, Биттирланы Тамараны илму ишлери – барысы да эстетика фикирни илмугъа тенг этген китапладыла. Ол къауумдан жашыракъла Берберланы Б., Сарбашланы А., Ёзденланы Ф., Атабийланы А. монографиялары да жамауатха белгили болуп, ыспас бла айтыладыла.

Эстетика фикирини айныу жоллары кёп тюрлюдоле. Алай бек къыйматлы жолларындан бири, шималкавказчыланы литератураларыны тарыхыны бла илмусуну айныуунда бирликни бла энчиликлени тынгылы тинтген ишле бла байламлыды. Ол тюрлю тинтиу ишле бир миллетден башхаларына да

ётюп, Шимал Кавказдан тышында жашагъан халкъланы илму-эстетика кёз кыарамларын айнытхан, жангыртхан да этедиле. Сёз ючюн, Гаджи Гамзатовну, Казбек Шазону, Нафи Джусойтини, Казбек Султановну эм башхаланы китаплары кыйсы халкъны да жол нёгерлеридиле.

Шимал Кавказчыланы ниет ырысхыларын бла жарыкъландырыу чыгъармаларын тинтип, Хубийланы М., Шортанов Аск., Акавов З., Гутов А. эстетика фикирни илмуну жолларына салыргъа барысы да белгили юлюш кыошхандыла.

Тхагазитов Ю., Малкъондуланы Х., Орусбийланы Ф., Хаджиланы Т., Карайланы З., Холаланы А., Тимижев Х., Баков Х. эм башхала кеслерини тинтиу ишлери бла литератураны илму жорукъларын бютюн жарытхандыла.

Алай бла XX ёмюрню экинчи жарымында шималкавказчыла илмулары бла эстетика фикирлери кенг жолгъа чыгып, миллет литератураланы жанр байламлыкъларын, жазыу амалларын бла хатларын тынгылы ачыкылагъанлары бла чекленмей, аланы бирикдирген шартланы кёргюзтюп, битеудуниялыкъларына бла миллет энчиликлерине да эс бургъандыла.

Ол жол бла бара Шимал Кавказны эм башха жерлени да алимлери XVIII–XIX ёмюрледе аякъланнган ниет ырысхыны, жарыкъландырыучуланы чыгъармаларын излеп-табып, тинтип, уллу иш этгенлери кертиди. Алай озгъан заманлагъа сагъайып, миллет ниет ырысхыланы тинтирге итиннген бир-бир алимле жахилликге хорлатханлары да белгиледи. Нек дегенде, 1960 жыллагъа дери айнып, жыйышхан аз санлы халкъланы сынауларына эс бурулмагъанды, ол угъай, учуздандырып, жокъгъа чыгъарып тургъандыла. Аны кеч ангылагъанла, суюсегиз а, саясатны къатылыгъындан азатланнган алимле терсликлени тюзетир умутда жокъну да бар этип, семиртип жазгъанлары ётюрюк туююлдо. Аллай жахиллик артдан-артха кесин таныта баргъаны белгиледи. Биз жокъгъа барды, дерге кёлленнгенликге, миллетни ниет ырысхысы артыкъ жетишимли болмайды.

Ёз жахиллигибизге хорлатып неда игиликке итинип, озгъан ёмюрледе аякъланмагъан чыгъармачылыкъ бла байламлы жахил сёз айтсакъ, бу кюнледе айныгъан миллет ырысхыбызны учуз этербиз.

Кертиди, биз ол тюрюлю алданыудан азатбыз деп да айталлыкъ туююлбюз. Аны сылтаулары да кёпдоле. Ол сылтаудадан бири – билимни жаймалыгъыды.

Сёз ючюн, жазыу мадар (амал-метод) не болгъанын тынгылы ангыламагъан, критический реализмни «реализмден» башхалыгъын шартлаялмагъан алим окъуучуланы да алдаяллыкъды. Литератураны юсюнден жазаргъа итиннгенлени бир-бирлери чынтты лирикалы сёзлени жиклери келишген учхара назмулагъа тенг этедиле. Жашау кертилик

бла суратлау кертиликни энчиликлерин билмеген «кесаматчыла» да аз туйюлдюле. Алагъа ушаш жахилликни хатасындан бирликни хатасындан бир-бир жазычуланы, поэтлени чыгъармалары сансыз этилип, тийиншли багъа бичилмейди. Жахилликни чуруму тынгылы суратлау чыгъармалагъа керексиз тырман этдиргени да кертиди. Сёз ючюн, юлгюге Кешоков Алимни «Сломанная подкова» деген романын, Тёппеланы Алимни, Батчаланы Муссаны чыгъармаларын алыгъыз. Ол тюрлю шартлагъа кёре Шимал Кавказы, бютюнда, малкъар миллетни алимлерин сагъайтырыкъ борчла уллудула.

ХАЙЫРЛАНЫЛГЪАН ЛИТЕРАТУРА

1. «Эстетическое». Сб. статей. М., 1961.
2. *Борев Ю.* Основные эстетические категории. М., 1960.
3. *Поспелов Г.Н.* Эстетическое и художественное. М., 1965.
4. *Столвич Л.Н.* О двух концепциях эстетического. Вопросы философии 1962. № 2.
5. *Тугаринов В.П.* О ценностях жизни и культуры. Л., 1960.
6. *Кондратенко Ф.Д.* Эстетическое как отношение. В сб. «Эстетическое», М., 1964.
7. *Крюковский Н.* Логика красоты. М., 1965.
8. *Коган Л.Н.* Труд и красота, М., 1963.
9. *Белик А.* Эстетика и современность. М., 1967.
10. *Буров А.* Эстетическая сущность искусства. М., 1956.
11. *Каган М.* Начало эстетики. М., 1964.
12. *Столвич Л.* Предмет эстетики. М., 1961.

БАШЛАРЫ

1. Эстетика кѣз кѣрам	3
2. Эстетика кѣз кѣрамны айныуу	12
3. Муслийман дин бла эстетика кѣз кѣрам	21
4. Кѣулийланы Кѣайсынны поэзиясында сѣймекликни темасы	30
5. Зумакѣулланы Танзиляны лирикасыны сатанайлыгы	33
6. Тѣрелени айнытхан поэтле	43
7. Мѣчюланы Кязимни эстетика кѣз кѣрамы	50
8. Чыгъармачылыкъ ишни ариулыкъ энчилиги	61
9. Жарыкъландырыу бла саясат эстетика сайлаугъа тенг болгъан заман ...	70
10. Эстетика сайлауну жангырыуу	76
11. Эстетика сайлауда бирликни жолу бла	87
12. Ата журтха сѣймеклик – эстетика сайлауну энчилиги	92
13. Тарых бла литература	97
14. Ариулыкъ. Ариулыкъ бла ариу	111
15. Сѣз искусствону ариулугъу	120
16. Эстетика кѣз кѣрам бла кылыкъ тѣреле	127
17. Эстетика кѣз кѣрам бла бушуулу, кюлкюлю, азирейли категорияла ...	130
18. Кѣулийланы Кѣайсынны эстетика кѣз кѣрамыны юсюнден	157
19. Сѣз искусствонумиллетэнчилиги	193
20. Битеудуниялыкъ бла миллет литература	198
21. Эстетика фикирни айныуу	213

Научное издание

Толгуров Зейтун Хамитович

**Эстетическое отношение к действительности
и эстетическая мысль балкарского народа**

Отпечатано в Издательском отделе КБИГИ РАН:
Федеральное государственное бюджетное учреждение науки
Институт гуманитарных исследований КБНЦ РАН
360000, г. Нальчик, ул. Пушкина, 18

Зав. издательским отделом *К.М. Шомахова*. Художественное оформление *И.Х. Кушковой*
Компьютерная верстка и техническое редактирование *И.Х. Кушковой*

Подписано в печать 12.11.2013. Формат 60х84 $\frac{1}{16}$. Гарнитура Times
Усл. печ. л. 13. Тираж 500 экз. (1-й завод – 300). Заказ № 97

ISBN 978-5-91766-074-5

9 785917 660745